

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

4 ♦ 2012

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

УДК 81'1– 811.161.2

З а с н о в н и к и

***Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України***

***Видавець
Інститут Української мови НАН України***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 – 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

Е-mail: ukrmoz@gmail.com

278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Підписано до друку 23.11.12. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,3.
Обл.-вид. арк. 12,22. Тираж 376 прим. Зам. 3425.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.272

Світлана Соколова (м. Київ)

МОВНА СИТУАЦІЯ КИЄВА: ПОГЛЯД ЗОВНІ

Статтю присвячено аналізу результатів соціолінгвістичного опитування студентів державного вищого навчального закладу Київської області за допомогою анкети, в якій, зокрема, запропоновано подати власні коментарі до мовної ситуації у м. Києві. Активно свою думку щодо мовної ситуації у м. Києві висловили близько 60% респондентів, понад 80% з них вважають, що ситуація потребує корекції на користь української мови. Розподіл респондентів за регіонами постійного мешкання неоднорідний і не відповідає статистичним даним; близько половини проанкетованих репрезентують себе як гармонійних білінгвів, більше ніж 40 % надають перевагу українській мові й менше 6% – російській, що також розходиться з даними статистики щодо країни загалом, що можна пояснити обмеженими можливостями набуття вищої освіти поза межами свого регіону молоддю, яка недостатньо володіє державною мовою.

Ключові слова: мовна ситуація, рідна мова, мова повсякденного спілкування, білінгвізм, суржик.

Дослідження мови міста — одна з актуальних проблем сучасної соціолінгвістики. Її вивчають у різних ракурсах та під різними кутами зору в різних країнах [10; 8; 4; 6; 7; 16; 18–21 та ін.]¹. В Україні таких досліджень ще небагато [5; 9; 13 та деякі ін.]. Оскільки Київ — це столиця України, його мовна ситуація може бути і об'єктом уваги, і навіть взірцем для мешканців інших регіонів. Утім, ця ситуація неоднозначна і специфічна як порівняно із ситуаціями в столицях інших держав, так і порівняно з регіоном, у якому Київ розташований територіально.

Незважаючи на те, що показник «рідна мова» деякі сучасні дослідники вважають не зовсім коректним для вивчення мовної ситуації України, оскільки «серед етнічних українців переважає (57%) думка,

¹ Огляди літератури див. [1; 15; 17 та ін.]. Досить повно підходить до вивчення мови міста в Росії схарактеризовані в монографії М.В. Китайгородської, Н.М. Розанової [7].

що рідна мова — це мова національності, до якої вони належать, а серед етнічних росіян України переважає думка, що рідна мова — це мова, на якій вони думають та можуть спілкуватися (52,8%)» [2], його цілком можна використати для порівняння даних різних регіонів з того самого дослідження, зокрема перепису населення. Тож, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [3], у самому Києві відсоток українців на 10,3 %, а тих, хто назвав рідною мовою українську, на 20,2 % нижчий, ніж у Київській області загалом, за рахунок більшої кількості російськомовних (на 18,1 %) та тих, для кого рідна інша мова (на 2,1 %), тоді як в області відсоток тих, хто назвав рідною мовою українську майже дорівнює відсотку українців за національністю (таблиця 1). До того ж, як інші національності, так і інші мови, в області представлені значно менше (відповідно на 3,2 % та на 2,1 %). Дані щодо Києва різняться й від даних щодо України загалом, проте не суттєво. Для багатомовного міста, яким є Київ, де на тлі співіснування української та російської мов спостерігаємо вкраплення інших мов, принаймні у графічному вигляді, одним з аспектів є дослідження співвідношення мов за комунікативним навантаженням, особливо важливим цей аспект стає за конкурування мов у міському просторі.

Якщо за визначенням рідної мови ситуацію з українською мовою можна вважати відносно благополучною, то дані щодо реального використання мов у повсякденному житті киян значно менш оптимістичні. За даними соціолінгвістичного опитування Центру соціолінгвістичних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва (2000 р.), тільки або переважно українською мовою спілкуються лише 14,8 % киян, рівною мірою українською та російською — 32,0 % і тільки або переважно російською — 52,5 % [5: 8], тобто близько половини киян практично не говорять українською мовою. Така ситуація, безперечно, неприродна для столиці держави хоча й багатонаціональної, але з явним переважанням титульної нації (нагадаємо, 82,2 % киян назвали себе українцями). Процес відродження національної свідомості через мову «безперечно, потребує часу, що охоплює проміжок життя принаймні двох-трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян» [5: 8]. Випрацювати реальну тактику корекції ко-

Таблиця 1. Показник «рідна мова» за даними перепису 2001 р.

Регіон	Національний склад			Рідна мова		
	Українці	Росіяни	Інші	Українська	Російська	Інша
Київ	82,2	13,1	4,7	72,1	25,3	2,6
Київська область	92,5	6,0	1,5	92,3	7,2	0,5
Україна загалом	77,8	17,3	4,9	67,5	29,6	2,9

мунікативного навантаження мов відповідно до стратегії, обраної суспільством, і уникнути прийняття необґрунтованих рішень, які спричиняють неочікувані наслідки та суспільні конфлікти, можна тільки за результатами відповідного наукового дослідження, яке враховує, зокрема, й психологічний фактор.

Методами дослідження можуть бути і пряме спостереження із фонозаписом, і аналіз графічних проявів мовної діяльності (різних видів текстів як приватного, так і громадського характеру), і, нарешті, пряме опитування та анкетування мешканців міста щодо їхніх мовних уподобань. Саме з цією метою у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України розроблено анкету, в якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати мовну характеристику самого респондента, запропоновано подати власні коментарі до мовної ситуації у м. Києві. Крім киян, за цією анкетною протягом 2011 р. були опитані студенти I-III курсів Національного університету державної податкової служби України, розташованого у м. Ірпені Київської області — молодь 1992–1994 рр. народження, вихідці з різних регіонів України — з метою вивчення їхнього сприйняття мовної ситуації Києва. Результати опитування використані в цій статті.

Шляхом суцільного анонімного опитування кількох академічних груп спочатку (перший етап опитування) отримано 109 анкет, які були покласифіковані за місцем постійного мешкання респондентів до вступу до вищого навчального закладу. Области України для аналізу об'єднані в регіональні групи: **центральний регіон** — Вінницька, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області (група 1), **західний регіон** — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області (група 2), **східний регіон** — Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська області (група 3), **північний регіон** — Житомирська, Сумська, Чернігівська області (група 4), **південний регіон** — Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим (група 5)². У межах області застосовано класифікацію населених пунктів за їхнім статусом: столиця, обласний центр, невелике місто або смт, село. Незважаючи на те, що серед студентів є представники практично всіх областей України, розподіл проанкетованих за регіонами (табл. 2) виявився неоднорідним, він зовсім не відповідає реальному розподілу дорослих мешканців України за регіонами згідно зі статистичними даними [3], зокрема дуже мало представлені мешканці східного та південного регіонів, відповідно вищий відсоток представників центрального

² У дослідженні проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» дещо інший розподіл областей за регіонами, зокрема Запорізьку область зараховано до східного, Київську — до північного, Хмельницьку — до центрального регіонів [14: 343]. Інші автори пропонують власні варіанти такого розподілу, виділяючи окремо Північно- та Південно-східний регіони та Донбас [12: 72].

Таблиця 2. Випадковий розподіл респондентів за регіонами

	Центр. регіон	Захід. регіон	Схід. регіон	Північ. регіон	Півден. регіон	Загалом
	1	2	3	4	5	
I опит.	38	37	7	21	6	109
%	34,86	33,94	6,42	19,27	5,50	100
II опит.	26	13	11	11	7	68
%	38,23	19,12	16,18	16,18	10,29	100
Разом	64	50	18	32	13	178
%	35,96	28,10	10,11	17,97	7,30	100
Стат. дані, (%) ³	21,5	21,8	29,4	8,1	19,2	100

та західного регіонів, баланс між якими приблизно відповідає їхньому статистичному співвідношенню.

Другий етап опитування (68 анкет) показав трохи вищий відсоток представників східного та південного регіонів, проте він також не відповідає даним статистики. Можна припустити, що саме недостатнє володіння українською мовою стало на заваді вступу більшої кількості представників східних та південних областей до державного закладу, який готує майбутніх держслужбовців і в якому навчальний процес здійснюється українською мовою. Деяко меншу кількість представників північного регіону серед залучених до анкетування можна пояснити меншою загальною кількістю його мешканців, але цей відсоток більший від статистичного (загалом 17,97 % проти 8,1 %). Для отримання зіставлених результатів до показників першого опитування додано 11 анкет представників східного регіону та 9 – південного. Решта анкет другого етапу опитування – представників західного та північного регіонів – вилучені з кількісного аналізу і враховані лише для ілюстрації типів ставлення респондентів до мовної ситуації Києва. Крім того, оскільки метою дослідження є вивчення зовнішньої оцінки мовної ситуації Києва, з групи 1 вилучені анкети постійних мешканців Києва – 8 анкет (таблиця 3), отже, загальна кількість залучених до кількісного аналізу анкет – 119.

Анкета, за якою здійснювалось опитування, передбачала власну оцінку респондентами свого ступеня володіння мовами і носійства суржикю. Відповідно до запропонованих варіантів відповідей сформовано 10 теоретично можливих груп, з яких реальними виявилися 7:

- Вільне володіння українською та російською мовами (відповідь – «вільно – українська, російська») – I.

³ Статистичні дані щодо розподілу дорослого населення наведені за [14: 342], де вони подані для кожної області окремо.

Таблиця 3. Розподіл за регіонами анкет респондентів, залучених до аналізу

	Центр. регіон	Захід. регіон	Схід. регіон	Північ. регіон	Півден. регіон	Загалом
	1	2	3	4	5	
Абс.	30	37	18	21	13	119
%	25,21	31,09	15,13	17,65	10,92	100%
Баланс	-8	-	+11	-	+9	-
Стат. дані, %)	21,5	21,8	29,4	8,1	19,2	

- Вільне володіння українською та російською мовами з використанням суржику (додаткова відповідь — «розмовляю суржиком») — II.
- Вільне володіння українською мовою та російська мова як друга (відповідь щодо російської мови — «читаю, пишу, розмовляю») — III.
- Вільне володіння російською мовою та українська мова як друга (відповідь щодо української мови — «читаю, пишу, розмовляю») — IV.
- Вільне володіння українською мовою, російська мова як друга з використанням суржику (додаткова відповідь — «розмовляю суржиком») — V.
- Вільне володіння українською мовою з використанням суржику (відповідь — «українська мова — вільно», додаткова відповідь — «розмовляю суржиком») — VI.
- Вільне володіння лише українською мовою (VII).

Ніхто з респондентів не оцінив себе як такого, що володіє лише російською мовою або російською мовою та суржиком, або російською вільно, українською як другою та суржиком, тобто носіями суржику прямо визнали себе лише ті 14 осіб, для яких першою мовою є українська, тобто представники груп II (9 осіб), V (2 особи) та VII (3 особи). Ще четверо респондентів інших груп (I-ої — 2, III-ьої — 1, VII-ої — 1) «ззналися», що вживають суржик у родинному спілкуванні. Отже, прямо чи непрямо визнали себе носіями суржику 18 респондентів зі 119 (15,13 %). Цей відсоток значно перевищує статистичні дані (3,1 %, див. табл. 7), і причиною цього може бути вищий рівень критичності самооцінки студентів, які вивчають курс української мови, чують зразки літературного мовлення та багато читають фахової літератури українською мовою, порівняно з популяцією загалом. Зважаючи на наявні класифікації білінгвізму як гармонійного або з переважанням однієї мови, можна об'єднати виділені групи мовців за цими ознаками. Розподіл груп мовців за регіонами відображений у таблиці 4.

Особливих зауваг потребує група VII, представники якої визначили себе як одномовні носії української мови (15,13 % від усіх опитаних). Подальші їхні відповіді на запитання про причини переходу на іншу мову показали, що з 18 респондентів цієї групи 8 зазначили, що в усіх ситуаціях спілкування послуговуються лише українською мовою, і

8 — що можуть переходити на іншу мову (двоє залишили питання без відповіді), натомість 15 з 18-ти вказали як причину переходу на російську мову ситуацію спілкування або мову співрозмовника, тобто непрямо вказали на те, що вони за певних умов переходять на іншу мову, і лише двоє зазначили, що їм переходити складно, четверо з цієї групи вказали на легкість переходу, решта 12 респондентів цієї групи запитання про складність зміни мови спілкування залишили без відповіді. Отже, представники цієї групи зараховані до асиметричних білінгвів, які надають перевагу українській мові, оскільки їхня «одномовність» визначається позамовним фактором і є ознакою їхньої громадянської позиції. Загалом на питання про можливість переходу з української на російську мову позитивну відповідь дав 81 респондент (70,43% опитуваних), тоді як на причини такого переходу (тож непрямо й на його можливість у принципі) вказали 103 (86,55%) респонденти. Жоден з опитуваних не зазначив, що він спілкується винятково російською мовою.

Те, що серед респондентів є представники різних регіонів, дало змогу проаналізувати мову їхнього спілкування у родині та ком-

Таблиця 4. Розподіл респондентів за мовними групами в регіонах

Регіони	2 мови вільно			Українська основна					Рос. основна	Загалом
	I	II	Разом	III	V	VI	VII	Разом	IV	
1 Центр	12	—	12	9	1	2	5	17	1	30
			20 % ⁴ 40 % ⁵					32,69 % 56,67 %		
2 Захід	9	4	13	14	—	1	9	24	—	37
			21,67 % 35,14 %					46,15 % 64,86 %		
3 Схід	9	3	12	2	—	—	—	2	4	18
			20 % 66,67 %					3,85 % 11,11 %		
4 Північ	11	2	13	4	1	—	3	8	—	21
			21,67 % 61,90 %					15,38 % 38,10 %		
5 Південь	10	—	10	—	—	—	1	1	2	13
			16,67 % 76,92 %					1,92 % 7,69 %		
Разом	51 42,86%	9	60	29	2	3	18	52	7	119
			— 50,42 %					— 24,37%		

⁴ Відсоток щодо загальної кількості мовної групи.

⁵ Відсоток щодо загальної кількості територіальної групи.

фортність спілкування українською чи російською мовою за регіонами. Попередній аналіз анкет показав значну подібність відповідей представників східного (група 3) та південного (група 5) регіонів⁶, які внаслідок малочисельності респондентів були надалі об'єднані в одну групу (3+5) для того, щоб результати були порівнюваними з іншими групами.

У таблиці 5 відображені дані про мовні переваги в родині респондентів за регіонами. Таблиця 6 ілюструє комфортність спілкування респондентів певною мовою.

Відповіді респондентів свідчать про те, що серед вихідців з центрального регіону порівняно з родинним спілкуванням збільшилася частка тих, кому комфортно спілкуватися російською мовою (6,67% проти 20,0%) або двома мовами (13,33% проти 16,67%), серед представників західного регіону до гармонійної двомовності адаптувалися троє респондентів (8,11%), серед мешканців північного регіону частка двомовних залишилася незмінною (четверо респондентів, або 19,05%), проте відбувся якісний зсув, оскільки двоє респондентів з групи українськомовних у родині комфортно спілкуються обома мовами, а двоє з двомовних родин комфортніше почуваються у російськомовному середовищі. Дані щодо вихідців зі східного та південного регіонів свідчать про процес успішної адаптації до двомовності (збільшення кількості тих, хто комфортно спілкується обома мовами, з 3 до 10 респондентів — відповідно з 9,68% до 32,26%) українськомовних в родині та носіїв суржика, проте російськомовні в родині зберігають свої мовні переваги.

Таблиця 5. Мова спілкування в родині

Мова	Регіони				Разом	За даними [11: 112]
	1	2	3+5	4		
Українська	23	36	4+4=8	12	79	
	76,67%	97,30%	25,81%	57,15%	66,39%	38,2 %
Російська	2	—	9+8=17	4	23	
	6,67%	—	54,84%	19,05%	19,33%	40,5 %
Українська й російська	4	—	2+1=3	4	11	
	13,33%	—	9,68%	19,05%	9,24%	16,2 %
Суржик	1	1	4+2=4	2	8	
	3,33%	2,70%	12,90%	9,52%	6,72%	3,4 %
Загальна кількість респондентів	30	37	18+13=31	21	119	
	100%	100%	100%	100%	100%	

⁶ У дослідженні С. Мельник, С. Черничка ці регіони схарактеризовані як регіони з абсолютним переважанням російської мови [12: 74].

Таблиця 6. Мова комфортного спілкування

Мова	Регіони				Разом
	1	2	3+5	4	
Лише українська	19 63,33%	34 91,89%	4 12,90%	11 52,38%	68 57,14%
Лише російська	6 20,00%	—	17 54,84%	6 28,57%	29 24,37%
Українська та російська	5 16,67%	3 8,11%	10 32,26%	4 19,05%	22 18,49%

Порівняння цих даних із результатами статистичного опитування (табл. 7) свідчить про те, що наші респонденти більше звикли до вживання української мови в родині, ніж у популяції загалом та за регіонами зокрема. Мовні преференції інформантів щодо споживання друкованої інформації відображені у таблиці 8. Мова, якою респондентам зручно читати художню літературу, великою мірою відображає їхні власне мовні та художні смаки. На тлі загальних 57,14% тих, хто охоче спілкується лише українською мовою, відсоток тих, хто тільки нею прагне читати художню літературу дещо менший — 42,86%, натомість більший відсоток респондентів, яким комфортно читати обом мовами (40,34%) порівняно з активно двомовними (18,49%), зокрема й за рахунок російськомовних (6,72% проти 24,37%). Такий перерозподіл притаманний усім регіонам приблизно однаковою мірою, лише звертає на себе увагу досить високий відсоток тих, хто взагалі не відповів на це запитання, серед представників західного регіону (21,62%).

Стосовно читання преси баланс ще більше переміщується у бік двомовності, особливо це помітно серед вихідців із західного регіону (8,11% — спілкування, 13,51% — художня література та 43,24% — преса), натомість збільшується кількість тих, хто читає пресу російською серед мешканців північного (з 28,57% до 47,62%) і особливо південного

Таблиця 7. Мова повсякденного спілкування⁷

Мова	Регіони				Разом
	1	2	3+5	4	
Українська	65,6%	87,6%	10,85%	27,6%	35,3%
Російська	11,0%	2,7%	66,45%	29,1%	40,3
Українська та російська	19,7%	5,0%	19,35%	38,2%	22,4%
Суржик	3,7%	1,6%	2,85%	4,3%	3,1%

⁷ За даними Л.Т. Масенко [11: 106].

Таблиця 8. Мова читання

Мова		Регіони				Разом
		1	2	3+5	4	
Худ. література	Лише українська	17	24	5	5	51
		56,67%	64,86%	16,13%	23,81%	42,86%
	Лише російська	1	—	7	—	8
		3,33%	—	22,58%	—	6,72%
	Українська та російська	12	5	18	13	48
		40,0%	13,51%	58,06%	61,90%	40,34%
Не відповіли	—	8	1	3	12	
	—	21,62%	3,23%	14,29%	10,08%	
Преса	Лише українська	15	18	3	6	42
		50,0%	48,65%	9,68%	28,57%	35,29%
	Лише російська	4	—	9	2	15
		13,33%	—	29,03%	9,52%	12,61
	Українська та російська	8	16	17	10	51
		26,67%	43,24%	54,84%	47,62%	42,86%
Не відповіли	3	3	2	3	11	
	10,0%	8,11	6,45%	14,29%	9,24%	
Фахова література	Лише українська	26	32	15	12	85
		86,67%	86,49%	48,39%	57,14%	71,43 %
	Лише російська	—	—	3	—	3
		—	—	9,68%	—	2,52 %
	Українська та російська	2	3	11	7	23
		6,67%	8,11%	35,48%	33,33%	19,33%
Не відповіли	2	2	2	2	8	
	6,67%	5,41%	6,45%	9,52%	6,72	
Загальна кількість респондентів		30	37	31	21	119
		100%	100%	100%	100%	100%

та східного регіонів (з 32,26% до 58,06% художньої літератури та до 54,84% – преси) порівняно з мовою їхнього комфортного спілкування. У регіональній групі 3+5 (схід+південь) кількість тих, хто читає пресу російською мовою, відповідає кількості тих, хто нею говорить, хоча художню літературу в цій групі читає лише російською менше респондентів (22,58%). Такий перерозподіл мовних переваг щодо читання преси у бік російської мови можна пояснити наявною пропозицією друкованих видань, в яких приваблює передусім зміст, до того ж найбільший зсув спостерігаємо в групі вихідців із західних областей, які фактично переселилися у центральний регіон і змушені обирати з наявних видань, тоді як інтерес до читання художньої літератури сформувався значно раніше.

Адаптація до фахового спілкування українською мовою наочно простежується у відповідях на запитання про комфортну мову споживання фахової літератури. Оскільки викладання у виші здійснюється українською мовою, і студенти до цього звикли, мовою комфорту споживання фахової літератури назвали українську 71,43 % опитаних проти 57,14% тих, хто обрав її як мову комфортного спілкування. Ця закономірність простежується в усіх регіональних групах, зокрема центральній (86,67% проти 63,33%) та північній (57,14% проти 52,38%), менший відсоток вибору української мови порівняно з активним спілкуванням у західному регіоні (86,49% проти 91,89%) зумовлений тим, що двоє респондентів (5,41%) це питання залишили без відповіді. Найбільший відсоток зростання прихильників української мови у читанні фахової літератури спостерігаємо серед представників групи 3+5 (схід+південь) – з 12,90% (4 особи, які спілкуються українською мовою) до 48,39% (15 респондентів). Винятково російською мовою прагнуть читати фахову літературу лише троє респондентів (2,52 % від усіх опитаних), усі вихідці зі східного регіону (16,67% у регіоні та 9,68% у групі 3+5 проти 54,84% у цій групі тих, хто прагне спілкуватися російською). Значно менший і відсоток тих, кому зручно читати фахову літературу обома мовами, напевно тому, що це потребує знання двох терміносистем, у центральній регіональній групі (6,67% проти 16,67%), збережений у західній (8,11% – троє респондентів), трохи більший у групі 3+5 (35,48% проти 32,26%) та групі 4 (33,33% проти 19,05%) за рахунок активно російськомовних респондентів.

Одним з пунктів анкети була пропозиція подати свої коментарі до мовної ситуації Києва. Цією пропозицією скористався 71 респондент зі 119, тобто 59,66% (табл. 9). Найактивніше висловлювалися представники центрального регіону (70,00%), найменш активно – південного (46,15%). За мовною ознакою (таблиця 10) приблизно однаково активно висловлювалися респонденти, для яких основною мовою є українська (61,54%) і гармонійні білінгви (61,6%). За окремими групами мовців (табл. 10) найактивнішими були респонденти групи III (вільне володіння українською мовою та російська мова як друга) – 21 коментар з 29 анкет (72,4%), із приєднанням до них двох двомовних носіїв суржику (група V) активність зростає до 74,19%. Малочисель-

Таблиця 9. Розподіл респондентів, які дали коментарі, за регіонами

	Центр. регіон	Захід. регіон	Схід. регіон	Північ. регіон	Півден. регіон	Загалом
	1	2	3	4	5	
Кількість респондентів	30	37	18	21	13	119
Кількість коментарів	21	22	10	12	6	71
%	70,00	59,46	55,56	57,14	46,16	59,66

Таблиця 10. Розподіл респондентів, які дали коментарі, за групами мовців

	2 мови вільно			Українська основна					Рос. основна	Загалом
	I	II	Разом	III	V	VI	VII	Разом	IV	
Кількість респонд.	51	9	60	29	2	3	18	52	7	119
Кількість комент.	31	6	37	21	2	1	8	32	2	71
%	60,78	—	61,66	72,41	—	—	44,45	61,54	—	59,66

ність представників груп II, IV, V і VII не дає змоги потрактувати активність їхніх коментарів.

Самі коментарі, подані у довільній формі, дуже важко класифікувати, але загалом їх можна умовно поділити (див. табл. 11) на такі, що **лише констатують факт двомовності** в Києві або вживання суржик у, не висловлюючи прямо свого ставлення до цього:

У Києві багато людей спілкуються як українською, так і російською мовою (P-5, МГ-I); Населення м. Києва розмовляє різними мовами (P⁸-2, МГ-III); Переважна кількість розмовляє українською, але й велика кількість тих, що розмовляють російською та суржиком (P-3, МГ-III); Дуже часто зустрічаються люди у м. Києві, які розмовляють російською мовою (P-1, МГ-V);

позитивно або нейтрально ставляться до двомовності:

Я вважаю, що кожен має право спілкуватися як російською, так і українською (P-1, МГ-I); але саме до двомовності, а не лише вживання російської: Багато людей навіть не розуміють української мови, я вважаю це неправильним. Якщо люди розмовляють російською мовою, то їм це зручніше, але потрібно знати і свою рідну мову (P-1, МГ-III); У місті Києві звичайно переважає українська мова, але половина людей говорить на російській. На мою думку, люди повинні знати досконало українську мову і російську. Але ж у м. Києві люди повинні спілкуватися на українській мові, я вважаю це правильним, а російську знати не завадить (P-3, МГ-I);

вважають мовну ситуацію Києва прийнятною, оскільки вона відповідає статусу української мови як державної:

Я вважаю, що мовна ситуація в м. Києві не така вже жахлива. Так як більшість населення розмовляє українською (P-4, МГ-I);

визнають переважання російської мови в мовному просторі міста:

В наш час більшість населення м. Києва спілкується російською мовою і лише дуже невелика частина розмовляє українською мовою (P-2,

⁸ У коментарях ужито скорочення на позначення статусу респондентів: P – регіон, МГ – група мовців.

Таблиця 11. Розподіл коментарів за регіонами

Характер коментарів		Центр. регіон	Захід. регіон	Схід. регіон	Північ. регіон	Півден. регіон	Загалом
		1	2	3	4	5	
Ситуація погребує корекції на користь української мови	Переважає рос. мова	11	2	—	—	—	13 18,31%
	Посилити українську	3	12	4	8	2	29 40, 85%
	Ситуація потребує вдосконалення	2	2	1	1	—	6 8,45%
	Занепокоєні пануванням суржику	2	3	—	2	3	10 14,08%
	Разом	18	19	5	11	5	58
	% коментарів	85,71	86,36	50,0	91,67	83,33	81,69
Ситуація благополучна	Наявна двомовність	—	2	—	—	1	3 4,23%
	Допускають двомовність	3	1	4	—	—	8 11,27%
	Переважає укр. мова	—	—	1	1	—	2 2,82%
	Разом	3	3	5	1	1	13
	% коментарів	14,29	13,64	50,0	8,33	16,67	18,31
Загальна кількість коментарів		21	22	10	12	6	71

МГ-III); *Неоднозначна ситуація, адже багато людей говорить російською мовою, а українську мову не визнають* (P-1, МГ-III); дехто з респондентів намагається це пояснити: *Переважає кількість людей спілкується російською мовою, можливо, через те, що багато з них приїхали із закордону* (P-1, МГ-VII); двоє респондентів **бачать перспективу**, оскільки ситуація поступово покращується на користь української мови:

Мовна ситуація у м. Києві складна. Більша частина населення міста спілкується російською мовою. Українську мову у Києві, особисто я, чую дуже рідко. Звичайно, за останні роки тенденція до збільшення кількості україномовних киян зросла (P-1, МГ-III); ситуація у Києві оцінюється як **краща порівняно зі східним регіоном**: *Порівняно з Дніпропетровською областю ситуація у м. Київ мені подобається більше: більша частина розмовляє українською мовою, люди простіше до цього відносяться, не кривляють і не перекручують українські з російськими словами. Але все рівно присутня і російська мова, хоча я не вважаю це правильним* (P-3, МГ-II);

занепокоєні пануванням суржиків:

Широке використання паралельно декількох мов одразу: українська та російська, що зумовлює появу суржика (P-5, МГ-I); прагнуть підвищення культури української мови: Я вважаю, що українською мовою досконало спілкуються дуже мало людей. Переважна більшість використовують суржик. Тому необхідно запровадити необхідні заходи для покращення знання мови (P-4, МГ-I);

частина респондентів лише дають негативну оцінку або вказують на **необхідність вдосконалення ситуації**, не називаючи напрямків:

Негативно ставлюся (P-4, МГ-V); Мовна ситуація у м. Київ потребує вдосконалення (P-3, МГ-I); Мовна ситуація у м. Києві, на мою думку, є досить складною, адже немає точної визначеності, якою мовою спілкуватися: українською чи російською, тому треба сердечніше поставитися до цього питання (P-2, МГ-III);

Безпосередньо за **необхідність посилення позицій української мови** висловилися 29 респондентів (40, 85% від усіх, хто висловив свою думку):

*На жаль, ситуація в м. Києві складається не на користь рідної мови. Хотілось би частіше чути українську, йдучи вулицями міста. Наше правління не робить жодних дій для покращення цього (P-5, МГ-I); На сьогодні ситуація в м. Києві з мовою досить складна, через те, що всі приїжджі люди намагаються розмовляти російською через різні причини, більшість з них вважають, що українська мова не престижна і розмовляти нею важко (P-4, МГ-I); як мотивацію такої необхідності нерідко вказують саме на **статус Києва як столиці України**: Я вважаю, що так як м. Київ це столиця України, то і переважна більшість населення повинна розмовляти українською, а не російською. Тобто кожен з нас, а саме той, хто спілкується російською, повинен намагатися спілкуватися українською у повсякденному житті (P-3, МГ-I); деякі з цих коментарів досить **категоричні**: Мовна ситуація Києва є дуже жахлива, на мою думку, тому що більшість населення спілкуються російською мовою, а ті, що спілкуються українською мовою, чомусь постійно підстроюються під тих, хто спілкується російською мовою, і це мені дуже не подобається, тому що ми українці і повинні спілкуватися нашою рідною мовою — українською (P-4, МГ-II); висловлені також **побажання до мови засобів масової інформації**, кіно, преси, стендової інформації та реклами: У місті Києві більшість спілкується російською. Телеекран, радіомовлення та реклама витісняє українську, на превеликий жаль. Мені як громадянину України хотілося б, щоб кругом була виключно українська (P-2, МГ-VII).*

Отже, аналіз анкет обстеженої соціальної групи (студенти вишу, напрямок — економіка, вік — 18–20 років, вихідці з різних регіонів України, наразі мешканці Київської області, які часто відвідують Київ), показав, що:

1. Розподіл респондентів за регіонами постійного мешкання неоднорідний і не відповідає статистичним даним; близько половини

проанкетованих репрезентують себе як гармонійних білінгвів, понад 40 % надають перевагу українській мові й менше 6% — російській, що також розходиться з даними статистики щодо країни загалом.

2. Однією з основних причин такої невідповідності може бути недостатнє володіння державною мовою з боку представників східного та південного регіонів.
3. Виділені мовні групи можуть бути використані для аналізу анкет інших соціальних та вікових груп.
4. Динаміка мовних преференцій представників різних мовних груп свідчить про достатню спроможність до адаптації молоді до зміни мовного середовища і реальність оволодіння нею державною мовою, принаймні на рівні професійного спілкування, у разі створення відповідних умов для навчання і залучення стимулів (у нашому випадку — здобуття освіти і перспектива престижної роботи).
5. Вищий відсоток осіб, що визнали себе носіями суржику порівняно з популяцією загалом пояснюється більшим ступенем критичності їхньої самооцінки.
6. Запропоновані параметри аналізу анкет дали змогу встановити залежність мовних звичок індивіда не лише від рівня володіння мовами, а й від соціальних параметрів спілкування, зокрема реального комунікативного навантаження мов і комунікативних потреб респондентів, що спонукає до пошуку шляхів поміркованої корекції цього навантаження у бік державної мови і стимулювання до її активного використання.
7. Активно свою думку щодо мовної ситуації у м. Києві висловили близько 60% респондентів різних мовних і територіальних груп, і лише менше 20% з них вважають ситуацію відносно благополучною, а понад 80% — що ситуація потребує корекції на користь української мови, дані за регіонами досить близькі, за винятком східного, де думки поділилися навпіл. Звичайно, ці погляди слід сприймати як відображення позиції молоді, налаштованої на розбудову національної держави, молоді, яка або повністю адаптована або вже прийняла рішення адаптуватися до українського, зокрема українськомовного суспільства.

1. *Васина А.В.* Язык города: история изучения // <http://confcontact.com/2007nov/vasina.htm>
2. *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи // <http://forumn.kiev.ua/2008-03-70/70-10.htm>
3. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Результати // <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/>
4. *Емельянова А.М.* Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Уфа, 2007 // <http://planeta-imen.parod.ru/novosti/avtoreferat2.html>
5. *Залізняк Г., Масенко Л.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешний. — К.: Вид дім «КМ Академія», 2001. — 94 с.

6. *Исмагилова Н.В.* Язык города Уфы: функционирование различных языковых подсистем и билингвизма: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Уфа, 2007 // http://vss.nlr.ru:8101/archive_catalog.php?p=3&rid=4955
7. *Китайгородская М.В., Розанова Н.Н.* Языковое существование современного горожанина: на материале языка Москвы. — М.: Языки славянских культур, 2010. — 496 с.
8. *Колесов В.В.* Язык города. — Изд. 4-е. — М.: Либроком, 2009. — 194 с.
9. *Кудрейко І.О.* Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Донецьк, 2011. — 17 с.
10. *Ларин Б.А.* О лингвистическом изучении города // История русского языка и общее языкознание. — М., 1977. — С. 175–179.
11. *Масенко Л.* Мовна ситуація в Україні: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — К.: Вид. дом „Києво-Могилянська академія”, 2008. — С. 96–131.
12. *Мельник С., Черничко С.* Етнічне та мовне розмаїття України: Аналітичний огляд ситуації. — Ужгород: ПоліПринт, 2010. — 163 с.
13. *Миколенко Т. М.* Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців): Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 2006. — 24 с.
14. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — К.: Вид. дом „Києво-Могилянська академія”, 2008. — 363 с.
15. *Хорошева Н. В.* Язык города как объект исследований в русской и французской лингвистике // Вестник Пермского университета. Серия: Иностранные языки и литературы. — 2008. — № 5. — С. 120–125.
16. *Шалина И. В.* Уральское городское просторечие как лингвокультурный феномен: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. — Екатеринбург, 2010 // <http://rudocs.exdat.com/docs/index-129129.html>
17. *Юнаковская А.А.* «Язык города» как объект изучения (итоги и перспектива) // Омский научный вестник. — Издательство: Омский государственный технический университет. — 2006. — № 9. — С. 252–255.
18. Язык современного города. Тезисы докладов международной конференции Восьмые Шмелевские чтения. — М.: ИРЯ РАН, 2008. — 169 с.
19. *Krětová M.* Formierung der Stadtsprache als Reflex von Kontakten zweier Ethnien // Leute in der Grossstadt. Vyd. I. Brno : Ústav pro etnografii a folkloristiku, 1993. — P. 79–84.
20. Mehrsprachigkeit in der Stadtregion / hrsg. von Karl-Heinz Bausch. — 1. Aufl. — Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel GmbH, 1982. — 463 S.
21. *Schlobinski P.* Stadtsprache Berlin: Eine Soziolinguistische Untersuchung (Soziolinguistik und Sprachkontakt, Band 3), 1987. — 299 S.

Svitlana Sokolova (Kyiv)

LINGUISTIC SITUATION IN KYIV. A VIEW FROM THE OUTSIDE

This article is devoted to the results of the test of sociolinguistic survey of students of the Kyiv region higher educational establishment with the help of questionnaire, which, by the way, offered to provide their own comments towards the linguistic situation in Kyiv. Nearly 60% of respondents expressed their opinions about the linguistic situation in an active way, more than 80% of them consider that the situation should be changed in favor of the Ukrainian language. Distribution of respondents by regions of permanent residence is inhomogeneous and does not correspond to the statistics; about the half of questioned represent themselves as harmonic bilinguals, over 40 % preferred the Ukrainian language and less than 6% — Russian that also does not match the statistics of the country in general, the fact that may be explained by the limited abilities of getting higher education by youth outside their region, that do not speak their state language in a proper way.

Key words: Linguistic situation, state language, everyday speech, bilingualism, surzhyk.

УДК 811.161.2'38

Пилип Селігей (м. Київ)

НАУКОВЕЦЬ І ЙОГО МОВА

У статті йдеться про взаємозалежність розумової та мовної культури. Розвинуті мовні навички — запорука правильного, творчого мислення. Для вченого вони є професійною необхідністю, бо допомагають не тільки поширювати, а й створювати наукові ідеї. Попри не середній рівень володіння нормами наукового стилю лишається незадовільним, а проблема його підвищення — актуальною.

Ключові слова: науковий стиль, наукове мислення, мовна майстерність.

Стильова майстерність — чи потрібна вона вченому? Здавалося б, мовне оформлення наукового твору не повинне бути самоціллю, головне у творі — зміст, тобто нові факти, свіжа думка, оригінальна теорія. Це правильно. Але справедливо й те, що за допомогою мови вчений оповіщує колег про результати своєї праці. Без цього останнього — за часом, але не важливістю! — етапу процес творення нових знань (а саме це і є метою науки) залишатиметься незавершеним.

Доповіді, лекції, дискусії на конференціях і семінарах, інші форми усного спілкування відіграють у розвитку науки істотну роль. Проте чи можуть вони за своєю комунікативною потужністю дорівнятися до написаної та опублікованої праці? Навряд. Адже писемний текст охоплює незмірно ширшу аудиторію, яка з часом тільки збільшується, а потрапляючи в усесвітню мережу стає практично необмеженою.

Виходить, для науковця слово — робоче знаряддя. І воно вимагає такої ж уваги, як і інші знаряддя наукового ремесла. Коди вчений наполегливо опановує виражальні можливості мови, а потім уміло послуговується ними, він, по суті, виконує роботу не менш важливу, ніж осмислення праць попередників, висунення гіпотез, пошук фактів, розбудова й доведення теорії тощо.

Звуковий лад мови обмежений кількадесятьма фонемами. Але з них утворюється кількасот тисяч слів, з яких можна збудувати безліч оригінальних речень і текстів. Будь-яка нова думка чи ситуація підда-

© П. О. СЕЛІГЕЙ, 2012

ються описові мовними засобами. Саме тому М.І. Жинкін називав мовлення *творчою* функцією людської психіки [7: 6]. А коли так, то в ученого ця функція має бути розвинена не гірше за інші потрібні в науці функції психіки — увагу, уяву, фантазію, інтуїцію, інтелект, пам'ять, творче мислення. Тим-то мовне оформлення наукових праць не варто сприймати як допоміжний етап, як дрібницю, що її цілком можна довірити літературному редакторові.

У середньовічній Європі вміння вправно писати, добре говорити й правильно мислити входили в ідеал освіченої людини. Не випадково тогочасний початковий ступінь освіти, так званий тривіум, складався з граматики, риторики й діалектики (логіки). Ці науки закладали підмурівок для подальшого розумового розвитку, а тому були чи не головними предметами в університетах. М.В. Ломоносов мав усі підстави назвати славнозвісну «Граматику словенську» Мелетія Смотрицького «вратами своєї вченості» [цит. за: 15: 23].

Нові часи не тільки не зруйнували цей ідеал, а утвердили його ще більше. Сьогодні мовна вправність, або, кажучи сучасною термінологією, комунікативна компетенція, лишається неодмінною умовою високої кваліфікації в науці. Хоч учений не журналіст і не письменник, йому теж годі обійтися без мистецтва слова. Його професійний обов'язок — не тільки глибше опанувувати обраний фах, а й наполегливо підвищувати власну мовну культуру.

Перед державою та суспільством науковець відповідає за якість своїх публікацій так само, як і за якість своїх досліджень. Будь-яка мовна помилка, стилістична невправність, недоопрацьованість тексту — це неповага до читачів. Неетично звалювати на їхні плечі роботу з видобування раціонального зерна з погано написаного твору. Не кажучи вже про те, що такий твір підриває довіру до автора, кидає тінь на його професійну репутацію.

Відповідає науковець і за розвиток літературної мови загалом. Звісно, у фаховій літературі коло читачів вужче, ніж у газети чи художнього твору. Утім кожна наукова публікація (безвідносно до її тиражу або читацької аудиторії) стає фактом мовного життя. А це означає, то її автор уносить свою лепту в зміцнення та вдосконалення літературної мови, виступає охоронцем її цілісності, краси й чистоти, чинником її дальшого поступу.

Але відчуття такої високої відповідальності — не єдиний і, мабуть, не головний стимул для вченого дбати про мовну майстерність. Ідеться про його *особисту* зацікавленість.

Чим вправніша й досвідченіша людина в мові, тим швидше, ясніше й точніше здатна вона передати потрібний зміст, найрізноманітніші відтінки й переходи думки. Глибока обізнаність із арсеналом виражальних засобів дає змогу говорити й писати гнучко, стисло й цікаво. Грамотна людина впевнено орієнтується в потоці фахової інформації, їй легше поповнювати запас знань і ділитися ними з іншими. У результаті зростає її творча активність і продуктивність праці.

Від рівня мовних навичок чималою мірою залежить успіх науковця на професійній ниві. В умовах, коли наука живе за законами конкуренції, а фінансується на конкурсних засадах, вміння писати змістовно й переконливо годі переоцінити. Добре написана стаття чи монографія привертає увагу не лише тих, хто теж працює над цією проблемою, а й фахівців суміжних галузей і навіть інших наук. Якщо праця вразила читача, цілком імовірно, що він забажає ознайомитись і з іншими публікаціями її автора.

Як бачимо, мовна майстерність — потужний рушій для поширення наукових ідей і теорій. Надає вона вченому й такий важливий козир, як можливість працювати в жанрі навчальної та науково-популярної літератури. У творах цих жанрів завжди була потреба. Сьогодні ж, коли в інформаційному просторі справжню науку часом агресивно витісняє псевдонаука, перебираючи на себе громадську увагу, а часом і фінансові ресурси, ефективна й фахова популяризація знань стає особливо потрібною.

Доктор історичних наук С.В. Алексеев, говорячи про причини поширення «народної історії» (міфологізаторства історії з боку нефахівців), відзначив: «Біда не в тому, що немає наукових праць, біда — в їхній непопулярності» [3]. Пересічний читач зовсім не знає академіків, які вивчають давню та середньовічну історію слов'ян, зате напевно назве з десяток творців «народної історії» на цю ж тему. На думку С.В. Алексеева, наука повинна не тільки переважати amatorів інтелектуально, а й «навчитися писати людською мовою, бути зрозумілою та приступною» [Там само]. Звісна річ, крім історичної, це стосується й багатьох інших наук, зокрема мовознавства.

Та найголовніша користь, яку дають мовні знання вченому, — це активізація та вдосконалення його розумової діяльності.

Попри поширений серед нелінгвістів стереотип, мова не є лише засобом передавання думки. Не є вона й «оболонкою», «одягом» чи «пакунком» для вже готових думок. Мова — засіб для створення думки. «Думка не виражається в слові, а здійснюється в слові», — писав Л.С. Виготський [4: 963]. Мовлення — це те саме мислення, тільки опредметнене, матеріалізоване, переведене в чуттєву форму. Навіть якщо мовлення й не є опредметненим (як-от у випадку внутрішнього мовлення), воно не перестає відображати мисленнєвий процес.

Мислення у своєму первозданному (дословесному) вигляді нечітке, розмите, безформне. На цьому етапі думка лишається туманною, ефемерною і може взагалі, майнувши в голові, безслідно зникнути. Слово як матеріальний знак дає змогу «вполювати» й зафіксувати ідеальну думку. Коли думка потрапляє на рейки відшліфованих сторіччями граматичних структур, то стає напрочуд чіткою та стрункою, а ми дістаємо змогу керувати нею. Ці граматичні структури виникли й закріпилися в мові в давні часи під впливом потреб мислення. Натомість у наш час відбувається зворотний процес: «Саме мовлення примушує нас підпорядковувати наше мислення загальноприйнятим

формам вираження» [1: 25]. Цей очевидний факт дав поштовх до розбудови відомої теорії мовної відносності. Її сутність влучно сформулював М.Н. Епштейн: «Грамматика — це не те, що ми думаємо, а чим ми думаємо, коли говоримо, ба навіть те, що думає нами» [19: 205–206]. А ще влучніше — Оскар Вайльд: «Мова — не донька, а мати думки»¹. І якщо сучасники «батька парадоксів» сприймали цей його вислів не інакше як насмішку зі здорового глузду, то сьогодні ми бачимо, що раціональне зерно тут таки є.

Записана думка стає і сформованою, і сформульованою, і збереженою. Завдяки тому, що лексика й грамматика єдині для всіх носіїв певної мови, омовлена думка стає зрозумілою для інших. Хоч як дивно, стає вона зрозумілішою і для самого свого автора. Записуючи думку, ще не зовсім ясну для нас, ми її краще усвідомлюємо. Американський історик Д. Бурстін зізнавався: «Я пишу для того, щоб зрозуміти, що я думаю» [цит. за 30: 166]. Справді, складання тексту — дієвий засіб не тільки для оприлюднення, а й для унаочнення, прояснення власних думок, засіб виявити приховані помилки та прогалини в міркуваннях.

Психолог Г. С. Костюк відзначав, що коли учні аналізують будову речення, виділяючи в ньому окремі члени, вони тим самим навчаються аналізувати будову власних думок, навчаються свідомо й довільно їх викладати [12: 247]. Утім, це стосується не тільки учнів. Добираючи синоніми, будуючи й перебудовуючи фрази, складаючи композицію тексту, всі ми краще усвідомлюємо і свої думки, і хід своїх міркувань. Отже, мова допомагає нам робити свою справу не механічно, а осмислено.

Мова забезпечує всі головні потреби мислення. Зокрема, за допомогою слів і граматичних правил ми абстрагуємо й узагальнюємо істотні ознаки предметів та явищ, зводимо конкретні уявлення в загальні поняття, знаходимо в різних поняттях спільне й відмінне, розчленовуємо і пов'язуємо їх, групуємо та зараховуємо до певної категорії. Усе це дає змогу систематизувати наші знання, а головне — примножувати їх. Ясно, що ці розумові операції людина виробляє не сама — їх виробив тисячолітній досвід людства. І саме через мову людина засвоює їх у дитячому віці, щоб застосовувати впродовж усього життя.

Звісно, у процесах правильного мислення істотну роль відіграють також математика й логіка. Ці науки дисциплінують мислення, висуваючи до нього вимоги фактичної та логічної несуперечності, правильного висновку, повноцінної доказовості. Остання виражається, наприклад, у повноті й витриманості класифікацій, повноті диз'юнкцій, відсутності необґрунтованих аналогій і безпідставних узагальнень. Але це вимоги, так би мовити, вищого порядку. Перш ніж дотримуватися їх, треба мати те, до чого їх застосувати, — поняття та судження. А ці останні неможливо сформувати інакше, ніж засобами мови. І дуже

¹ В оригіналі: «There is no mode of action, no form of emotion, that we do not share with the lower animals. It is only by language that we rise above them, or above each other — by language, which is the parent, and not the child, of thought» [31: 359].

важливо сформувати їх правильно, адже, як підмітив Й.В. Гете, «хто неправильно застібнув перший гудзик, уже не застібнеться як слід»².

Опанування мови — потужне знаряддя для розвитку розумових здібностей. Коли людина збагачує словниковий запас, вона тим самим збагачує свій поняттєвий апарат, розширює уявлення про світ, а також дістає змогу точніше передавати логічні зв'язки й категорії, їй легше провести аналіз і синтез, узагальнення й конкретизацію. І.К. Кучеренко зауважував, що лексика дає багато для розвитку ерудиції, інтелекту, але мало для вдосконалення динамічного механізму мислення. Адже слова оживають тільки як функціональні складники вищої цілісності — речення [13: 30]. Зв'язки між словами в реченні, по суті, відображують зв'язки між предметами і явищами, а семантична структура речення — це свого роду зліпок фрагмента позамовного світу.

Опановуючи мовну систему, людина автоматично опановує й систему різноманітних зв'язків: часових (раніше — пізніше, вчора — сьогодні — завтра), просторових (близько — далеко, попереду — позаду), логічних (загальне — конкретне, рід — вид, частина — ціле, спільне — відмінне, причина — наслідок) тощо.

С.О. Васильєв твердить, що саме синтаксичні структури уможливають синтез наших думок у певну єдність. Засвоєні й творчо сприйняті, ці структури дають змогу утворювати цілком нові висловлювання й тим самим зв'язувати смислові елементи, які раніше не були пов'язані, в єдине смислове ціле. Тобто, *породжувати новий зміст* [2: 162–163].

Багатий арсенал цих структур добре видно на прикладі сполучників, що виражають лексичні й граматичні відношення різної семантики: єднальні (*і, та*), протиставні (*а, але, проте*), розділові (*або, чи...чи, не то...не то*), градаційні (*не лише...а й, як...так і*), приєднувальні (*та й, а також*), часові (*коли, як, боки, перед тим як, після того як, перш ніж*), причинові (*бо, тому що, оскільки*), цільові (*для того щоб*), умовні (*якщо, якби*), допустові (*хоч, дарма, попри те, що*), наслідкові (*тому що*), порівняльні (*як, наче, ніби*), пояснювальні (*тобто, а саме, як-от, зокрема*). Погодьмося, за допомогою цих готових «логічних каркасів» дуже зручно фіксувати й передавати найрізноманітніші зв'язки між предметами та явищами.³

² В оригіналі: «Wer das erste Knopfloch verfehlt, kommt mit dem Zuknöpfen nicht /zu Rande» [цит. за 27: 104].

³ Граматисти зазвичай трактують сполучник як службова частину мови (або як аналітичну синтаксичну морфему), що не має лексичного значення, а виражає винятково семантико-синтаксичні відношення між членами речення та реченнями. Схоже, такий підхід є реліктом тих часів, коли мову досліджували абстрактно, як «річ саму по собі», не зважаючи на позамовну дійсність і знакову сутність мови. І.К. Кучеренко показав, що сполучники насправді виражають зафіксовані свідомістю мовця логічні зв'язки між предметами та явищами [14: 404–421]. Тобто, сполучники є *мовними знаками логічних зв'язків*. Ці знаки хоч і не мають денотата, але мають сигніфікат. Отже, виконують номінативну функцію.

Питання про природу логічних зв'язків складне й дотепер остаточно не розв'язане. Один із найбільших умів за всю історію людства І. Кант уважав, що ці зв'язки не випливають із досвіду, а є апіорними, вродженими категоріями свідомості. Людина починає сприймати світ, уже маючи сформовані форми пізнання — своєрідні схеми й шаблони, які синтезують і систематизують хаотичне емпіричне багатоманіття (чуттєві враження від світу). Категорія простору упорядковує зовнішні відчуття, категорія часу внутрішні [10]. За І. Кантом виходить, що свідомість не відображує світ, а сама моделює його. Пізнавати людина може тільки те, що створила сама, а те, що вона вважає законами природи, насправді є зв'язком, який її розум привносить у світ явищ.

Якщо пристати на Кантову теорію про вродженість форм пізнання, ми будемо змушені визнати, що коли людина засвоює синтаксичні структури, вона не так опановує логічні зв'язки, як знаходить у мові знаки для того, що вже закладене в її свідомості. Але навіть якщо і так, це нітрохи не применшує першорядної ролі мови в процесах пізнання.

У будь-якому разі без опертя на граматику неможливо сформулювати правильне, логічне мислення, засвоїти основні його форми й закони, навчитись осмислено будувати судження та умовиводи. Причому йдеться про граматику не лише речення. Знаючи й застосовуючи правила побудови одиниць вищого порядку — складного синтаксичного цілого й тексту, ми звикаємо мислити зв'язно, послідовно, несуперечливо, привчаємося логічно розгортати думку. А плануючи композицію тексту — ще й розвиваємо системний підхід.

Ще у XVIII ст. французький природознавець, математик і письменник Ж. Бюффон стверджував: «Добре писати — це водночас добре думати... Стиль передбачає поєднання і вияв усіх здібностей розуму» [20: 10]. Справді, розумову культуру й мовну культуру можна вважати якщо не тотожними, то принаймні взаємозалежними явищами. Як культура мислення виражається в ясих, послідовних, аргументованих роздумах по суті, так і культура мовлення вбачається в умінні будувати зрозумілий, зв'язний і змістовний текст (чи промову) відповідно до мовних норм та вимог стилю. Мовлення — свого роду діагностичний засіб, що правдиво виявляє як культуру мислення, так і її відсутність. Навіть більше, за культурою мови безпомилково визначаємо ступінь прилучення людини до національної культури взагалі.

Брак мовних знань і мовної практики гальмує інтелектуальний розвиток і пізнавальну діяльність. Натомість удосконалюючи мовні навички, активно послуговуючись мовою, людина тим самим удосконалює також і власні розумові здібності. Цей процес найдієвіше триває замолоду, але не припиняється й у зрілому віці. У межах думкотвірної функції мови є підстави виділити свого роду підфункцію — вплив мови на поліпшення мисленнєвої діяльності.

Сучасникові Ж. Бюффона філософу Е. Кондільякові належить інший відомий вислів: «Правильно трактована наука є лише добре збудована мова» [11: 185–186]. Тривалий час цей вислів розуміли у зв'язку

з термінологією. Проте насправді Е. Кондільяк говорив про наукове мовлення загалом: правильне мовлення приводить до правильного аналізу й правильних висновків. Можливо, роль мови дещо й перебільшена, але частка істини тут, безперечно, є. Точніше цю думку сформулюємо так: правильне мовлення не єдина, але неодмінна умова правильного наукового мислення.

Отже, добре знання мови потрібне як для популяризації наукової ідеї, так і для її створення. Для вченого висока мовна культура й розвинуті стилістичні навички — професійна необхідність. Якщо науковець усвідомить мову як особисту цінність, він уже не ставитиметься до неї як до чогось вторинного, другорядного, вартого уваги не більше, ніж «упаковка» для думки, що лише оформлює вже готові результатів дослідів.

Сучасна українська літературна мова, її лексичні й граматичні ресурси надають науковцеві безліч можливостей для стилістично досконалого викладу. Досить сказати, що українською ту саму думку можна висловити кількома різними способами, обираючи поміж них найбільш відповідний для конкретного комунікативного завдання. Але щоб уповні скористатися цими можливостями, їх треба знати. І не просто знати — тримати наготові в активному (а не пасивному) запасі.

Навряд чи нині, на початку ХХІ ст. серед учених знайдуться затяті «технократи», які настільки зневажають мову, що нехтують коми або вдовольняються запасом у триста слів. Та все ж навички писемного мовлення серед українських науковців залишають бажати кращого. Часто їхні публікації потребують більше мовного, ніж фахового редагування. Пересічний автор розуміє, навіщо йому прагнути якнайвищого наукового рівня своєї праці. Для цього передбачено вагомі стимули — як матеріальні, так і моральні. Натомість для підвищення мовного рівня таких стимулів майже немає.

Укорінився стереотип: нащо марнувати час, корпіючи над стилем, якщо все може доробити видавничий редактор. Так воно, зрештою, й виходить. Відомий учений — редактор академічного часопису згадував, що в його практиці «бували випадки, коли статті, дуже цінні в науковому відношенні, виявлялися написаними такою жахливою мовою, що редакція потрапляла у безвихідь. Треба було або відмовлятися від публікування, з явною шкодою для інтересів науки, або доручати редакторові практично заново писати статтю. Майже завжди приймали друге рішення» [9: 106].

Цей спогад — з недалекого радянського минулого. Зважмо, що в ті часи за науковими публікаціями наглядали досить-таки пильно: всі вони проходили крізь цензурне цідило. Це, хоч подрізувало крила науковій думці (надто соціогуманітарній), але й висувало суворіші вимоги до мовного оформлення. Завдяки ретельному редагуванню в друк рідко потрапляли стилістично безпорадні твори.

За роки незалежності ці вимоги помітно ослабли. Коли стежиш за потоком наукових публікацій, часом складається враження, що сього-

дні, щоб видати монографію, навіть і не конче треба вміти писати. Джерело багатьох мовностилистичних вад — неувага авторів до того, що і як вони пишуть. Наукознавці, дослідивши типові помилки в дисертаціях, із сумом констатують: «Безліч учених проходять свій довгий життєвий шлях, навіть не намагаючись усвідомлено збагатити свій словниковий запас, опанувати різні відтінки значень» [8: 145].

Чи треба доводити важливість свідомої праці над мовою? У немовляти потреба в спілкуванні прокльовується ще коли їй немає й рочки. Навчання мови — її перша інтелектуальна праця. Триває вона, по суті, все життя, бо праця над мовою — це й праця над думкою, якої належить вимагати від усіх, хто послугується мовою [23: 14–15]. А від учених насамперед, бо в їхній царині мова несе особливу понятійно-змістову навантагу. Найкраще, коли б потреба розвивати дар слова стала постійною внутрішньою потребою кожного науковця.

Доброякісний текст читати легко, а писати важко. Власне, якість будь-якого твору — чи то наукового, чи то мистецького пропорційна витраченим на нього зусиллям. Цю істину осягли ще в античності: «...Легкість і швидкість виконання ще не забезпечують творові ні довговічності, ні художньої досконалості. Навпаки, зайвий час, затрачений на виконання того чи іншого твору, окупається його тривалістю і цінністю» [18: 16]. Давньоримський поет Горацій закликав: «Часто свій стиль повертай! Лиш тоді може вийти з-під нього / Вірш, який варто не раз прочитати» [5: 150]. Стилем римляни називали загострену паличку, якою писали на вощаних табличках. Повертати її (*stilum vertere*) треба було для того, щоб тупим кінцем стирати написане для виправлень. Від назви цієї палички й походить назва *стиль*, що проникла в усі європейські мови. Отже, вихідним пунктом, з якого розвинулося поняття стилю, було уявлення про необхідність удосконалювати текст — виправляти, переписувати, шліфувати. Як бачимо, в основу внутрішньої форми слова покладено ознаку не випадкову⁴. Горацієва порада «повертати стиль» слухна навіть у добу комп'ютерів і, здається, буде такою завжди.

Звичайно, більшість науковців — не філологи й не літератори. Не кожен мусить досконало знати мову в усіх нюансах і подробицях, добре орієнтуватися на всіх її структурних рівнях. Але від кожного очікують принаймні точного слововжитку, правильної будови речення, ясного, змістовною й послідовного викладу. А також — прагнення постійно взоруватися на літературні норми. Причому, не лише лексичні та граматичні, а й на стилістичні норми загалом.

⁴ Семантичний перехід «писало» → «стиль», можливо, є калькою з давньогрецької мови: іменник *λραφετον* уроче *ov* теж означав спершу «паличку для письма», а потім і «манеру писати». У давніх греків було ще кілька назв мовного стилю з інакшою внутрішньою формою: *περιβολή* (← «одяг; оболонка»), *τροπος* (← «напряг»), *χείρ* (← «рука, кисть»), але в європейській культурі закріпилася саме латинська назва й саме з такою семантичною мотивацією.

Мінімум лінгвістичних знань, потрібних для грамотного письма, мала б давати ще середня школа. Досить прогресивним явищем свого часу стало запровадження в програму середньої освіти основ лінгвістики тексту. Проте, не секрет, що мовні знання школярі нерідко засвоюють суто формально, не вміючи застосовувати їх у житті. Через це вдосконалення навичок письма не повинне припинятися в системі вищої освіти. На післядипломному й аспірантському етапах бачиться доцільним поглиблено навчати наукового стилю — як теоретичним основам, так і практичним умінням. При цьому варто пам'ятати, що добре писати — це не тільки слідувати правилам із підручника. Важать ще й чуття мови, розвинутий мовний смак. А їх важко виховати в собі інакше, ніж уважно вивчаючи й творчо наслідуючи найкращі зразки наукових творів.

У країнах Західної Європи та США для студентів, аспірантів і вчених виходять десятки, як не сотні посібників зі стилістичної майстерності. Причому, як загальнонаукові [див., напр., 21; 24; 25], так і спеціалізовані — для біологів, медиків, економістів, хіміків та інших [22; 28; 29]. Уявлення про їхній зміст і скерованість дають підзаголовки й анотації: «поради зі структурування тексту», «рецепти ясності», «путівник до кращого стилю», «шість кроків до успіху», «як перетворити дослідження на статтю», «як писати, щоб перемогти» тощо. За рубежом у практичній стилістиці сформувався цілий напрям під назвою «риторика науки».

Наш засів на цій ниві доволі скромний. Українському науковцеві, по суті, нізвідки дізнатися, як грамотно написати статтю, монографію, дисертацію. Посібники з української наукової мови почали з'являтися тільки останніми роками [6; 16; 17]. Їхня теоретична й методична база, новизна й практична корисність — тема окремої розмови.

Нині основам наукового мовлення в Україні стабільно навчають хіба що студентів-філологів. Та хіба ці знання потрібні тільки їм? Чи не доцільно запровадити відповідний (спец)курс і для інших спеціальностей? Адже виші й аспірантура мають випускати ерудованих фахівців, чийм надбанням була б не тільки вузька спеціальність, а весь спектр людської культури. Зокрема й словесна культура — запорука дальшого розумового розвитку, високої творчої активності.

Засновникові ісламу Мухаммедові приписують такі слова: «Чорнило вчених рівноцінне крові мучеників»⁵. Висока оцінка наукового ремесла й наукової мови червоною стрічкою пройшла крізь усі століття до наших днів. Сьогодні, в умовах інформаційного вибуху, потік наукових публікацій у світі зростає лавиноподібно. Зростає й кількість публікацій українською мовою, особливо відколи вона посіла належне місце в науковій царині. Перспективи розвитку людства показують,

⁵ У джерелі: «The ink of scholars will be weighed in the scale with the blood of martyrs» [26: 155].

що суспільна значущість науки зростатиме й далі. Отже, проблема «науковець і його мова» буде актуальною завжди.

1. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с фр. – М.: Изд-во иностр. Лит-ры, 1955. – 416 с.
2. *Васильев С.А.* Синтез смысла при создании и понимании текста. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
3. *Володихин Д.М.* Эра честности [Интервью с С.В. Алексеевым] // Политический журнал. – 2008. – 21 янв. № 1 (178). – Режим доступу: <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=166&tek=7853&issue=212>
4. *Выготский Л.С.* Психология развития человека. – М.: Смысл, 2005. – 1135 с.
5. *Горацій* (Квінт Горацій Флакк). Твори / Пер. з лат. – К.: Дніпро, 1982. – 254 с.
6. *Данкіна Л.С.* Сучасна українська літературна мова (науковий стиль): Навч. посіб. – Х.: ХДЕУ, 2002. – 124 с.
7. *Жинкин Н.И.* Психологические основы развития речи // В защиту живого слова: Сб. статей / Сост. В.Я. Коровина. – М.: Просвещение, 1966. – С. 5–25.
8. *Зосимов А.М., Голік В.П.* Дисертаційні помилки. – 3-тє вид. – Х.: Інжек, 2005. – 216 с.
9. *Калесник С.В.* О языке научных работ // Калесник С.В. Проблемы физической географии. – Л.: Наука, 1984. – С. 104–110.
10. *Кант І.* Критика чистого розуму / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2000. – 502 с.
11. *Кондильяк Э.Б.* Сочинения: В 3 тт. / Пер. с фр.– М.: Мысль, 1982. – Т. 2. – 541 с.
12. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
13. *Кучеренко І.К.* Актуальні проблеми граматики / Упоряд. З. Терлак. – Львів: Світ, 2003. – 228 с.
14. *Кучеренко І.К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – 2-ге вид., уточнене й доп. – Вінниця: Поділля, 2003. – 464 с.
15. *Макеева В.Н.* История создания «Российской грамматики» М.В. Ломоносова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 173 с.
16. *Михайлова О.Г.* Українське наукове мовлення. Лексичні та граматичні особливості: Навч. посіб. / О.Г. Михайлова, А.А. Сидоренко, В.Ф. Сухопар. – Х.: ХДПУ, 2000. – 96 с.
17. *Онуфрієнко Г.С.* Науковий стиль української мови: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – 310 с.
18. *Плутарх.* Порівняльні життєписи / Пер. з дгр. мови. – К.: Дніпро, 1991. – 448 с.
19. *Эпштейн М.Н.* О творческом потенциале русского языка: Грамматика переходности и транзитивное общество // Знамя. – 2007. – № 3. – С. 193–207.
20. *Buffon G.-L. de.* Discours sur le style et autres discours academiques. – Paris: L. Hachette. 1843. – 36 p.
21. *Day R.A., Gastel B.* How to Write and Publish a Scientific Paper. – 6th ed. – Westport: Greenwood Press, 2006. – 320 p.
22. *Dodd J.S.* The American Chemical Society Style Guide: A Manual for Authors and Editors. – 2nd ed. – Washington, DC: ACS, 1997. – 460 s.
23. *Doroszczewski W.* O kulturę słowa: Wybór porad językowych. – W.: Książka i wiedza. 1991. – 240 s.
24. *Goldhort R.* Writing for Science. – New Haven: Yale University Press, 2006. – 352 p.
25. *Katz M.J.* From Research to Manuscript. A Guide to Scientific Writing. – 2nd ed. – Dordrecht: Springer. 2009. – 210 p.
26. Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology / Transl. by J. Renard. – New York: Paulist Press, 2004. – 434 p.
27. *Panzenböck M.* Rede. Gespräch. Diskussion: Theorie und Praxis. – Berlin: Walter de Gruyter. 1979. – 159 S.
28. *Pechenik J.A.* A Short Guide to Writing About Biology. – 6th ed. – Harlow: Longman. 2006. – 256 p.

29. The Economist Style Guide: The Bestselling Guide to English Usage. — 10th ed. — London, Profile Books, 2010. — 264 p.
30. Trimble J.R. Writing with Style: Conversations on the Art of Writing. — 2nd ed. — New York: Prentice Hall, 2000. — 198 p.
31. Wilde O. The Artist As Critic: Critical Writings / Ed. by R. Ellmann. — Chicago: University of Chicago Press. 1969. — 446 p.

Pylyp Selihey (Kyiv)

A RESEARCHER AND HIS LANGUAGE

The article deals with interdependency of mental and language culture. Advanced language competence is a pledge of proper and creative thinking. For a researcher it is occupational necessity because it helps not only in dissemination, but also in creating scientific ideas. In spite of its average level of proficiency in a scientific language remains unsatisfactory and the issue of its improving is actual.

Key words: scientific style, scientific thinking, language skills.

Мовна мозаїка

ЗА СПРИЯННЯ ЧИ ЗА СПРИЯННЯМ?

Помиляються ті, хто вживає прийменниково-іменникові сполуки **за сприянням, за втручанням, за реагуванням, за участю** та ін. зі значенням умови, що дасть змогу чогось досягти, що-небудь здобути. В українській мові це значення виражають прийменниково-іменникові сполуки **за сприяння, за втручання, за реагування, за участі**, бо вони утворені на основі складнопідрядних з підрядним умови, пор.: **За сприяння керівництва колектив здолає труднощі** ← **Якщо керівництво сприятиме, колектив здолає труднощі**; **За втручання органів правосуддя атаки рейдерів удасться відбити** ← **Якщо органи правосуддя втрутяться, атаки рейдерів удасться відбити**; **За реагування органів контролю на звернення установ помилок у бухгалтерському обліку не буде** ← **Якщо органи контролю реагуватимуть на звернення установ, помилок у бухгалтерському обліку не буде**; **За участі всіх вишів України студентська олімпіада буде успішною** ← **Студентська олімпіада буде успішною, якщо в ній візьмуть участь усі виші України**.

Катерина Городенська

УДК 81'366.544

Михайло Гінзбург (м. Харків)

ПРО ФОРМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА В УКРАЇНСЬКИХ ФАХОВИХ ТЕКСТАХ

У статті узагальнено дослідження двох форм знахідного відмінка української мови, обґрунтовано потребу ввести до активного вжитку форму цього відмінка із закінченням -а (-я) назв чітко окреслених неістот чоловічого роду однини II відміни в українських фахових текстах, відзначено її переваги над нульовою формою знахідного відмінка.

Ключові слова: нульова форма знахідного відмінка, форма знахідного відмінка із закінченням -а (-я), родовий відмінок.

У новітньому граматичному описі української мови зазначено, що «однією зі специфічних рис синтаксису сучасної української мови є наявність двох форм знахідного відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у функції об'єкта: форми, співвідносної з формою називного відмінка (перша форма), і форми із закінченням -а, співвідносної з формою родового відмінка (друга форма)...» [17: 209].

Цю особливість української мови фіксували ще С. Смаль-Стоцький [12: 64], Є. Тимченко [16: 94] та мовознавчі праці «золотого десятиріччя», зокрема О. Курило [6: 113–114], О. Синявського [11: 45–51], О. Матвієнка [7; 8: 87–106]. І. Огієнко приділив цьому питанню спеціальний розділ IV виданого ще 1969 р. у Вінніпезі своєрідного підручника для самостійного вивчення української мови «Наша літературна мова». Проте мовознавцям України зазначена праця стала доступною лише 2011 року після її перевидання [10: 200–241]. Наявність двох змістово еквівалентних форм знахідного відмінка відбито в академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [14: 103–104].

Основні тенденції розвитку форм знахідного відмінка викладено у працях І. Вихованця [2–4]. Зазначені форми досліджувала також В. Юносова [23: 56–70]. Про цю своєрідність української мови писали Б. Антоненко-Давидович [1: 25] та І. Фаріон [21: 204].

Мета статті — запропонувати як засіб забезпечення точності та однозначності фахових текстів уживати **форм знахідного відмінка із закінченням -а (-я) для назв чітко окреслених неістот¹ чоловічого роду однини II відміни** у контекстах, які не виражають частинності, мети й тимчасовості користування.

Українська мова має дві **змістово еквівалентні** форми знахідного відмінка для назв чітко окреслених неістот чоловічого роду однини II відміни — давнішу з нульовим закінченням (далі — нуль-форма), яка збігається з формою називного відмінка, і пізнішу із закінченням **-а (-я)** (далі — А-форма), яка **переважно** збігається з формою родового відмінка.

Уживати прямого додатка в А-формі замість нуль-форми розпочали дуже давно, зокрема найдавніші старослов'янські і старосхіднослов'янські пам'ятки вже містять приклади такого вживання [23: 56].

Замінювати нуль-форму А-формою найперше почали в **назвах істот**, і згодом А-форма в цих іменниках скрізь заступила архаїчну нуль-форму. Наприклад: *покликав сина, забрав коня*, тоді як «стародавні знахідні мали б бути: *покликав синь, забрав конь*» [10: 201]. Як зазначала В. Юнусова, таку заміну спричинила саме **потреба розрізнити форми підмета і прямого додатка**, які через фонетичні зміни здавна збігалися. Найнагальнішою ця потреба була для назв істот, бо з огляду на вільний порядок слів, характерний для слов'янських мов, часто було важко з суто логічних міркувань розмежувати підмет і прямий додаток. У сучасній українській мові прямий додаток, що є назвою істоти, має тільки А-форму². Сліди вживання давньої нуль-форми назв істот можна спостерігати хіба що у прислівнику *заміж* (із «за мужь») [23: 56–57].

Згодом А-форма почала за аналогією заступати нуль-форму в назвах чітко окреслених неістот чоловічого роду II відміни, форма родового відмінка яких закінчується на **-а (-я)** [10: 203]. Наприклад, українські писемні джерела XIX — початку XX ст. відбивали значне варіювання форм знахідного відмінка однини цих іменників. Численні приклади, наведені в монографії В. Юнусової, свідчать, що значення слів майже не впливало на вибір нуль- чи А-форми [23: 60–61].

І. Вихованець довів, що в словосполучках *читаю листа й узяв бінокля* вжито знахідного, а не родового відмінка, тоді як у *нема листа та нема бінокля* — саме родового. Річ у тім, що «в реченні з однаковою синтаксичною будовою іменники різних родів мають той самий

¹ **Неістоти** поділяють на **чітко окреслені** (тобто охоплювані зором речі, деталі, частини тіла, різні міри, місяці, дні тижня тощо) та **нечітко окреслені** (предмети, що їх не можна охопити зором, які не мають чітких меж, збірні поняття, території, речовини, явища, почуття, дії, стани, ознаки, ігри, абстрактні поняття тощо) [24: 301].

² За даними пам'яток, замінювання відбувалося поступово. Насамперед А-форма замінила колишню нуль-форму у власних назвах людей. Потім це відбулося у загальних назвах осіб, які остаточно набули А-форми лише з кінця XIII ст. У назвах тварин і птахів А-форма стала нормою лише в XVI — XVII ст. [23: 57–58].

відмінок»³ [2: 94]. Тому, замінивши іменник чоловічого роду іменником жіночого або середнього роду, можна легко з'ясувати відмінок. Отже, з прямо-перехідними дієсловами *читаю* і *узяв* маємо знахідний відмінок (бо *читаю книжку, узяв крісло*), а в заперечній конструкції — родовий (бо *нема книжки, нема крісла*) [2: 93].

І. Огієнко, досліджуючи етнографічні збірники, установив, що в живій українській мові послідовно вживають А-форм від назв **чітко окреслених неістот** чоловічого роду, причому «східноукраїнські говори знають цього процесу значно сильніше, ніж говори західні» [10: 211]. О. Курило, розглядаючи вживання А-форм після прямо-перехідних дієслів, зазначає, що «явище це набуло величезного поширення по українських говірках, а надто в часто вживаних словесних сполученнях, і стосується воно здебільшого до речівників (іменників — М. Г.) конкретного значіння, що становлять певну цілісність» [6: 113].

У класичній українській літературі широко вживали А-форм. І. Огієнко навів численні приклади з творів письменників як наддніпрянських (І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Панааса Мирного, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького), так і західноукраїнських (Ю. Федьковича, А. Чайківського, Б. Лепкого та інших) [10: 213–216].

У першій половині ХХ ст. А-форми були дуже поширені в українській літературній мові, що засвідчують твори В. Винниченка, М. Коцюбинського, І. Огієнка, В. Підмогильного, М. Рильського, П. Тичини та інших письменників, східноукраїнська (до 1933 р.) та західноукраїнська (до 1939 року) періодика [10: 216, 222–225; 23: 61–62]. Цієї форми вживали навіть у конструкціях з прийменниками **про** і **на**: *про пам'ятника тішли чудні теревені; звелів збирати жертви на пам'ятника; аби Київську Академію переробити на університета* [23: 62] (тут і далі в усіх цитатах підкреслення наше — М. Г.).

О. Синявський указував на наявність паралельних форм знахідного відмінка: «форми знахідного відмінку однини в іменників чоловічого роду дорівнюються хоч формам назовного, хоч родового однини ж. Як уже зазначено в примітці до § 38₁, у знахідному відмінку можливі тільки закінчення **-а (-я)** з закінчень родового відмінку, і що бувають вони завжди в назвах живих істот, потім можуть бути і в інших тих іменниках, що в родовому приймають закінчення **-а (-я)** і, нарешті, в спеціальних умовах і в усіх інших...» [11: 50]. І далі він наводить правила такого вживання:

1. У назвах живих істот: в родовому відм. **-а (-я)** — у знахідному **-а (-я)** обов'язково
2. У назвах оформлених предметів неживих: в родовому відм. **-а (-я)** — у знахідному як у назовному або теж **-а (-я)**: *урізає палець* або *урізає пальця, купив на карбованця* і т. ін.

³ Цю думку обґрунтовано так: «Іменники чоловічого, жіночого і середнього роду не мають спеціальних для себе відмінків. Наявність таких відмінків була б велика “розкіш” для граматики» [2: 93–94].

3. У назвах предметів невиразного оформлення: в родовому відм. **-а (-я)** або **-у (-ю)** — у знахідному як у назовному або на **-а (-я)**: *поломав віз* або *поламав воза*, *скінчив університет* або *скінчив університета*, *читав декрет* або *читав декрета* і т. ін.
4. У назвах речей зовсім неформлених (збірних, абстрактних): в родовому відм. тільки **-у (-ю)** — у знахідному як у назовному (*дивлюсь на сніг...*), коли ж **-а (-я)**, то тільки з значінням персоніфікації: *спитав вітра*, *покликав мороза* і т. ін. [11: 51].

Це саме зафіксовано і в "Українському правописі" 1928 р. (табл. 1, п. 1).

У «золоте десятиріччя» А-форм уживали у фахових, зокрема ділових, наукових і навчальних текстах. Наприклад, радянські поштові картки мали офіційний напис: *Одержав листа своєчасно тому, що на листі зазначено індекса* [10: 222]. Словник ділової мови [22] рекомендував писати: *видавати декрета про що* (с. 79), *засвідчити документа*, *правити за документа* (с. 93), *прикладати, застосовувати закона* (с. 113), *прочитати протокола* (с. 226), *посвідчувати документа* (с. 277) тощо.

У найпопулярнішому підручнику свого часу «Уваги до сучасної української літературної мови» [6] О. Курило ставить мовознавчі терміни **дієприкметник, займенник, прийменник, прикметник, прислівник, речівник** в А-формі після прямо-перехідних дієслів *висунути, віддавати, відзначити, гуртувати, застосувати, мати, підносити, ставити* тощо та в конструкції *вживати за*. Напр.: «... ставимо замість неї **дієприкметника** (с. 31); **Дієслова правити, найнятися, служити** мають при собі **прийменника за** з акузативом...» (с. 100); *Підносить **прикметника** й прийменник, коли його повторити і перед речівником, і перед прикметником...*⁴ (с. 141); *Де треба що-найвищою силою відзначити у фразі **речівника, прикметника** чи прикметникового **прислівника**, там можна в певних зворотах вжити **прикметника** того самого кореня, що й підсилюване слово...* (с. 146); *Сюди гуртую й **займенника** щось, що вказує собою на цілковиту невизначеність підмету, зокрема і роду його...* (с. 156); *Слово **поруч** українська мова вживає і за **прийменника** і за **прислівника*** (с. 193) (виділення — М.Г.).

⁴ Цей приклад особливо показовий. Щоб логічно наголосити підмет — **прийменник**, авторка вдалася до зворотного порядку слів. Якщо ж поставити прямий додаток **прикметник** у нуль-формі, речення взагалі стане малозрозумілим, бо важко буде відрізнити прямий додаток від підмета: *Підносить **прикметник** (прямий додаток) й прийменник (підмет), коли його повторити і перед речівником, і перед прикметником.* Можна було б логічно наголосити на підметі й за прямого порядку слів [9: 38–40], наприклад: *Саме **прийменник** (підмет), коли його повторити і перед речівником, і перед прикметником, підносить **прикметник** (прямий додаток).* Проте, на нашу думку, варіант із А-формою і зворотним порядком слів — кращий.

Уживали А-форм і в інших фахових працях, зокрема не лише «пуристи» Є. Тимченко (...довелося видавати окремими випусками, не буди певним, чи побачить **світа** наступний...; ...з огляду на перше, в номінативі, що дасться уявити як **чинника** діяльності, *agens*, а що в акузативі, як *patiens*, **терника**.) [15: Переднє слово, 1] та С. Смеречинський (... передруковувала та впорядковувала **рукописа** ...; Широко знає українська мова **прийменника** “за”...) [13: 7, 48], а й навіть «борець з пуризмом» О. Матвієнко (...бо воно (словосполучення) має свого **суб'єкта, предиката й об'єкта**; Всесоюзна Академія Наук видає **збірника**, присвяченого Соболевському...) [8: 65, 82] (виділення — М. Г.).

Якщо на початку українізації О. Курило писала, що «сучасна літературна мова нехтує акузативними формами на **-а (-я)** від речивників чоловічого роду по перехідних дієсловах» [6: 113], то через декілька років А-форм уже активно вживали в ділових, наукових і навчальних текстах. Проте остаточно встановити, наскільки поширеною була така практика, можна буде тільки після спеціального дослідження репрезентативного корпусу фахових текстів золотого десятиріччя.

Зауважимо, що одні дослідники, наприклад О. Матвієнко, наголошували на надуживанні А-форми через недосконалість критеріїв уживання, але застерігали, що «це не значить, що її треба засуджувати» [7: 43, 56]. Інші, зокрема І. Огієнко [10: 217–220, 228], навпаки, вважали, що процес заступання в українській мові нуль-форми А-формою стримувався внаслідок російського та польського впливу, оскільки в літературних російській та польській мовах аналогічні форми знахідного відмінка на **-а (-я)** зазвичай оминають, бо вважають за ознаки «простацької мови», хоч живі народні різновиди цих мов добре знають такі форми. Тому вживання в українській літературній мові А-форм є її істотною й оригінальною ознакою. Загалом вплив сусідніх розвинутих мов на українську завжди був дуже сильний і захоплював навіть провідних українських письменників. Саме цим І. Огієнко пояснює вживання у творах багатьох письменників саме нуль-форм [Там само: 218].

На початку 30-х рр. ХХ ст. в Радянській Україні почався наступ на ті особливості української мови, які відрізняли її від російської. Однією з них була А-форма знахідного відмінка. Спочатку дискусія між противниками та прихильниками А-форми мала ще науковий характер і ставила на меті знайти мовні критерії, коли цієї форми доцільно вживати [7]. Проте поступово звинувачення набували суто політичного характеру. Це стає очевидним з порівняння праць О. Матвієнка, опублікованих 1930 р. [7] і 1932 р. [8: 87–106]. Наприклад, до абзацу «Причин означеного нами ухилу (надуживання А-форми — М. Г.) кілька. Їх можна вбачати в неухважному ставленні до критеріїв про це питання та почасти в недосконалоості самих критеріїв» [7: 43] додано «, а головне в інерції відштовхування української мови від російської (аби

не так як по-російськи)» [8: 88]. А це вже суворе політичне звинувачення⁵ з боку тих, хто взяв на озброєння «принцип класової доцільності в культивуванні літературної мови» [Там само: 21]

Зважаючи на це, в «Українському правописі» 1933 р. А-форму подали у примітці як певний виняток, що її можуть мати лише *інколи* і тільки *деякі* іменники-назви неістот (табл. 1, п. 2). «Український правопис» 1946 р. не змінив цього підходу, а лише звузив коло прикладів цих іменників — з десятих до трьох (табл. 1, п. 3). «Український правопис» 1960 р. виклав правила вживання А-форм (табл. 1, п. 4) практично так само, як «Український правопис» 1946 р. Через це у фахових текстах, де потрібно було поставити семантичний об'єкт перед семантичним суб'єктом, почали активно вживати неприродних для української мови пасивних конструкцій з дієсловами на **-ся**. Наприклад, замість природного українського вислову *вала обробляє різець, вироблений з...*, де семантичний суб'єкт *різець* — підмет, а семантичний об'єкт *вал* — прямий додаток у А-формі, стали писати *вал обробляється різцем, виробленим з...*, де семантичний об'єкт *вал* став підметом, а семантичний суб'єкт *різець* — додатком в орудному відмінку. Щоб показати напрям технологічного процесу (саме *різець обробляє вал*, а не навпаки) прямо-перехідне дієслово *обробляти* замінено його пасивною формою на **-ся**.

Після 1933 р. радянські письменники, керуючись нормами чинного на той час «Українського правопису», оминають А-форму. Поміж них і ті, хто раніше активно її вживав, напр., М. Рильський [10: 228–229].

З початку 50-х рр. ХХ ст. під впливом живої мови і всупереч правописним нормам українські радянські письменники починають помалу вживати А-форм паралельно з нуль-формами. Досліджуючи радянську літературу цього періоду, І. Огієнко дійшов висновку, що письменники явно поділилися на дві групи: одні оминають форму на **-а (-я)**, а другі, навпаки, — стихійно її вживають, цебто йдуть за народною мовою [10: 229–234].

В академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» зазначено, що «знахідний відмінок, спільний з називним або родовим, для іменників — назв предметів і абстрактних понять найчастіше вживається **без будь-якого семантичного розрізнення** (виділення наше — М. Г.). Однак, коли відповідні іменники не позначають предметів побутового вжитку, форми знахідного відмінка, спільні з родовим, надають мові певного стилістичного забарвлення — пожвавлення, активізації об'єкта тощо» [14: 103]. Далі зазначено, що для назв ігор і тан-

⁵ Бо на початку цієї праці зазначено, що «після Жовтня в радянських умовах, коли українська літературна мова стає мовою гегемона культурного будівництва — *пролетаріату*, дрібнобуржуазні, націоналістично настроєні і фашистські елементи намагалися за всяку ціну продовжити тенденцію **відштовхування від російської** ... (виділення наше — М. Г.); намагалися закріпити в ній (літературній мові) свою класово-ворожу пролетаріатові ідеологію, ба навіть свідомо шкодити соціалістичному будівництву» [8: 14].

ців уживають тільки форми, спільної з родовим, і наведено фразеологічні звороти тільки з цією формою.

У сучасній українській літературній мові кількість конструкцій з формою знахідного відмінка на **-а (-я)** невпинно зростає, зокрема триває процес витіснення А-формою нуль-форми в конструкціях з інфінітивом, з прийменниками ⁶ **в/у, за, на**, значно рідше — з **про, під, по**. Про це свідчать численні приклади з творів таких українських письменників, як О. Гончар, І. Драч, П. Загребельний, Л. Костенко, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко, В. Симоненко, наведені в монографії В. Юносової, зокрема: *перешкодив вкинути листа до поштової скриньки* (П. Загребельний), *кутаючись у тоненького синього плащика* (Ю. Мушкетик), *сів на трактора*; *Аж на носа насунувши свого зім'ятого капелюха* (О. Гончар) [23: 66] (курсив і підкреслення — М. Г.).

Чинний сьогодні «Український правопис» порівняно з попередньою редакцією розширив сферу вживання форм знахідного відмінка на **-а (-я)**, збільшивши кількість прикладів і подавши, як і в «Українському правописі» 1928 р., А-форми на першому місці, а нуль-форми — на другому (табл. 1, п. 5). Проте, на відміну від «Українського правопису» 1928 р., саме подання у примітці з формулюванням «Деякі іменники, переважно назви побутових предметів» нібито підкреслює, що А-форма є певним винятком. Це змінено в проекті «Українського правопису» І. Ющука [25: 50–51] (табл. 1, п. 6), хоч у наведених там прикладах з огляду на традиції живої народної мови бажано було б поставити А-форми на перше місце.

У зразках відмінювання іменника **меч**, запропонованих у новітньому граматичному описі української мови [4: 105], нуль-форму *меч-∅* і А-форму *меч-а* подано паралельно без жодних застережень. Це ще раз підтверджує, що українська літературна мова має дві **змістово еквівалентні** форми знахідного відмінка.

І. Огієнко зазначав, що процес заступання в українській мові нуль-форми А-формою «дуже частий і дуже сильний, і він усе побільшується. І тому він часом вривається і до тих слів, які нормально мають у родовому **-у**» [10: 239]. Іменників, що в родовому відмінку мають закінчення **-у (-ю)**, за аналогією вживають у **чітко окресленому значенні** в А-формі ⁷, наприклад: *...договора було таки складено і підписано* (В. Винниченко); *...скласти правописа доручили професорам...* (І. Огієнко); *Он яким жагликом покоса кладе.* (О. Гончар); *...сам склав і підписав смертного вирока собі* («Сучасність») [23: 69].

Отже, форма знахідного відмінка може мати тільки закінчення **-а (-я)** незалежно від закінчення родового відмінка. Ті, хто використовують у знахідному відмінку закінчення **-у (-ю)**, порушують граматичну

⁶ У «золоте десятиріччя» спостерігали тенденцію вживати нуль-форми з прийменниками **на, за, в, про** [7: 48].

⁷ «Закінчення: **а (я)** має властивість уконкретнювати та індивідуалізувати» [7: 44].

норму сучасної української літературної мови⁸, оскільки таке закінчення може бути лише в родовому відмінку. Приклади таких порушень наведено, зокрема, у монографії В. Юносової [23: 70].

Окремі слова мають залежно від значення в родовому відмінку два закінчення **-а (-я)** в чітко окресленому та **-у (-ю)** в абстрактному, збірному та речовинному значенні [23: 21–24]. Якщо йдеться про чітко окреслене значення, то форма на **-а (-я)** може бути також у знахідному відмінку. Наприклад, іменник *папір* у реченнях *Я взяв той папір* і *Я взяв того папера* має форму знахідного відмінка. Але замінивши закінчення іменника *папір* з **-а** на **-у**, змінюємо його відмінок і відповідно значення: *Я взяв паперу* — родовий частинний (*Я взяв частину паперу*) [Там само: 69].

Дехто з мовознавців вважає, що в «науковому й офіційно-діловому стилях родовий у функції знахідного не вживається. У розмовному мовленні та в різних жанрах художньої літератури обидві форми звичні» [23: 70]. На нашу думку, цей висновок ґрунтується на тому, що автори і особливо редактори фахових (зокрема ділових) текстів після 1933 р. оминали А-форму, бо її фактично обмежили у вжитку «Українські правописи» 1933, 1946 та 1960 рр. Проте, як зазначено вище, поки ще не було цієї штучної заборони, А-форм активно вживали у фахових текстах, зокрема, в провідних мовознавчих працях. Отже, маємо хибне коло: **не можна, тому що останні 80 років не вживали, а не вживали, тому що обмежили.**

Оскільки в сучасній українській літературній мові А-форма активізувалася, чинний правопис почав розширювати сферу її вживання, а новітній граматичний опис української мови [4: 67, 105] не подає жодних застережень щодо вживання А-форми, то маємо всі підстави використовувати її у фахових (зокрема ділових, наукових, навчальних) текстах⁹, **де потрібно відмежовувати підмет від прямого додатка**, а також у контекстах для забезпечення мелодійності фрази (вживання закінчення **-а** на стику приголосних або в разі нагромадження приголосних) [3: 33].

І. Вихованець застерігав, що «зловживати формою знахідного відмінка на **-а (-я)** не варто» [2: 95]. Не бажано вживати А-форми знахідного відмінка поряд зі звичайною формою іменника в родовому від-

⁸ І. Вихованець вважає, що «форми з закінченням **-у** не проникли в знахідний відмінок саме через те, що не могли спертися на паралель у назвах істот» [3: 33].

⁹ Олена Курило вважала істотною вадою, що «сучасна українська наддніпрянська літературна мова — найбільше в **спеціально-наукових** та в **популярно-наукових виданнях** — своєю складнею та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народну мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народнього складом фрази (виділення наше — М. Г.)» [6: 11–12]. Отже, недоцільно протиставляти фахову (зокрема ділову) мову мові художньої літератури, уводячи штучні, нічим не обґрунтовані заборони на природні українські засоби висловлювання, які змушують авторів уживати невластивих українській мові пасивних конструкцій з дієсловами на **ся**. Наприклад: замість правильного *Підносить прикметника й прийменник, коли його...* — неправильно *Прикметник підноситься прийменником, коли останній...*

Таблиця 1. Правила подавання форм знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни в різних редакціях «Українського правопису»

Редакція українського правопису	Фрагменти редакцій українського правопису зі збереженням стилю та форматування
<p>1. «Український правопис» (1928), затверджений Постановою Народного Комісара Освіти УСРР М. Скрипника від 6 вересня 1928 р. [5: 454, 462]</p>	<p style="text-align: center;">ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК</p> <p>§ 27. У знахідному відмінку однини іменники мають закінчення -а (-я), -у (-ю), або вживаються у формі назовного відмінку.</p> <p>1. -а (-я) мають усі іменники чоловічого роду на приголосний та -о (-ьо), коли вони означають живі істоти, а крім того можуть мати й інші іменники, означені в § 25¹⁰: <i>за хлопця, метелика...</i>, <i>на дуба, за олівця, карбованця, плуга, каганця...</i>, навіть <i>університета, декрета</i> й ін.</p> <p>2. -у (-ю) мають усі іменники жіночого й чоловічого роду на -а (-я): <i>на раду, старшину, суддю...</i></p> <p>Усі інші іменники (отже всі ніякого роду й жіночого на приголосний) у знахідному відмінку мають форми назовного, але від слова <i>мати</i> знахідн. однини <i>матір</i>.</p>
<p>2. «Український правопис» (1933), затверджений Постановою Народного Комісара Освіти УСРР В. Затонського від 5 вересня 1933 р. [5: 488, 502–503]</p>	<p style="text-align: center;">ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК</p> <p>§ 25. У знахідному відмінку однини іменники цієї відміни мають закінчення -а, -я або вживаються у формі називного відмінка.</p> <p>1) -а (-я) цебто однаково з формою родового мають усі іменники чол. р. цієї відміни, коли вони означають істот: <i>будівника, доповідача, коня, хлопця</i>.</p> <p>Примітка. Таке закінчення поруч з формою однаковою з називним відмінком можуть мати інколи і деякі інші іменники, наприклад: <i>трактор(а), комбайн(а), плуг(а), дуб(а), стол(а), карбованец(а), димар(я), акт(а), лист(а), декрет(а)</i>.</p> <p>2) Всі інші іменники чоловічого й середнього роду у знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: <i>комісаріат, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, лист, міст, будинок, декрет, акт, місто, місце, село...</i></p>
<p>3. «Український правопис» (1945), «затверджений Народним Комісаром освіти УСРР П.Г. Тичиною» і схвалений Постановою Ради Народних комісарів УРСР від 8 травня 1945 р. [19: 2, 4, 71]</p>	<p style="text-align: center;">Знахідний відмінок</p> <p>§ 49. У знахідному відмінку однини іменники другої відміни мають форму, однакову з формою родового або називного відмінка.</p> <p>1. Форму, однакову з формою родового відмінка, мають усі іменники чол. р. цієї відміни, коли вони означають істоти: <i>будівника, доповідача, хлопця, коня</i>.</p> <p>Примітка. Таку форму паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр.: <i>плуг і плуга, дуб і дуба, лист і листа</i>.</p> <p>2. Всі інші іменники чол. р., а також іменники середн. р. у знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: <i>комісаріат, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, міст, будинок, декрет; місто, місце, село</i>.</p>

¹⁰ РОДОВИЙ ВІДМІНОК § 25...1...б) Іменники чоловічого роду (крім тих, що кінчаються в назовн. відмін. голосними): **-а** 1-ї й 2-ї групи, а **-я** – 3-ї (див. § 22), коли вони озна-

Редакція українського правопису	Фрагменти редакцій українського правопису зі збереженням стилю та форматування
4. «Український правопис» (1960), «затверджений Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Міністерством освіти УРСР» [20: 2, 82]	<p style="text-align: center;">Знахідний відмінок</p> <p>§ 50. У знахідному відмінку однини іменники другої відміни мають форму, однакову з формою родового або називного відмінка.</p> <p>1. Форму, однакову з формою родового відмінка, мають усі іменники чол. р. цієї відміни, коли вони означають істоти, а також персоніфіковані явища: <i>будівника, доповідача, хлопця, коня; Мороза, Вітра</i>.</p> <p>Примітка. Таку форму паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді допускають і деякі інші іменники, напр.: <i>плуг і плуга, дуб і дуба, лист і листа</i>.</p> <p>2. Всі інші іменники чол. р., а також іменники середн. р. у знахідному відмінку мають ту саму форму, що і в називному: <i>комісаріат, колектив, ячмінь, стиль, стіл, сон, міст, будинок, декрет; місто, місце, село</i>.</p>
5. Чинний «Український правопис», «схвалений Національною академією наук України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури і мистецтв України» [18: 1, 87]	<p style="text-align: center;">Знахідний відмінок</p> <p>§ 50. У знахідному відмінку однини іменники другої відміни мають форму, однакову з формою родового або називного відмінка.</p> <p>1. Форму, однакову з формою родового відмінка, мають усі іменники чол. р., які означають істоти, а також персоніфіковані явища: <i>будівника, доповідача, коня, хлопця, Вітра, Мороза</i>.</p> <p>Примітка. Деякі іменники, переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами родового, або називного відмінків: (зрізав) <i>дуба й дуб</i>, (дав) <i>карбованця й карбованець</i>, (написав) <i>листа й лист</i>, (узав) <i>ножа й ніж</i>, (поклав) <i>олівця і олівець</i>, (поставив) <i>плуга й плуг</i>.</p> <p>2. Усі інші іменники чол. р., а також іменники середн. роду в знахідному відмінку мають ту саму форму, що й у називному: <i>будинок, декрет, інститут, колектив, міст, народ, полк, стиль, стіл, сон, ячмінь; коріння, місто, місце, море, село</i>.</p>
6. Проект «Українського правопису» проф. І.П. Ющука [25: 50–51]	<p>§ 46. Особливості відмінювання іменників II відміни чоловічого роду. ...</p> <p>3. У знахідному відмінку однини:</p> <p>а) назви істот мають таку саму форму, як і в родовому відмінку: <i>бачу товариша, продавця, слюсаря, кота, шпака, жука</i>.</p> <p>б) назви неістот мають таку саму форму, як і в називному відмінку: <i>бачу ліс, університет, обрій, Дунай</i>; але чітко окреслені предмети можуть мати паралельні форми: <i>ніж і ножа, олівець і олівця, зошит і зошита, автобус і автобуса</i>.</p>

чують точно оформлені предмети, або взагалі точно визначені в розмірі й формі речі й поняття, як напр., живі істоти: *без брата, до хлопця, з лиходія, від коня, проти сокола, метелика...*; предмети: *коло плуга, без носа, з пальця, до олівця, димаря, гвинта, автомобіля, дощоміра, переривача, барометра, фонографа, грамофона, мікроскопа, мотора...*; певні міри: *з гарця, до пуда, без карбованця, аршина, метра (= міри), грама, січня, листопада, вівтірка, тижня, місяця...* [5: 459].

мінку або вживати поряд двох А-форм знахідного відмінка, бо збіг однакових закінчень **-а (-я)** є зайвим та заважає правильно зрозуміти текст. У таких випадках В. Юносова рекомендує використовувати нуль-форму знахідного відмінка [23: 63–64].

Висновки

1. Форма знахідного відмінка із закінченням **-а (-я)** для **назв чітко окреслених неістот чоловічого роду однини II відміни** в контекстах, що не виражають частинності, мети й тимчасовості користування, є однією із специфічних рис синтаксису сучасної української мови.

2. А-форма відповідає традиції української народної мови, вона природно збереглася в живому мовленні і повинна відновитися в сучасній літературній мові попри обмеження її протягом майже 60 років. Маємо всі підстави повернутися до активного вживання цієї форми в назвах **чітко окреслених предметів і понять** у ділових, наукових, науково-популярних і навчальних текстах, оскільки саме вона забезпечує точність і однозначність речень із прямо-перехідними дієсловами, бо сприяє чіткому розмежуванню підмета і прямого додатка та дає змогу уникати неприродних для української мови пасивних конструкцій з дієсловами на **-ся**.

3. Уважаємо за доцільне внести зміни до § 50 чинного «Українського правопису», замінивши примітку до п. 1 абзацом такого змісту:

«Назви чітко окреслених предметів, що в родовому відмінку закінчуються на **-а (-я)**, мають у знахідному відмінку паралельні форми, спільні з формами родового або називного відмінків: (зрізав) *дуба* й *дуб*, (дав) *карбованця* й *карбованець*, (написав) *листа* й *лист*, (узяв) *ножа* й *ніж*, (поклав) *оливця* і *оливець*, (поставив) *плуга* й *плуг*, (побачив) *автобуса* й *автобус*, (прочитав) *документа* й *документ*. Іменники, що в родовому відмінку закінчуються на **-у (-ю)**, якщо їх вживають у чітко окреслених значеннях, можуть у знахідному відмінку за аналогією мати паралельні форми, спільну з формою називного відмінка та форму на **-а (-я)**: (ухвалити) *декрет* й *декрета*, *закон* й *закона*, (прочитати) *протокол* й *протокола*, (подати) *рапорт* й *рапорта*, (закінчити) *інститут* й *інститута*, *університет* й *університета* тощо», а також вилучивши з прикладів п. 2 § 50 цього правопису слова *будинок*, *декрет*, *інститут*.

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович. — К.: Вид-дім «КМ Academia», 1994. — 254 с.
2. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? / І.Р. Вихованець // Культура слова. — 1989. — Вип. 37. — С. 93–95. — Режим доступу: <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine37-24.pdf>
3. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1971. — 120 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; за ред. Івана Вихованця. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
5. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія / В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. — К.: Наук. думка, 2004. — 583 с. — Режим доступу: <http://www.share.net.ua/forum/index.php?showtopic=2802>

6. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с. (передрук видання 1925 р.).
7. *Матвієнко О.* Назовна та родова форма знахідного відмінка / О. Матвієнко // Збірник державних центральних курсів українознавства. — Х. : Рад. школа, 1930. — Вип. 3. — С. 43–56.
8. *Матвієнко О.* Стилістичні паралелі (проти пуризму) / О. Матвієнко. — Харків : Рад. школа, 1932. — 132 с.
9. *Непийвода Н.Ф.* Сам собі редактор: Порадник з української мови / Наталія Непийвода. — К. : Укр. книга, 1998. — 240 с.
10. *Огієнко І.* Наша літературна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2011. — 356 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле ворота». Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 9).
11. *Синявський О.* Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Львів : Укр. вид-во, 1941. — 363 с.
12. *Смаль-Стоцький С.* Граматика руської мови. / Уложили Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер. — Третє перероб. вид. — Відень : Придворна і ун-тська друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1914. — 202 с.
13. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. Харків, 1932. / Сергій Смеречинський; Фотопередрук з післясловом О. Горбача. — Мюнхен : Український вільний ун-т, 1990. — 263 с. (Українські граматики, вип. 8). — Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1624-smerechinskiy-s-parisi-z-ukrayinskoj-sintaksi/>
14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. УРСР І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 584 с.
15. *Тимченко Є.* Акузатив в українській мові (з української складні) / проф. Є. Тимченко, Українська академія наук, збірник історично-філологічного відділу, № 67. — К. : Друкарня Укр. акад. наук, 1928. — 101 с.
16. *Тимченко Є.* Українська граматика / проф. Є. Тимченко, Тов-во «Час» у Києві. — 2-ге вид. — К. : Друкарня Ун-ту св. Володимира, 1917. — 168 с.
17. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та інші. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Укр. енцикл., 2004. — 824 с.
18. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. — К. : Наук. думка, 2007. — 288 с.
19. Український правопис / Народний комісаріат освіти УРСР. — К. : Укр. держ. вид-во, 1946. — 179 с.
20. Український правопис. — Вид. друге, випр. і доп. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 272 с.
21. *Фаріон І.Д.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова / Ірина Фаріон. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — 328 с.
22. Фразеологія ділової мови / Уложили В. Підмогильний, Є. Плужник. — 2-ге виправлене видання. — К. : Видав. Тов. «Час», 1927. — 298 с.
23. *Юносова В.О.* Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові / Валентина Юносова. — К. : Знання України, 2003. — 126 с. — Режим доступу: http://bdpu.org/philological_faculty/Ukr_mova/Yunosova/monografiya.pdf
24. *Ющук І.П.* Українська мова / І.П. Ющук. — К. : Либідь, 2003. — 640 с.
25. *Ющук І.П.* Український правопис: проект / І.П. Ющук — К. : Видання Пугач О.В., 2008. — 120 с.

Mykhailo Ginzburg (Kharkiv)

ABOUT THE ACCUSATIVE FORMS IN THE UKRAINIAN PROFESSIONAL TEXTS

In the article are generalized the researches of two Ukrainian forms of accusative and there are grounded a necessity of putting into to the active operation the form of this case of nouns with endings -a (-ya) which represented the names of sharp-edged uncreatures of singular masculine of the 2nd declension, in the Ukrainian professional texts. It is drawn attention to the advantages of such a form of accusative before the zero form of accusative.

Key words: zero form of accusative, the form of accusative with the -a (-ya) ending, genitive case.

УДК 811.161.2.06.373

Юлія Романюк (м. Київ)

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ: РЕГУЛЯРНІСТЬ ТА УНІКАЛЬНІСТЬ

У статті подано засади аналізу та моделювання дієслівної словозміни на основі графемного запису дієслова за такими його релевантними ознаками: 1) флексійний набір, 2) схема наголошування, 3) заміни в основі під час дієвідмінювання. На базі «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» проаналізовано систему відмінювання дієслів з погляду її статичної та динамічної, регулярності й унікальності словозмінних (парадигматичних) класів слів.

Ключові слова: словозмінна система дієслова, парадигматичний клас, парадигма дієслова, статика, динаміка, регулярність, унікальність.

Увага дослідників до дієслівної словозміни спричинена самим місцем дієслова в системі частин мови і в будові висловлення, в реченні як виразника предикативності, процесуальної ознаки суб'єкта або об'єкта¹.

Дієслово — центральна частина мови, що виражає динамічну ознаку, протиставляючись іменникові, є предикатом і організує просте речення, оскільки іменник — основа номінації, а дієслово — основа предикації та оцінки, тобто побудови судження. Описи словозміни дієслова наявні в граматиках нової української мови, починаючи з «Граматики малоросійського наречія» О.П. Павловського 1818 р. [32]. У цілісному вигляді їх подають академічні граматики, зокрема ґрунтовний академічний «Курс української літературної мови» у 2-х томах 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського [24] та том «Морфологія» 5-томної академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» за ред. І.К. Білодіда [44]. Отже, в українському мовознавстві існує стала традиція вивчення

¹ В основу статті покладено доповідь, виголошену на засіданні Вченої ради Інституту української мови НАН України 21 червня 2012 р.

дієслова як окремого граматичного класу слів. Визначення дієслова як такої частини мови, що виражає динамічну ознаку, подано в уже згаданому томі «Морфологія» академічної граматики «Сучасна українська літературна мова». Дієслово тут розглянуто в одному ряду з прикметником і прислівником, тобто як особливу ознакову одиницю, що називає на відміну від інших таких одиниць не статичну, а динамічну ознаку. Ця динамічність і змінюваність ознаки відбиваються в категоріях виду, часу та особи — власне-дієслівних морфологічних категоріях. У «Теоретичній морфології української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської [12], що побачила світ як частина нової академічної граматики української мови, підкреслено центральність дієслова серед частин мови поряд з іменником та як основне для опису частин мови прийнято протиставлення «іменник-дієслово», «клас слів на позначення предметів — клас ознакових слів». Автори «Теоретичної морфології» не заперечують належність дієслова до ознакових слів, але також наголошують на центральній позиції цієї частини мови і серед предикатів, виражених прикметниками, прислівниками, числівниками. Центральність дієслова зумовлена його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичними властивостями. Останню працю вирізняє підхід до морфології з позицій синтаксису, від функції до змісту і форми, обґрунтований раніше у праці І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» [8].

Як центральна частина судження дієслово привертало увагу українських мовознавців різних поколінь. Вивчали його в історичному аспекті, зокрема в аспекті формування дієслівних словозмінних класів та вирівнювання словозмінних парадигм (В.М. Русанівський), у порівнянні з російською та білоруською мовами, зокрема його словотворення (Т.М. Возний). На сучасному етапі розвитку мови предмет аналізу становили морфологія і синтаксис дієслова (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, К. Ф. Шульжук) та його словотвір (Т.М. Возний, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенська, С.О. Соколова, В.В. Грещук, Л.А. Юрчук, М.В. Мірченко). Наше дослідження має на меті не лише подати всебічний опис словозміни сучасного українського дієслова, а й на основі релевантних ознак його форми, семантики й функціонування змодельовати цей клас слів як структуровану множину одиниць — складник системи мови.

Засади виділення формальних ознак словозміни, тобто ознак слів різних частин мови (словозмінних класів слів) та окремих категорій і розрядів слів у межах частин мови (словозмінних підкласів слів), зокрема підкласів дієслова, обґрунтування статусу словозмінної дієслівної парадигми в загальній системі української мови, випрацьовані в дослідженнях відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (з 2011 р. — Інституту української мови НАН України). У цих працях розроблено принципи структурної граматики, у якій систему мови розглянуто за її рівнями [42; 43]. Окрему увагу в них, передусім у колективній монографії «Морфемна структу-

ра слова» за ред. М.М. Пещак [28], приділено опрацюванню теорії морфемної структури слова, розробленню стратегії та методів формально-логічного аналізу тексту на різних рівнях його структурної організації, зокрема морфологічному, а отже, й класифікації одиниць мови за їх словозмінними ознаками [18; 29].

Словозмінні класифікації лексики представлені також у працях О.О. Тараненка [45], І.В. Шевченка [47], Л.С. Ковтуненко [23], С. Лук'янчука [26], Л.А. Алексієнко і І.В. Козленко [1], але вони здійснені на інших теоретико-методологічних засадах (насамперед, без розгляду буквеної структури дієслів за трьома позиціями: флексійний набір, схема наголошення та зміни в основі під час дієвідмінювання).

Поняття структурної типології стосовно підсистем однієї мови обґрунтували в своїх працях Ф. де Сосюр [41], а також учені Празького лінгвістичного гуртка, школи функціональної лінгвістики [31]. Зокрема, В. Скалічка, досліджуючи закономірності, за якими в структурі окремої мови сполучаються і взаємозумовлюються певні її типологічні ознаки, запропонував так звану характерологічну типологію різних підсистем однієї мови. Він писав стосовно суті такої типології, що вона “розглядає мову як цілісність, у якій окремі риси взаємозалежні” [38: 33] і розумів характерологію як виділення найістотніших, вирізняльних типологічних ознак тієї чи тієї системи одиниць мови. Передумовою такої типологічної концепції є, на думку В. Скалічки, “загальна тенденція сучасної лінгвістики до створення нової граматики, згідно з якою мову розуміють як систему” [Там само]. Р.О. Якобсон також підкреслював важливість сприйняття мови як системи. На його переконання, “не перелік елементів, але система є основою для типології” [48: 97]. Матеріал для створення структурної типології однієї мови вчені Празького лінгвістичного гуртка шукали у фонологічній та граматичній її підсистемах як найупорядкованіших та найусталеніших.

Спираючись на такий системний підхід до вивчення типології мовних явищ, у своєму дослідженні приймаємо трактування типології як спільного, регулярно відтворюваного в словозмінних парадигмах дієслова, властивого класам слів на сучасному етапі функціонування української мови, на противагу відмінному, унікальному, властивому одному або кільком словам, інакше — типології — як стабільної основи, ядра словозмінної системи сучасного українського дієслова на противагу проявам у ній динамічних процесів, відхилень від регулярних зразків словозміни, периферії такої системи та перехідної зони між ядром і периферією.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю моделювання словозмінної системи української мови, зокрема дієслівної словозміни, на новому етапі розвитку мови в нових суспільно-політичних обставинах її функціонування, потребою поглибленого й всебічного вивчення реального її стану. Новий статус української мови як мови держави спричинив істотне поповнення дієслівної системи, зрушення в її категорійній організації, які потребують аналізу й осмислення. Системно-структурний підхід до вивчення дієслівної словозміни

Таблиця 1. Флексійні набори дієслів

Флексійний набір		6	7	1т	9	10		
Спосіб	Час, вид	Грам. форма	молóти зорáти	малювати	ст'яти	бiгти перебiгти	лúцтити полéжати	
		інф.	моло-ти зора-ти	малюва-ти	стя-ти	бiг-ти перебiг-ти	луци-ти лежа-ти	
дiйсн.	теп. / майб.	1 ос. одн.	-ю	-ю	-у	-у	-у	
		2 ос. одн.	-еш	-еш	-éш	-иш	-иш	
		3 ос. одн.	-е	-е	-é	-ить	-ить	
		1 ос. мн.	-емо	-емо	-емó	-имо	-имо	
		2 ос. мн.	-ете	-ете	-етé	-ите	-ите	
		3 ос. мн.	-ють	-ють	-úть	-ать	-ать	
	мин.	ч.	-в	-в	-в	-о	-в	
		ж.	-ла	-ла	-ла	-ла	-ла	
		с.	-ло	-ло	-ло	-ло	-ло	
		мн.	-ли	-ли	-ли	-ли	-ли	
	наказ.		2 ос. одн.	-и	-й	-и	-и	-о
			1 ос. мн.	-iмо	-ймо	-iмо	-iмо	-мо
		2 ос. мн.	-iть	-йте	-iть	-iть	-те	

дасть можливість змоделювати сучасний її стан, класифікувати дієслова за засадничими ознаками їх відмінювання, виявленими у формі окремого слова: флексійним набором, схемою наголошування і морфологічними змінами в основі під час дієвідмінювання, виявленими у графічній формі слова. Грунтовний аналіз словозміни дієслова з погляду її регулярності та унікальності уможливить опис статичного її компонента та проявів динаміки, на основі кількісних даних — визначення ядра та периферії словозмінної системи українського дієслова, — дасть можливість встановити спектр можливих варіантів певних граматичних форм і перспективи їх збереження в українській мові.

Загальна проблема, яку ми ставимо в пропонованому дослідженні, — це опис та моделювання структурної організації системи словозміни сучасного українського дієслова з урахуванням її варіантності, статичності та динаміки, визначення її ядра, периферії та перехідної зони між ними.

Основну джерельну базу нашого дослідження становить «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» [15] (далі — Словник) з реєстром близько 140 тис. слів. Основний фактичний матеріал, дібраний із цього Словника, налічує 35 тис. дієслів із трипозиційною моделлю властивої їм словозміни: 1 позиція — флексійний

Таблиця 2. Схеми наголошування дієслова

Схема наголосу		ОО1	ОО2	ОФ1	ОФ2	ОФ3т	ОФ4	
Слосі́б	Час, вид	Грам. форма	співа́ти	малюва́ти	гни́ти	стригти	стяти	писа́ти
		інф	О	О1	О	О	О1	О1
дійсн.	теп./майб.	1ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	Ф
		2ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		3ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		1ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		2ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		3ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
	мін.	ч.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		ж.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		с.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		мн.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
наказ.		2ос.одн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф
		1ос.мн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф
		2ос.мн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф

Таблиця 3. Операції заміни в основі під час дієвідмінювання

Заміна	Теп./Майб.	Нак.	Мін.	Позиція	Уточнення	Позначка	Приклади
я/0	+	+	-	1		Э1	тя-ти – ти-у
0/і	+	+	-	після префікса	від-, з-, над-, об-, під-, роз-, с-	І5	обп'яс-ти – обіпн-у́, обіпн-и, стя-ти – зітн-у́, зітн-и́
0/м	+	+	-	-1		М2	зад-ти – задм-у́
0/н	+	+	-	-1		Р1	ста-ти – стан-е
0/н	+	+	-	2÷1		Р2	жа-ти – жн-у
с/з	+	+	+	у префіксі	с-	Б	стя-ти – зітн-у́
ва/0	+	+	-	2+1		Г	лініюва́-ти – лінію-ю
ва/0	+	-	-	2+1		Г1	вдава́-ти – вда-ю

набір, 2 – схема наголошування і 3 – заміни в основі під час дієвідмінювання, наприклад, *малювати* (код 7 ОО2 Г) і *стяти* (код 1т ОФ3т БІ5Р2Э1) (див. табл. 1–3).

Перші дві позиції в коді є обов'язковими (завжди заповненими), 3-я позиція – факультативна. Аналіз продуктивності, регулярності й

унікальності дієслівної словозміни ґрунтуємо на кількісних показниках, уміщених у Додатку 3 до Словника, а також на матеріалах комп'ютерного фонду інновацій в українській мові, створеному у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України за матеріалами текстів різних функціональних стилів періоду незалежності, та аналізу реєстрів нових загальномовних, термінологічних словників, частотних словників художнього, публіцистичного і наукового стилів, також створених у відділі структурно-математичної лінгвістики («Частотний словник сучасної української художньої прози» у 2-х томах за ред. В.С. Перебийніс [46], «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» [30], онлайн-версія «Частотного словника сучасної української публіцистики» [16], а також беремо до уваги матеріали частотних словників різних функціональних стилів С. Бук [6]).

Перше завдання, яке ми ставимо в пропонованому дослідженні — подати основні поняття теорії моделювання мовних явищ у цілому та, зокрема, моделювання словозміни українського дієслова. Сутність моделі полягає в тому, що вона одночасно є засобом узагальнення знань про модельований реальний об'єкт та інструментом його дальшого вивчення, виявлення його властивостей, прихованих від безпосереднього споглядання або ще не вивчених дослідниками. Сама мова — це теж модель. У лінгвосеміотиці її називають первинною моделювальною системою, тоді формалізовані моделі, в основі яких лежить природна мова, становлять вторинні моделювальні системи. Отже, наша мета — створити таку вторинну моделювальну систему для словозміни сучасного українського дієслова, модель, яка б узагальнила вже накопичені відомості про неї і подала їх у вигляді, придатному для дальшого її вивчення, прогнозування її розвитку.

Моделюванню словозмінної системи дієслова передувало вивчення джерел: граматики та словників різних типів (орфографічних, орфоепічних, тлумачних, словотвірних, морфемних). Його було зорієнтовано на буквену структуру словоформ, а отже, було обрано напрямок конструювання словозмінної системи сучасного українського дієслова не від функції дієслова у висловленні або від його семантики, а від форми слова. Слід зазначити, що ми в пропонованому дослідженні розширюємо поняття форми слова, зокрема форми дієслова. Ми беремо до уваги не лише писемну (графемну), а й звукову його форму, оскільки однією із базових ознак моделювання словозмінних класів дієслів є схема їх наголошування. Тобто, ми враховуємо взаємодію закінчення, морфонологічних змін в основі і наголосу в граматичній формі дієслова. Перспективність спирання на таке комплексне розуміння форми слова в обраному способі моделювання дієвідмінювання зумовлена самою суттю цього процесу як формотворення. Правила лематизації текстових форм і їх генерування, вироблені на основі всебічного вивчення змін у формі слів, мають, на нашу думку, важливе теоретичне значення для підготовки нових словників, граматики україн-

ської мови та нової редакції українського правопису. Вони також знайдуть застосування в системах автоматичного опрацювання українськомовних текстів: інформаційно-пошукових, орфографічного контролю й редагування, реферування, машинного перекладу, у програмах та методиках викладання української мови як рідної і як іноземної у загальноосвітній та вищій школі.

Згідно з методикою аналізу форми слова в нашому її комплексному трактуванні беремо до уваги: а) буквені варіанти закінчень, б) переміщення наголосу під час словозміни, в) буквений запис морфологічних чергувань в основах форм дієслова.

У процесі моделювання словозмінної системи сучасного українського дієслова просуваємося від окремого слова до класу слів з однаковим типом словозміни і до системи парадигматичних класів дієслів як їх сукупності, структурованої за ознаками їх продуктивності. При цьому, послугуємося такими одиницями-конструктами, які відповідають реальним одиницям мови та їх сукупностям і формують ієрархічну структуру системи словозміни сучасного українського дієслова: 1) *модель парадигми дієслова*, що описує словозмінну парадигму конкретного дієслова, 2) *модель класу дієслів*, яка описує тип словозмінної парадигми, парадигматичний (словозмінний) клас дієслів і 3) *модель системи словозміни дієслів*, яка описує організацію парадигматичних класів за їхніми кількісними показниками, вагою в системі як градаційній структурі, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними.

Для аналізу буквені структури форм українських дієслів для нас важлива думка І.О. Бодуена де Куртене, яку він висловив у праці «Про відношення російського письма до російської мови» («Об отношении русского письма к русскому языку»): «Характеристичною ознакою фонем слід уважати їхню розкладність, а характеристичною ознакою графем їхню нерозкладність» [5: 213]. Оскільки графема, за твердженням ученого, нерозкладна, то ми не вводимо до опису додаткових графем на зразок *ј* або позначок пом'якшення приголосних. Для моделювання структури українського дієслова важливою є позиція тієї чи тієї графеми в слові, особливо в описі морфологічних змін в основі дієслів: тут позиції рахуємо з кінця основи вліво, тобто від центру граматичної інформації в українському слові до кореня як осердя лексичної інформації у ньому.

Друга важлива проблема нашого дослідження стосується засад формування парадигматичних класів дієслів української мови. Уже згадуваний вище том «Морфологія» академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» подає дві основи дієслова як підстави їх класифікації за показниками словозміни — основу інфінітива та основу теперішнього часу з варіантами тематичної голосної. Усього автори виділяють 12 класів, зазначаючи їхню продуктивність.

І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська в «Теоретичній морфології української мови» також виділяють дві основи дієслова — основи інфінітива і теперішнього часу. Поділ на класи автори здійснюють також з

урахуванням варіантів тематичної голосної, проте деталізують його порівняно з поданим у томі «Морфологія». У їхній класифікації 14 класів: якщо в академічній граматиці 1969–1973 рр. у I дієвідміні виділено 8 класів, то в «Теоретичній морфології» їх 10, тому що в академічній граматиці дієслова з тематичними суфіксами **-ува-**, **-ва-** зведено в один словозмінний клас, а в «Теоретичній морфології» їх виділено в окремі класи на підставі різних варіантів основотвірних суфіксів теперішнього часу, пор.: *малювати* — **-юј-** і *взувати* **-вај-**. В обох обговорюваних класифікаціях враховано такі ознаки формальної структури дієслова: набір флексій, тематична голосна або основотвірний суфікс та частково морфонологічні зміни в основі (зокрема, варіанти основотвірного суфікса) під час дієвідмінювання.

Наша класифікація дієслів, заснована на врахуванні комплексу формальних ознак, релевантних для їхньої словозміни, а саме: буквенної структури слова, позиції букв у слові, набору флексій, схеми наголосування і заміни букв в основі під час дієвідмінювання, дає 280 словозмінних класів дієслів, а отже, враховує практично всі можливі формальні варіанти слів.

Дієслова видової пари розглядалися як окремі одиниці, оскільки кожне з них має свою словозмінну парадигму, наприклад: у парі *вдосконалити* (парадигматичний клас 15 ОО1 И) і *вдосконалювати* (парадигматичний клас 7 ОО1 F) друге дієслово дістає основотвірний суфікс, який зумовлює інший флексійний набір і заміни букв в основі, що відображають морфонологічні чергування в суфіксі. З огляду на відмінності в словозміні дієслів-членів видової пари ми цілком поділяємо думку І.Р. Вихованця та К.Г. Городенської про те, що категорія виду в українській мові є не словозмінною, а «класифікаційною, словотвірною дієслівною категорією» [12: 102–103].

У моделюванні системи мовних одиниць вкрай важливо для відображення її реального стану в певний період враховувати її статичку та динаміку. У досліджуваній словозмінній системі сучасного українського дієслова їх співвідношення можна описати опозиціями «регулярна: нерегулярна (унікальна) словозміна» або «статичне (стабільне) ядро: динамічна (рухома) периферія словозмінної системи мови». У Словнику як основі нашого дослідження незначну частину реєстру дієслів (402 одиниці, або 1,1 %) становлять такі, що мають варіанти особових форм теперішнього/майбутнього часу: *скакати* => *скачуть* і *скакають*, від яких, відповідно, утворюються й варіантні форми наказового способу — *скачи* і *скакай*. До цих прикладів додамо *стружи* і *стругай*, *смич* і *смикай*, *мечи* і *метай*, *диш* і *дихай*, *колиш* і *колисай*, *дми* і *дуй*, *плещи* і *плескай* тощо. Це явище українські мовознавці назвали граматичною надмірністю [37: 201; 44: 317]. Одну з особових форм або форм наказового способу утворюють від основи інфінітива (напр. *скакай*), іншу — від основи теперішнього часу (*скачи*). Звичайно, не всі ці форми є рівнозначними за стильовими ознаками, як *скачи* і *скакай* — друга форма швидше розмовна, але її подають нормативні словники української мови.

Для генерування форм дієслова як вихідну обираємо основу інфінітива, оскільки саме вона дає можливість застосувати мінімальну кількість формалізованих правил одержання всіх можливих словозмінних форм. Зазначимо, що одні варіантні форми дієслова можна утворити без змін в його основі, а інші — зі змінами, наприклад: *ду-ти* => *ду-й*, але *дм-и* (згідно з прийнятими в нашому дослідженні правилами морфемного поділу словозмінної основи дієслова **-й-** виділяємо як основотвірний суфікс — самостійний складник слова, а отже: *ду-й* — без змін в основі відносно інфінітива *ду-ти*, а *дм-и* — зі зміною буквеної структури основи). Часом варіантність представлена лише в одній підпарадигмі, тобто у формах лише однієї категорії дієслова : наказового способу — *креслити* > *кресль* і *кресли*, *нафабрити* > *нафабр* і *нафабри*. Останнє дієслово рідковживане, але також наявне в нормативних словниках і відбиває регулярне правило творення таких форм.

Натомість більшість дієслів Словника (23 739 одиниць, або 68% поданих у ньому) має регулярну словозміну, що засвідчує статику в словозмінній системі українського дієслова. Такі слова можна розглядати як її стабільне ядро. Це також означає, що українська мова зберігає свої типологічні риси флективної мови, стабільність дієслівної словозміни. Наприклад, найпродуктивніший клас (9411 дієслів, або 27%) має такі закінчення в словоформах: *співа-ти* — *співа-ю*, *співа-єш*, *співа-є*, *співа-ємо*, *співа-ете*, *співа-ють*, *співа-в*, *співа-ла*, *співа-ло*, *співали*, *співа-й*, *співа-ймо*, *співа-йте*. Наголос незмінний — на основі, змін в основі під час дієвідмінювання немає.

Ще один великий пласт варіантності дієслівних форм дає врахування схем їх наголошування в пропонованій моделі. Крім того, що наголос може бути подвійним у вихідних формах інфінітива і ця варіантність зберігається у словозмінних формах (*шеб=ерхнути* і *шеберхи=ути*)², є ще такі можливості появи варіантних форм: наголос подвійний 1) у всіх формах теперішнього часу (*розісл=ати* — *роз=ішлю* і *розішл=ю* і т. д.), 2) у 1 ос. майб. часу (*схот=іти* — *сх=очу* і *схоч=у*), 3) у всіх особових формах, крім першої особи однини (*зірв=ати* — *зірв=у*, але *з=ірвеш* і *зірв=еш*, *ст=яти* — *зітн=у*, але *з=ітнеш* і *зітн=еш*), 4) у формах наказового способу (*розп'=ясти* — *роз=іпни* і *розіпн=и*), 5) у формах минулого часу (*д=ути* — *дул=а* і *д=ула* та ін.). У префіксальних дієслів, що мають форму інфінітива з наголосом на основі, під час дієвідмінювання наголос, найчастіше, «перетягує» на себе префікс, але наголос може пересуватися й на закінчення: *розісл=ати* > *роз=ішлю*, але також і *розішл=ю*.

Отже, статику в системі дієслівної словозміни презентують регулярні форми, утворювані за правилами, які охоплюють показові групи слів, а динаміку — форми, яким властива варіантність основ, закінчень і наголошування. Такі групи слів, переважно, нечисленні, а то й взагалі така варіантність є унікальною, властивою одному чи кільком словам.

² Символ = у записі нашої моделі словозміни дієслова позначає наголос.

Словозміна сучасного українського дієслова є складною системою одиниць, яка містить ядро, периферію і перехідну зону між ними. Ядро — це регулярні, відтворювані моделі словозміни, периферія — унікальні парадигми, а перехідну зону можна назвати «відносним ладом» або «відносним безладом», спираючися на визначення А.О. Білецького [3]. Тоді ядро (регулярні взірці) — це «лад», а периферія — «безлад», а перехідна зона між ними — відносний лад (оточення ядра системи як структурованої множини елементів, у термінах А.О. Білецького) і відносний безлад (оточення периферії, несистеми, відсутності структури, організації елементів, у термінах А.О. Білецького [3: 24–25]). Ядро системи — це стабільна, відтворювана її частина, незмінність у системі. Периферія і перехідна зона — динаміка в цій системі, рухлива, змінна її частина. Стабільність виражена в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Унікальність, нерегулярність створюють залишки давньої словозміни, наприклад, атематичні дієслова (*дати, їсти*). Динаміка в системі дієслівної словозміни виявлена в нових дієсловах, а також у нових процесах в українському дієвідмінюванні, зокрема в десемантизації, або граматикалізації певних префіксів для утворення дієслів доконаного виду, наприклад, *продефілювати, засоціювати*, а також у усуненні варіантів чи в уніфікації словозміни.

Проаналізувавши дані «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» стосовно кількісних характеристик словозмінних класів, можемо зробити висновок, що ядро охоплює найпродуктивніші класи (від 10000 до 1000 одиниць) (*прох=ати*, *відшук=ати* — 7 ОО1, 9411 дієслів; *м=илувати* — 7 ОО1 F, 6905 дієслів, *малюв=ати* — 7 ОО2 F, 4702 дієслова). Строкату перехідну зону становлять класи з кількістю від 999 до 10 одиниць, її поглиблене структурування потребує ще докладного дослідження. Однак за попереднім аналізом нашого матеріалу можемо окреслити межі оточення ядра, або «відносного ладу» кількісними показниками чисельності парадигматичних класів від 999 до 100 дієслів, а «відносного безладу» — від 99 до 10 дієслів, пор.: *гн=ути* — 1 ОФ2 Ю, 831 дієслово; *луццити* — 10 ОО1 И, 672 дієслова, *плавити* — 13 ОО1 L1И, 445 дієслів, *поїти* — 16 ОО1 Й, 97 дієслів і *лізти* — 17 ОО1, 17 дієслів тощо.

Значна частина лексем входить у найпродуктивніші класи з регулярною словозміною. Це доводять нові дієслова: *сканувати; інтернетизуватися; титрувати; спікерувати; прем'єрувати, мініструвати* тощо. Як нові розглядаємо слова, не зафіксовані в українських словниках радянської доби. Ці слова поповнюють один із найпродуктивніших класів — 7 ОО2 F (у Словнику до нього належать 4702 слова). Є ще дієслова у нашій базі лексико-словотвірних інновацій, які активно поповнюють інші класи, з частотою до 1000 слів: *розпіарити* (13 ОО1 И, 269 дієслів); *есемесити* (12 ОО1 W3И, 76 дієслів). Найчастотніший клас поповнюють дієслова *бароковіти; забронзовіти; фанатити* — парадигма 7 ОО1 — 9411 дієслів. Як бачимо з наведених прикладів, поповнюється не лише ядро системи — класи з кількістю понад 1000 одиниць,

а й перехідна зона, причому, саме оточення ядра, або її «відносний лад» — від 1000 до 100 одиниць. Отже, периферію формують класи зі складними моделями словозміни, властивими ліченим словам (*стяти* — 1т ОФ3т БІ5R2Э1, 2 дієслова), а перехідну зону («відносний безлад») — одиниці з трипозиційним нескладним кодом таких моделей, але з невеликою кількістю їх реалізації в мові (*орати* — 6 ОФ4 Е, 15 одиниць) (див. табл. 4–6).

Таблиця 4. Продуктивність словозмінних парадигм дієслова

Код парадигми	Абсолютна частота
7 ОО1	9411
7 ОО1 F	6905
7 ОО2 F	4724
1 ОФ2 Ю	831
10 ОО1 И	669
14 ОФ4 И	632
1т ОФ3т БІ5R2Э1	2
1т ОФ3т І5П2SЭ2	2
6 ОО1 Е	1
6 ОФ4 Е	1
7 ОО1 L2И	1
7 ОФ1 G3И1L2И/VL2И	1
7 ОФ1 ПЫ	1
1i ФФi SG2	1
9 ОО1 Ж1	1

Таблиця 5. Ядро і периферія словозмінної системи українського дієслова (за Додатком 3 «Кількісні характеристики словозмінних класів» до «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна»)

зона поля	дієслово	модель класу	кількість
ядро (від 10000 до 1000 слів)	<i>прох=ати,</i> <i>відшук=ати</i>	7 ОО1	9411 дієслів
	<i>м=илувати</i>	7 ОО1 F	6905 дієслів
	<i>малюв=ати</i>	7 ОО2 F	4724 дієслова
Перехідна зона (оточення ядра або периферії) (від 999 до 10 слів)			
оточення ядра («відносний лад», за А.О.Білецьким) (від 999 до 100 слів)	<i>гн=ути</i>	1 ОФ2 Ю,	831 дієслово
	<i>л=уццати</i>	10 ОО1 И	672 дієслова
	<i>пл=авити</i>	13 ОО1 L1И	445 дієслів
оточення периферії («відносний безлад», за А.О.Білецьким) (від 99 до 10 слів)	<i>по=їти</i>	16 ОО1 Й	97 дієслів
	<i>л=ізти</i>	17 ОО1	17 дієслів
периферія (від 9 до 1 слова)	<i>ст=яти</i>	1т ОФ3т БІ5R2Э1	2 дієслова

Таблиця 6. Нові дієслова

дієслово	модель класу	кількість
<i>бароков=іти; забронзов=іти; фанат=іти</i>	7 OO1	9411 дієслів
<i>сканув=ати; інтернетизув=атися; титрув=ати; спікерув=ати; прем'єрув=ати, мініструв=ати</i>	7 OO2 F	4724 слова
<i>розті=арити</i>	13 OO1 И	269 дієслів
<i>есем=есити</i>	12 OO1 W3И	76 дієслів

Префіксальні й суфіксальні похідні сприяють підвищенню продуктивності словозмінних класів, але не завжди тих, до яких належать твірні для них дієслова, напр.: *слати* і *розіслати*. У парадигмі префіксального дієслова з'являється варіантний наголос (*роз=ішлю* і *розішл=ю*), тобто воно належить до іншого парадигматичного класу. Зростання продуктивності класів доводять нові твірні дієслова, які найчастіше поповнюють ядро і перехідну зону, а саме: оточення ядра, або «відносний лад» системи української дієслівної словозміни (див. табл. 6).

Підсумовуючи виклад результатів аналізу словозмінної системи сучасного українського дієслова, можемо сказати, що її моделювання на новому етапі розвитку мови в нових суспільно-політичних обставинах її функціонування потребує розв'язання комплексу важливих теоретичних і практичних завдань. Новий статус української мови як мови держави спричинив істотне поповнення дієслівної системи, зрушення в її категорійній організації, які ми й намагаємося проаналізувати й осмислити. Системно-структурний підхід до вивчення дієслівної словозміни дає можливість змодельовати сучасний її стан, класифікувати дієслова за засадничими ознаками їх відмінювання та на основі створених моделей обґрунтувати нову класифікацію українських дієслів; пояснити варіантність (динаміку) і регулярність (статику) в системі сучасної української дієслівної словозміни; визначити ядро дієслівної системи, її периферію та перехідну зону між ними. Це все закладає надійне підґрунтя для вивчення тенденцій розвитку української дієслівної словозміни на основі вірогідно змодельованого її сучасного стану.

1. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. — Т. 1 (А-О). — 443 с.
2. Бевзенко С.П. Атематичні дієслова // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 34–35.
3. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке / А.А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. — К.: Вища школа, 1974. — Вып. 2. — С. 20–31.
4. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. — К.: АртЕк, 1996. — 224 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. труды по общему языкознанию. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. — Т. 2. — С. 209-235.

6. Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 192 с.
7. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. — М.: Прогресс, 1964 — 350 с.
8. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222 с.
9. Вихованець І.Р. Форма слова // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 798,
10. Вихованець І.Р. Формотворення // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 799–800.
11. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
12. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсар, 2004 — 398 с.
13. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — М, 1981. — 185 с.
14. Волохина Г.А., Попова З.Д. Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1993. — 194 с.
15. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
16. Дарчук Н.П., Грязнухіна Т.О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 15–18.
17. Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 436 с.
18. Закономірності структурної організації науково-реферативного тексту / [За ред. В.С. Перебийніс.] — К.: Наук. думка, 1982. — 322 с.
19. Звегинцев В.А. Современные направления в типологическом изучении языков // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 9–18.
20. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М.: Наука, 1965. — 246 с.
21. Льїн В.С. Префікси в українській мові. — К.: Вид. АН УРСР, 1953. — 164 с.
22. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. — К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. — 434 с.
23. Ковтуненко Л.С. Комп'ютерні аспекти лексикографічних систем // Мовознавство. — 1996. — № 4-5. — С. 28–34.
24. Курс сучасної української літературної мови: в 2 тт. / [За ред. Л. А. Булаховського]. — К.: Рад. шк., 1951.
25. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
26. Лук'яничук С. Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів // Українське мовознавство. — 2000. — Вип. 22. — С. 82–85.
27. Мельничук О.С. Структура і система мови // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 656–657.
28. Морфемна структура слова / [За ред. М.М. Пещак]. — К.: Наук. думка, 1979. — 334 с.
29. Морфологічний аналіз наукового тексту на ЕОМ / [За ред. Т.О. Грязнухіної]. — К.: Наук. думка, 1989. — 264 с.
30. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози — К.: Спалах, 1998. — 958 с.
31. Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964. — 360 с.
32. Павловський О.П. Граматика малоросійського наріччя. — СПб, 1818. — 115 с.
33. Перебийніс В.С. Модель // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 368–369.
34. Русанівський В.М. Дієвідміна // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 157–158.
35. Русанівський В.М. Дієвідмінювання // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 158.

36. *Русанівський В.М.* Дієслово // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 161–163.
37. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
38. *Скаличка В.* О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 19–35.
39. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
40. *Соколова С.О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К.: Наук. думка, 2003. — 283 с.
41. *Состор Фердинан де.* Курс загальної лінгвістики. — К.: Основи, 1998. — 324 с.
42. Структурна граматики сучасної української літературної мови. Проспект / [За ред. В.С. Перебийніс]. — К.: Наук. думка, 1972. — 99 с.
43. Структурні рівні мови і методи їх дослідження / [За ред. В.С. Перебийніс]. — К.: Наук. думка, 1972. — 162 с.
44. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [За заг. ред. І. К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
45. *Тараненко О.О.* Словозміна української мови. — Nyiregyhaza, 2003. — 196 с.
46. Частотний словник сучасної української художньої прози / [За ред. В.С. Перебийніс]. — В 2 тт. — К.: Наук. думка, 1981.
47. *Шевченко І.В.* Моделі та алгоритмічно-програмне забезпечення лексикографічних систем // Автореф. дис. ...канд. філол. наук // НАН України, УМІФ. — К., 2000. — 19 с.
48. *Якобсон Р.* Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 95–105.

Iuliia Romaniuk (Kyiv)

TYPOLOGY OF UKRAINIAN VERBAL INFLECTION:
REGULARITY AND UNIQUENESS

The article presents a framework of analysis and modelling of verbal inflection based on the graphic writing of verbs in its main features: 1) inflectional set, 2) scheme of accent, 3) substitution in the stem of verbs during inflection. On the basis of “Grammatical dictionary of the Ukrainian Literary language. Inflection” the system of verb inflection is analyzed in terms of its statics and dynamics, regularity and uniqueness of the paradigmatic classes of verbs.

Key words: verb conjugation system, paradigmatic class, paradigm of verbs, statics, dynamics, regularity, uniqueness.

Мовна мозаїка

КЛИЧТЕ ЇХ ЛЕСЮ, ОЛЕСЮ, ОРИСЮ

Кілька жіночих особових імен на **-я**, які донедавна були скороченими пестливими формами повних імен, стали в українському вжитку документальними, офіційними. Це — **Лєся** (від **Лариса, Олександр**), **Олєся** (від **Олександра**), **Орися** (від **Ірина**). У звертаннях до жінок із цими іменами спостерігаємо непослідовність у використанні закінчення кличного відмінка. Одні вживають їх із закінченням **-е** (**Лєсе, Олєсе, Орисе**), бо вони мають форму іменників жіночого роду м'якої групи першої відміни, інші — із закінченням **-ю** (**Лєсю, Олєсю, Орисю**), тому що ці іменники виражають пестливе значення. Зважаючи на українську традицію утворювати форму кличного відмінка від особових жіночих імен м'якої групи з пестливим значенням за допомогою закінчення **-ю** (пор.: **Галєя — Галєю, Ганнусєя — Ганнусєю, Катєя — Катєю, Катрусєя — Катрусєю**), рекомендуємо й імена **Лєся, Олєся, Орисєя** вживати в цьому відмінку з таким самим закінченням.

Отже, дівчаток кличте **ЛЕСЮ, ОЛЕСЮ, ОРИСЮ**, до жінок звертайтеся **ЛЕСЮ ВІКТОРІВНО, ОЛЕСЮ ГРИГОРІВНО, ОРИСЮ ОЛЕКСАНДРІВНО** або **пані ЛЕСЮ, пані ОЛЕСЮ, пані ОРИСЮ**.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'373.611'366

Оксана Кушлик (м. Дрогобич)

СПЕЦИФІКА СТРУКТУРИ ТА СЕМАНТИКИ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ІНХОАТИВНИХ ДІЄСЛІВ

У статті досліджено дериваційний потенціал відприкметникових інхоативних дієслів зі словотвірним значенням «набувати ознаки, яку сприймають органами чуття». Указано на обмежене наповнення словотвірних зон словотвірних парадигм цих дієслів, встановлено набір словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення дериватів у межах кожної зони.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотворчий формант, відприкметникове інхоативне дієслово.*

Системне вивчення дериваційної спроможності різних лексико-граматичних розрядів слів загалом та лексико-семантичних груп зокрема є одним із завдань порівняно недавно сформованого в українському словотворі основоцентричного підходу, зорієнтованого на твірну основу як чинник типології. Результати такого підходу доповнюють «характеристики словотвірних систем, змодельованих на основі традиційного, формантоцентричного підходу» [4: 7], що сприяє повноті презентації словотвірної системи української мови.

В українському мовознавстві ґрунтовно вивчено дериваційну спроможність лише непохідних дієслів окремих лексико-семантичних груп [6; 8; 12] і зовсім не досліджено цю проблему на матеріалі вторинних дієслів, тобто тих, що походять від інших частин мови. Саме цим зумовлена актуальність пропонованої наукової розвідки. Об'єктом дослідження в ній обрано одну з найуживаніших лексико-семантичних груп відприкметникових інхоативних дієслів, ознаку яких людина сприймає органами чуття.

© О.П. КУШЛИК, 2012

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2012, № 4

55

Лінгвістичні розвідки кількох десятиріч свідчать про зацікавлення науковців різними проблемами відприкметникових дієслів. Л.А. Юрчук, дослідивши суфіксальне творення дієслів української мови, установила структурно-семантичні типи відприкметникових вербативів, визначила продуктивність/непродуктивність їхніх словотворчих формантів [17]. К.Г. Городенська виокремила у складі відіменних префіксально-суфіксальних дієслів української мови відад'єктивні префіксально-суфіксальні дієслова, згрупувала їх у словотвірні типи, визначила продуктивність цих типів, порушила проблему подвійної словотвірної мотивації деяких відприкметникових дієслів [2: 306–313]. В іншій науковій праці вона схарактеризувала словотвірну структуру відприкметникових дієслів української мови, утворених різними способами, подала кількісні показники наповнюваності «структурних класів» [3]. Проблема множинності словотвірної похідності відад'єктивних дієслів комплексно дослідила В.А. Топіха [16]. Особливості префіксального творення відприкметникових дієслів з'ясували В.М. Русанівський [11] та С.О. Соколова [13].

Низку наукових праць присвячено аналізу особливостей формальної структури та семантики відприкметникових дієслів у порівняльному аспекті. Зокрема, Т.М. Возний порівняв відад'єктивні дієслова української, російської та білоруської мов [1], А.А. Пузік — української, англійської та німецької [9; 10], І.В. Ступак — німецької та української мов [15].

Виконані наукові студії засвідчують традиційний, формантоцентричний підхід до аналізу словотвірних процесів. Лише дослідження В.В. Грещука, присвячені встановленню дериваційних потенцій прикметників сучасної української мови, зокрема й у дієслівному словотворі, ґрунтуються на засадах основоцентричної дериватології [5].

У сучасному мовознавстві немає єдиної думки про семантичні та функціональні особливості відприкметникових дієслів, наслідком чого є різні принципи їх класифікації і відповідно різна кількість одиниць у структурно-семантичних типах. Дериватологи виокремлюють переважно три структурно-семантичні типи дієслів такого походження: **інхоативні**, тобто дієслова зі словотвірним значенням “набувати ознаки, названої твірним прикметником” (або “ставати таким, як визначено твірною прикметниковою основою”), **есивні**, тобто дієслова зі словотвірним значенням “виявляти ознаку, названу твірним прикметником”, і **каузативні**, тобто дієслова зі словотвірним значенням “наділяти ознакою, названою твірним прикметником” (або “робити таким, як визначено твірною прикметниковою основою”) [3; 17; 9; 14]. Кожен тип складається з певної кількості семантичних груп. На противагу такому підходу до кількості структурно-семантичних типів відприкметникових дієслів, В.В. Грещук виділяє об'єднання з двома словотвірними значеннями: “наділяти ознакою” та “набувати ознаки”, проте зазначає, що в межах і водночас на базі словотвірного значення “набувати ознаки” в низці деад'єктивів сформулювалося значення “виділятися ознакою”,

яке для одних дериватів є супровідним, а для інших — єдиним [4: 149–150]. За нашими підрахунками, для 200 деад'єктивних дієслів словотвірне значення “виявляти ознаку, названу твірним прикметником” основне і єдине, що слугує підставою для виокремлення третього структурно-семантичного типу.

Мета пропонованої наукової розвідки — виявити дериваційну спроможність відприкметникових інхоативних дієслів зі словотвірним значенням “набувати ознаки, яку сприймають органами чуття”.

Ця лексико-семантична група сформована із чотирьох семантичних підгруп, які розмежовуємо залежно від того, яким органом чуття сприймаємо становлення ознаки, вираженої дієсловом. Це — органи:

— зору, пор.: *бубнявити, грубіти, гуснути, густіти, дрібніти, кругліти, маліти, повніти, товстіти, щільніти*¹ та ін.;

— смаку, пор.: *гіркнути, квасніти, кисліти, киснути, солодіти*, та ін.;

— слуху, пор.: *гучніти, тихнути, затихати* тощо;

— дотику (тактильні), пор.: *бучавіти, вологнути, гарячіти, дерев'яніти, кам'яніти, коржавіти, крижаніти, мокріти, м'якнуті, сиріти, сохнути, тепліти, тужавіти, тупіти, шершавіти* тощо.

Відприкметникові інхоативні дієслова цих семантичних підгруп постали переважно за допомогою суфіксації. Основними виразниками їхнього словотвірного значення є суфікси **-і-** та **-ну-**. Порівняно небагато дієслів утворено конфіксальним способом. Вони виражають словотвірне значення “набути ознаки, названої твірною прикметниковою основою, стати таким, як визначено цією основою”, пор.: *виголодніти, зголодніти, поголодніти, приголодніти, виголоднитися, проголоднитися, звогичіти, зволожніти, посмачніти, посолоніти*. Словотвірні парадигми таких вершинних конфіксальних дієслів загалом є або мінімально заповненими, або нульовими. Тому в пропонованому дослідженні проаналізовано словотвірні парадигми тільки суфіксальних відприкметникових інхоативних дієслів.

Ці дієслова належать до абсолютних, тобто таких, що є «самодостатніми для вираження свого змісту й не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами» [7: 5]. Для них характерна факультативна сполучуваність, відсутність обов'язкових поширювачів, що послаблює їхню словотвірну активність.

Типову словотвірну парадигму відприкметникових інхоативних дієслів формують лише дві зони — субстантивна і вербальна. Їхню субстантивну зону репрезентують деривати зі словотвірним значенням опредметненого стану. З огляду на те, що твірні дієслова здебільшого

¹ Тут не названо відприкметникових інхоативних дієслів зі значенням набування кольорової ознаки, тому що їхні словотвірні можливості досліджено в статті «Дериваційна спроможність відприкметникових інхоативних дієслів на позначення кольору», опублікованій у Віснику Прикарпатського національного університету. Філологія. — Випуск 36–37. — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту, 2012. — С. 71–78.

передають сему перетворення, становлення ознаки, віддієслівні іменники виявляють це значення спорадично і непослідовно. Лише від небагатьох дієслів зі значенням набування стану (це здебільшого дієслова термінологічного вжитку) утворено іменники з відповідною словотвірною семантикою, пор.: *бубнявіння, гіркнення, киснення, дебелиння, дерев'яніння, лівіння, міління, твердіння, товстіння, тужавіння, черствіння, шершавіння*, напр.: *Початок **бубнявіння** вегетативних бруньок відбувався за суми позитивних температур* (З підруч.); *Олія [жолоби] світло-жовтого кольору, без запаху. Стійка проти окислення та **гіркнення** протягом декількох років; при цьому її хімічний склад не змінюється* (З підруч.); *Сметану виробляють шляхом перебігу процесів **киснення** пастеризованих вершків чистими культурами молочнокислих бактерій з наступним дозріванням отриманого продукту* (З посіб.); ***Тужавіння** вапняного розчину відбувається внаслідок одночасного перебігу двох процесів...* (З посіб.).

Наповнення вербальної зони типової словотвірної парадигми відприкметникових інхоативних дієслів також обмежене, представлене незначною кількістю префіксальних дієслів. Воно залежить від значень семантичних підгруп цих відприкметникових інхоативних дієслів. Від дієслів зі значенням “набувати ознаки, яку сприймають органами зору” (20 одиниць) утворено лише одне дієслово *загрубіти*, префікс **за-** якого вказує на завершення набуття ознаки, напр.: *Михайло знову косив, але цього разу люцерну, яка трохи перестояла на корні, **загрубіла** стеблом* (М. Томчаний). Низький рівень словотвірної активності дієслів цієї семантичної підгрупи щодо реалізації названого темпорального значення зумовлений, по-перше, меншою лексичною виразністю темпоральної семантики предикатів стану, на відміну від предикатів дії, а по-друге, частковою компенсацією вираження її словотвірного значення префіксальними корелятами доконаного виду, оскільки для таких дієслів характерне префіксальне видотворення (майже кожне з них має по два-три видові дублети).

Від цієї семантичної підгрупи відприкметникових інхоативних дієслів постало трохи більше префіксальних дериватів із квантитативним значенням, що вказує на інтенсивний ступінь набутої ознаки. Воно репрезентоване в словотвірних парадигмах дієслів **товстіти, повніти, гладнути, бубнявіти**. Його надав цим дієсловам префікс **роз-**, пор.: *розтовстіти, розповніти, розгладнути, розбубнявіти*, напр.: *Він [Гамід] **розтовстів**, обважнів, змінився...* (В. Малик); — *Давай хліба, батьку... — **Розлад** у гетьманах, забув, як воно голодним та мокрим...* (З. Тулуб). Виразником значення інтенсивності у вербальній зоні словотвірної парадигми дієслова **гуснути** є префікс **пере-**, пор.: *перегуснути*, напр.: *Крем за кілька хвилин **перегус**, довелося накладати його на коржі ложкою*.

Дистрибутивного значення, що є різновидом квантитативного значення, відприкметниковим інхоативним дієсловам аналізованої семантичної підгрупи, зрідка надає префікс **по-**, вказуючи на набуття

ознаки багатьма суб'єктами. Характерно, словники української мови зафіксували із цим значенням лише дієслово **побубнявіти**, напр.: *Дерева ще були голі, хоч бруньки вже міцно побубнявіли* (Н. Кобринська). Від інших дієслів цієї семантичної підгрупи також можливі перфективи зі значенням дистрибутивності, пор.: *погрубіти, покругліти, потовстіти*, напр.: *...важкі жита **погрубіли** стрілами, і в них уже дрімав сповитий зеленим шовком колос* (М. Стельмах).

Серед дериватів вербальної зони інхоативів зі значенням “набувати ознаки, яку сприймають органами зору”, скромне місце посідають постфіксальні утворення. Проте вони утворені не в межах значення набуття ознаки (інхоативного значення), а виявлення ознаки (есивного значення), які поєднують деякі дієслова, наприклад, **кругліти**, пор.: *Капуста на грядці з кожним днем все більше **кругліла** і Збоку в мене від голови повен туману димів мій кеп, а біля нього **круглів** буряк, що його Магда приклала собі до щік...* (М. Вінграновський). Відповідно й дeverбатив *круглітися* виражає есивне значення “виднітися, виявлятися як щось”, напр.: *В вибої жайворон змостив собі гніздечко, Унім крапчасте **кругліється** яєчко* (І. Вирган).

У вербальній зоні словотвірних парадигм відприкметникових інхоативних дієслів двох наступних семантичних підгруп зі значеннями “набувати ознак, які сприймають органами смаку та слуху” лише два перфективи, що вказують на завершення, припинення становлення ознаки, пор.: *прокиснути, утихнути*, напр.: *Пий, стара, — звернувся до Василини, — бо скоро горілка від твоїх зітхань **прокисне*** (М. Стельмах); *Дорошенко вже був на трибуні. Вже ждав, поки **втихне** зал* (П. Загребельний). Причини низької спроможності продукування перфективів з фінитивним значенням такі ж, як і в інхоативних дієслів, утворених від прикметників зі значенням ознаки, яку сприймають органами зору. Натомість від дієслів двох названих семантичних підгруп активніше утворюються перфективи з різними квантитативними значеннями. У вербальній зоні їх — одинадцять: *пригіркнути, прогіркнути, підкиснути, прикиснути, накиснути, вкиснути, викиснути, прокиснути, перекинути, притихнути, надтихнути*. Зокрема, дієслово **киснути** має повний набір квантитативних значень: недостатнього ступеня вияву ознаки, пор.: *прикиснути, підкиснути* (напр.: *Настояне на травах питво за ніч злегка **прикисло***), достатнього, пор.: *прокиснути, накиснути, викиснути, вкиснути* (напр.: *Для приготування сиру потрібно, щоб молоко в скляній трілітровій банці із закритою кришкою **викисло***) та надмірного, пор.: *перекинути* (напр.: *Піч треба дуже нагріти, щоб у хаті було дуже тепло та душно, а то тісто **перекине*** (Г. Квітка-Основ'яненко). Від дієслова **гіркнути** постали префіксальні модифікації недостатнього (*пригіркнути*) та достатнього (*прогіркнути*) ступенів вияву ознаки, напр.: *Олія трохи **пригіркла**; Олія вже **прогіркла***. Щоправда, про глибину позицій тут говорити не доводиться, оскільки кожне зі словотвірних значень репрезентоване лише одним префіксальним дієсловом.

У вербальній зоні дієслова **киснути** маємо два деривати з результативно-фінитивним значенням (*докиснути*) та результативно-квантитативним значенням достатності (*викиснути*), утворених відповідно за допомогою префіксів **до-** та **ви-**, напр.: *Молоко повинно докиснути, але не перекинути*, – розповідає Марія Юрїївна, залишаючи нерозкритою таємницю слова *буча* (Інтернет-ресурс); *Уся Решетилівка, вся Говтва... огорталися в гіркі меду – то пахли коноплі! А викисало – розстиляли сушити на обох берегах* (О. Дмитренко). Саме тому деякі мовознавці префіксальні дієслова з інтенсивно-результативним значенням відносять до кількісних модифікацій [13: 122].

Окремі перфективи виражають словотвірне значення, яке віддалене від значення твірного відприкметникового дієслова. Наприклад, вербатив *обкиснути*, утворений за допомогою префікса **об-**, означає “дуже намокнути; обмокнути” [СУМ, V: 512] і з твірним дієсловом, яке належить до семантичної підгрупи відприкметникових інхоативів, ознаку яких сприймають органами смаку, втрачає зв’язок, бо потрапляє до семантичної підгрупи інхоативних дієслів, ознаку яких сприймають органами дотику, напр.: – *Марійко, в тебе якась переміна знайдеться? Обкис, як біс. – Іще б не обкиснути. Валандається десь до півночі. Нема того, щоб у пору прийти...* (М. Стельмах). У цьому разі маємо мутаційні зміни в префіксальному творенні дієслів.

Проаналізовані деривати зі значенням результативності представлені лише у вербальній зоні твірного дієслова **киснути**, що є проявом конкретної словотвірної парадигми, тому немає підстав вважати це словотвірне значення типовим для всієї семантичної підгрупи інхоативних дієслів.

Вербальну зону відприкметникових інхоативних дієслів, становлення ознаки яких сприймають органами дотику, заповнило 20 дериватів. У ній ширше, порівняно з попередніми семантичними підгрупами, представлені перфективи з фінитивним значенням “завершення становлення ознаки”, тобто ті, що виражають значення “набути ознаки, стати таким, як визначено прикметниковою основою”. Вони утворені за допомогою префіксів **від-, за-, об-, у-**, пор.: *відсиріти, відвологнути, задерев’яніти, закам’яніти, затвердіти, затверднути, захолоннути, обм’якнути, умокрити* тощо, напр.: *Випустив [Лаврін] порохівницю, перехопив рушницю..., ще кілька разів звів і спустив курок. Й тоді зрозумів – порох відсирів* (Ю. Мушкетик); *Як побачила ту Золоту Вузdechку цариця-кобилиця у руках Тала, так і закам’яніла... Кажуть, на скелю перетворилася* (В. Чемерис).

У деяких словотвірних парадигмах глибина вербальної зони досягає кількох позицій. Зокрема, деривати *засохнути, висохнути, всохнути, обсохнути, відсохнути, просохнути*, які входять до словотвірної парадигми дієслова **сохнути**, виражають значення “втративши вологу, зробитися сухим”, що є різновидом темпорального словотвірного значення “завершити становлення ознаки”, напр.: *Дорога тут погана, з вибоями, ще не висохла весняна грязюка...* (У. Самчук); *Небагато ще ми-*

нуло часу, а козаків облив вже своєю піною Звонецький поріг, а слідом по ньому й Тягинський. Тільки **обсохли** та **обтрусилися** після Тягинського, а тут уже загудів і Дід, або Ненаситець (А. Кащенко); Дорога уже **просохла**, ставало легше йти (Г. Тютюнник). Крім того, кожне з названих префіксальних дієслів передає свій відтінок спільного фінитивного значення. **Засохнути** виражає чотири семантичні відтінки: «втрачаючи вологу, стати непридатним», напр.: Він [майстер] витягнув свої засмаглі руки в мозолях руки, на яких **засохла** фарба (К. Мотрич); «втрачаючи вологу, швидко гоїтися», напр.: — Ніякого лікаря. Тоді сам себе доконаю... Видужаю, на живому **засохне!** — хрипів простудженими грудьми (М. Стельмах); «втрачаючи вологу, ставати черствим, твердим», напр.: За день хліб **засох** і перетворився на сухар; «втрачаючи вологу, гинути», напр.: І не буде Фавста, вмере Мефістофель, і квітуча яблуня **засохне**, не принісиши плоду (М. Стельмах). Два останні відтінки значення властиві також девербативу **зсохнути**, напр.: Тараню він зїв за обідом, зостався один хліб, та й той **зсох** на сухар (Панас Мирний); — Вперед, бики! бадилля **зсохло**, Самі валяться будяки, А чересло, леміш новії... Чого ж ви стали? Гей, бики! (С. Руданський). Відтінки значення «втрачаючи вологу, гинути» та «втрачаючи вологу, зменшуватися» виражає дієслово **в(у)сохнути**, напр.: Настала весна, зацвіли сади, А в діда Данила всі дерева **всохли** (Ю. Мокрієв); Почорніла на нім [Северінові] і сорочка, і здалося Петрові, зів'яла на поясі й Наливайкова шабля — вона ніби **всохла** (М. Вінграновський). Семантичний відтінок «втрачаючи вологу, випаруватися, зникнути» виражають девербативи **висохнути**, **обсохнути**, **просохнути**, напр.: Річечка, що йшла з лісів, **пересохла**, тому й **висохли** усі ставки на лугах (М. Стельмах); На свіжому повітрі швидко **обсохли** сльози (І. Нечуй-Левицький); Чоловік провів рукою, на якій щойно **просох** піт скотини, по щоках жінки (М. Стельмах). Девербатив **відсохнути** передає додатковий відтінок «втрачаючи вологу, відпасти», напр.: Йому [Володьці] здавалось, що кожні уста, що промовлять таке, мусять стати каменем, кожна рука, що одважиться таке написати, мусить **відсохнути**, відлетіти від тіла і розсипатися на порох (М. Стельмах).

Дієслово **присохнути** залежно від контексту може виражати два словотвірні значення: квантитативне, що вказує на незначний ступінь становлення ознаки, тобто означає «трохи стати сухим», напр.: **Зерно коли присохне**, перемелеться — мука як сонце (К. Гордієнко), і фінитивне — «завершення розгортання станової ознаки» з додатковим відтінком «прилипнути, пристати до чого-небудь», напр.: Тканина **присохла** до напухлих рубців, завдаючи йому нестерпного болю (З. Тулуб).

Дієслова **підсохнути**, **пересохнути** виражають відповідно незначний та інтенсивний ступінь набуття ознаки, пор.: **Одежа підсохла**, і ми **повдягалися** (Вал. Шевчук). — І дощу господь не дав, земля **пересохла** (М. Глухенький).

На базі фінитивного значення, що, як зазначалося попереду, серед інших видів темпоральності відзначається найменшою лексичною

виразністю [11: 277], розвинулося видове, граматичне значення. Засобом вираження його у відприкметникових інхоативних дієсловах є префікси, які, на відміну від проаналізованих вище, не надають семантиці таких дієслів жодних додаткових відтінків. До найактивніших формантів, що слугують для утворення корелятивів доконаного виду, є префікси **по-** та **з-/(-с-)**, які часто дублюють один одного, пор.: *кругліти* — *покругліти*, *скругліти*, *міліти* — *поміліти*, *зміліти*, *квасніти* — *поквасніти*, *сквасніти*, *дерев'яніти* — *подерев'яніти*, *здерев'яніти*, *твердіти* — *потвердіти*, *ствердіти*, *тепліти* — *потепліти*, *степліти*, *холодніти* — *похолодніти*, *схолодніти* тощо, напр.: *Ущухли грози і відкрасувались Ясні веселки. Помілів Дніпро* (І. Вирган); *Змілили гомінки гірські річки...* (З. Тулуб); *...сонце висушило дороги, вода в ріках та озерах потепліла* (П. Загребельний); *Він усіх має напоїти, піклуватись про те, щоб вода не степліла та не тхнула бочкою* (Є. Гуцало). Дієслово **грубіти** також має дві форми доконаного виду — *погрубіти* і *згрубіти*, але префікс **з-**, на протигагу префіксу **по-**, є виразником граматичного значення доконаного виду для цього дієслова лише в межах його переносного значення, пор.: *Не та вже, серденько, і ти: за роки суму і розлуки обличчя встигло одцвісти і **погрубіли** ніжні руки* (М. Упеник) і *Згодом мої тонкі почування **згрубіли**, серце закам'яніло* (М. Ірчан). У такому разі, на думку мовознавців, йдеться про часткову видову співвіднесеність, згідно з якою багатозначні безпрефіксні дієслова недоконаного виду мають кореляти доконаного виду для частини своїх значень [3: 70].

Утворені за допомогою названих префіксів кореляти доконаного виду перебувають поза межами словотвірних парадигм відприкметникових інхоативних дієслів.

На протигагу префіксальним дієсловам з темпоральним фінитивним значенням такі ж дієслова з квантитативними значеннями у вербальній зоні словотвірної парадигми відприкметникових інхоативів, ознаку яких сприймають органами дотику, представлені обмежено. Виняток становлять дієслова **сохнути** та **м'якнути**, перфективи яких виражають усі види квантитативного значення (щоправда, з різною глибиною позицій), зокрема недостатнього ступеня вияву ознаки (*підсохнути*, *надсохнути*, *підм'якнути*), достатнього (*насохнути*, *нам'якнути*) та надмірного (*розм'якнути*, *пересохнути*), напр.: *І хоч трохи холодно (вона [Спиридонова] здригнулася, бо одіж її і справді ще не зовсім **підсохла**), але зате якось легко стало дихати* (М. Хвильовий); *Тротуари центрального проспекту **розм'якнули** від сонця* (О. Гончар); [Поміщиця:] — *Яка спека, яка спека... Так все **пересохло**, що не горить, а вибухає, як порох* (О. Корнійчук). Виразниками квантитативного значення надмірності в окремих словотвірних парадигмах можуть ставати й інші засоби. Так, дериват *розсохнутися* постав префіксально-постфіксальним способом, напр.: — *Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, **розсохся** зовсім* (О. Гончар).

Перфективи словотвірних парадигм інших відприкметникових інхоативних дієслів цієї семантичної підгрупи виражають по одному квантитативному значенню: або недостатнього, пор.: *притужавіти* (напр.: *Глина притужавіла*), або достатнього, пор.: *набучавіти* (напр.: *Колоди добре набучавіли від води* (З. Тулуб), ступенів вияву ознаки. Від інхоатива *холонути* утворено префіксальні дієслова, що визначають достатній (*нахолонути*) і надмірний ступені вияву ознаки (*перехолонути*), напр.: *Каміння нахолонуло за ніч, і бійці промерзли* (О. Гончар). *На час привалу слід одягнути запасні теплі речі, бо після переходу можна перехолонути й застудитись* (З часопису).

Вербальна зона словотвірних парадигм дієслів **коржавіти, холодніти, шершавіти**, що належать до цієї ж семантичної підгрупи, зовсім не заповнена.

До відприкметникових інхоативних дієслів зараховують, як відомо, ще й ті, що постали від прикметникових компаративів за допомогою суфікса **-а-** і виражають словотвірне значення «набувати ознаки в більшому вияві», причому цю ознаку можна сприймати тими самими чотирма органами чуття, пор.: *більшати, ближчати, вищати, вужчати, гарячішати, гладшати, глибшати, гострішати, густішати, довшати, гучнішати, дрібнішати, кваснішати, кислішати, коротшати, круглішати, лівішати, меншати, мілішати, м'якшати, нижчати, повнішати, просторішати, сухішати* тощо. Набула поширення думка про обмежене використання їх у ролі вершини словотвірних парадигм (*більшати, вищати, м'якшати, теплішати, твердішати, товстішати, товщати, тоншати, тупішати, тугішати, солодшати, ширшати*), що засвідчують подані в словниках іменники зі значенням опредметненого стану (*більшання, вищання, м'якшання, солодшання, теплішання, твердішання, товстішання, товщання, тоншання, тупішання, тугішання, ширшання*), які презентують субстантивну зону їхніх парадигм. Проте цю роль потенційно можуть виконати й інші відприкметникові інхоативні дієслова, оскільки від кожного такого дієслова з погляду системи української мови можна утворити віддієслівний іменник на **-нн(-я)**. Інша річ, ці іменники мають книжний характер, що спричинює обмеження їхньої функціонально-стильової сфери переважно науковим стилем, пор.: *Причиною товстішання людей лікарі називають неправильний спосіб життя та надмірне вживання фаст-фудів; З погляду процесів м'якшення води розрізняють твердість карбонатну і некарбонатну* (З посіб.); *У чисельних розрахунках знайдено та розраховано ефект гігантського ширшання автоіонізаційних резонансів атому у відносно слабкому електричному полі* (З посіб.).

Вербальна зона таких відприкметникових дієслів заповнена лише вербативами з префіксом **по-**, що виражають делімітативне значення, тобто вказують на набуття кимсь, чимсь ознаки в незначному кількісному вияві, трохи, ледь-ледь (пор.: *побільшати, поважчати, поменшати, повужчати, понижчати, потоншати, потугішати* та ін.), напр.: *Пан більше не божився, не вклякав на коліна, тільки зсугулився й*

навіть мовби **поменшав** (Ю. Мушкетик); ...раптом уловлюєш запах зерна, вогкуватого, теплого, підсмажуваного шпарким повітрям, — не сьогодні, то завтра воно **потугішає, посухішає**, обважніє у змертвілому колоску (Є. Гуцало). Часто це словотвірне значення увиразнене відповідними лексичними засобами або контекстом, напр.: — **Що, сестро, як тобі здається, Побільшала хоч трохи я?** (Л. Глібов); **Поважчала я на два кіло** (Леся Українка); **Хутір Маненький так названо тим, що в ньому було всього три хати. Та згодом він іще поменшав, бо зосталося тільки дві: одна згоріла** (Б. Грінченко).

Проте ця група відприкметникових інхотативних дієслів послідовніше поєднуються з префіксом **по-**, що слугує засобом творення корелята доконаного виду, з яким вони формують видову пару, пор.: *більшати — побільшати, важчати — поважчати, легшати — полегшати, м'якшати — пом'якшати, нижчати — понижчати* і т.д.

Отже, специфіка структури словотвірних парадигм, вершиною яких є відприкметникові інхотативні дієслова, ознаку яких сприймають органами чуття, полягає в тому, що, по-перше, у ній немає ад'єктивної зони, по-друге, субстантивна зона заповнена обмеженою кількістю лише віддієслівних іменників зі значенням опредметненого стану, що дає підстави вважати її словотвірно однотипною, по-третє, вербальну зону мають словотвірні парадигми тільки певних дієслів, що залежить від значення їхніх семантичних підгруп. У вербальній зоні представлені переважно перфективи з темпоральним словотвірним значенням «завершення становлення, набуття ознаки» і квантитативними значеннями недостатнього, достатнього та надмірного ступенів вияву ознаки.

1. *Возний Т.М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т.М. Возний. — Львів : Вища школа, 1981. — 187 с.
2. *Городенська К.Г.* Префіксально-суфіксальний словотвір / К.Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 285 — 313.
3. *Городенська К.Г.* Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К.Г. Городенська, М.В. Кравченко. — К. : Наук. думка, 1981. — 198 с.
4. *Грещук В.* Теоретичні засади основоцентричної дериватології. Відприкметниковий словотвір / Грещук В.В. // Грещук В.В., Бачкур Р.О. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / [за ред. Василя Грещука]. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. — С. 6 — 38; 107 — 153.
5. *Грещук В.* Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук — Івано-Франківськ : Плай, 1995. — 208 с.
6. *Джочка І.* Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта / Ірина Джочка // Актуальні проблеми українського словотвору : збірник статей / [за ред. В. Грещука]. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — С. 341 — 354.
7. *Іваницька Н.Б.* Функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.Б. Іваницька. — К., 2000. — 20 с.
8. *Пославська Н.М.* Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Пославська. — Івано-Франківськ, 2006. — 20 с.

9. Пузік А.А. Порівняльний аналіз відприкметникових дієслів каузативної семантики (на матеріалі німецької, англійської та української мов) / А.А. Пузік // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. — 2003. — № 4(50). — С. 208 — 212.
10. Пузік А.А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А.А. Пузік. — Донецьк, 2000. — 21 с.
11. Русанівський В.М. Префіксальний словотвір / В.М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 228 — 284.
12. Сегін Л.В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Л.В. Сегін. — Донецьк, 2003. — 20 с.
13. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С.О. Соколова. — К. : Наук. думка, 2003. — 283 с.
14. Сорочан О.В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Сорочан. — К., 2005. — 18 с.
15. Ступак І.В. Структурно-семантичні та функціональні характеристики похідних каузативних дієслів у німецькій і українській мовах : [монографія] / І.В. Ступак; наук. ред. В.Д. Каліушенко. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — 470 с.
16. Топіха В.А. Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.А. Топіха. — К., 1998. — 17 с.
17. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л.А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С.171 — 210.

Oksana Kushlyk (Drohobych)

SPECIFIC CHARACTER OF THE STRUCTURE AND SEMANTICS
OF DERIVATION PARADIGMS OF INCHOATIVE VERBS MOTIVATED
BY ADJECTIVES

This article analyzes derivation potential of motivated by adjectives inchoative verbs with the following word-building meaning “to acquire the signs which can be perceived by sense organs”. The author points to the limited number in verbs word-building zones of the derivation paradigms of these words and determines the set of word-building means which explicit word-building meanings of derivatives within each zone.

Key words: derivation paradigm, word-building zone, word-building formant, inchoative verbs motivated by adjectives.

УДК 811.161.2'373.611

Роман Лясковський, Войцех Жепка,
Вацлав Тварджик (Польща)

ВПЛИВ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНУ ПОЛЬСЬКУ МОВУ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОРУБІЖЖЯ: «РОЗМИСЕЛ ПЕРЕМИШЛЬСЬКИЙ»¹

*Статтю присвячено деяким проявам впливу староукраїнської мови на пізньосередньовічну польську мову південно-східного порубіжжя. Аналіз фонологічних й морфологічних особливостей мови найбільшої польської середньовічної рукописної пам'ятки — «Розмислу Перемишльського» («Rozmysłanie przemyśkie») виявив: 1) активне вживання голосних середнього підняття /e/ та /o/ у ненаголошеному складі; 2) нейтралізацію фонологічної опозиції приголосних /ɹ/ і /w/ у тих самих складах, а також активізацію /e/ між пом'якшеними приголосними (розвиток так званого староукраїнського нового **Ѣ**) та «редукцію» голосних середнього підняття, тобто активізацію вживання /e/ та /o/ у ненаголошених складах. Звернуто увагу на те, що поява літер і та у (замість уе) на місці етимологічного*

¹ Стаття становить істотно оновлений авторами варіант тексту, який польською мовою надруковано в томі «Україна між мовою та культурою» («Ukraina między językiem a kulturą») за ред. Божени Зінкевич-Томанек і Адама Фаловського. — *Studia Ruthenica Cracoviensia* 1. — Краків; Universitas 2004. — С. 49–58.

Редколегія була щиро зворушена наміром авторів познайомити українських колег з наслідками своєї напруженої багаторічної праці і складає їм за нього сердечну подяку. Редколегія також щиро вдячна професору Вроцлавського університету Яну Соколовському за неоціненну допомогу у встановленні контакту з авторами статті — професором Романом Лясковським і професором Вацлавом Тварджиком.

Український переклад статті підготували Євгенія Карпіловська і Олеся Лазаренко. Українські мовознавці щиро переконані в тому, що удоступнення для українських читачів праці грона авторитетних дослідників історії польської мови дасть потужний імпульс не лише для вивчення «Розмислу Перемишльського» як важливої пам'ятки старопольської мови, а й для ширшого дослідження тривалих і розмаїтих контактів української та польської мов і культур.

© Р. ЛЯСКОВСЬКИЙ, В. ЖЕПКА, В. ТВАРДЖИК, 2012

**є в низці найчастіше уживаних слів, спільних у польській та українській мовах. Висловлено припущення, що переписувачем рукопису був польсько-український білінгв.*

Ключові слова: староукраїнська мова, пізньосередньовічна польська мова південно-східного порубіжжя, «Розмисел Перемишльський», рутенізм (українізм).

На початку кілька слів про пам'ятку, деякі мовні особливості якої будуть предметом поданої нижче розвідки. «Розмисел Перемишльський» є найбільшим і найцікавішим рукописом, що в першій частині охоплює події з життя Святого Сімейства, дитинство і юність Ісуса Христа, у другій — Його учнівство й діяльність, а в третій, найрозлогішій — Його мучеництво. Рукопис знайшов у Бібліотеці греко-католицької капітули в Перемишлі наприкінці XIX ст. і оприлюднив його текст в оригінальній транскрипції О. Брюкнер у 54-му томі «Бібліотеки польських письменників»². Пам'ятка в тому її вигляді, що дійшов до нас, становить копію значно давнішого рукопису, який походить з перших десятиліть XVI ст. На основі цієї копії (від 1946 р. рукопис є власністю Національної бібліотеки у Варшаві) і факсиміле рукопису, яке видав С. Вртел-Верчинський³, в останні роки з'явилося в двох поважних томах критичне видання цієї пам'ятки, яке підготували Ф. Келлер і В. Тварджик⁴.

Паперова рукописна книга, яка налічує 426 сторінок, утім, неповна: бракує початку першої книги, а також кінцевої частини третьої книги, бракує сторінок і всередині рукопису. Манускрипт цей становить продуману, логічно сконструйовану компіляцію кількох середньовічних латинських творів (у тім числі апокрифічних), що слугує свідченням ерудиції компілятора. Цей найбільший пізньосередньовічний рукопис є водночас найціннішим зразком оповідної старопольської прози тієї доби. Його написано простою мовою, багатою на діалоги, яка мало відрізняється від розмовної мови.

Щодо регіональної основи мови «Розмислу», то від часу публікації книжки М. Баргель про діалектні риси старопольських рукописів [11] усталилася думка, що це — північномалопольська пам'ятка. Протягом останніх років В. Жепка і В. Тварджик, і разом і кожен окремо, описуючи архаїзми цієї пам'ятки, неодноразово звертали увагу на те, що настав час з цією думкою попрощатися. Подана нижче розвідка прагне бути ще одним кроком до цього прощання.

Одним з характерних явищ мови «Розмислу Перемишльського» є винятково численні випадки написання *y* на місці [e]⁵ або трохи менш

² Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa z rękopisu grecko-katol. Kapituły Przemyskiej. — Wyd. A. Brückner. — Kraków, 1907.

³ Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa tzw. przemyskie. Podobizna rękopisu wyd. S.Vrtel-Wierczyński. — Warszawa, 1952.

⁴ Rozmyślanie przemyskie. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łącińska, niemiecki przekład. T.I, II. Wyd. F.Keller i W.Twardzik. — Weiher-Freiburg i. Br., 1998, 2000.

⁵ У статті здійснюємо графічне розрізнення фонетичних і орфографічних записів. Якщо останні записуємо курсивом (напр. літера *e*), то фонетичні записи подаємо в

часті приклади написання *ye* замість [i]⁶. Отже, у цій найповажнішій старопольській пам'ятці маємо, з одного боку, близько 400⁷ записів голосної [e] після м'якої приголосної як *y*, з іншого, однак — понад 70 записів *ye* на місці очікуваної голосної [i]. Таке нагромадження помилкових записів голосних [i], [e] саме в цій пам'ятці виключає найпростіше їх пояснення як огріхів писаря. Напрошується гіпотеза, що за цією властивістю орфографії криються причини позаорфографічні, одним словом, що ці помилки переписувача⁸ відбивають тут якусь властивість (або якісь властивості) його мови. Кажучи ж точніше, численні помилкові записи обговорюваного тут типу вказують на сплутування у мові переписувача ознак голосних [e] та [i], причому, значна перевага записів *y* на місці [e] над записами *ye* замість [i] виразно вказує, що маємо тут справу з вузькою реалізацією голосної [e], принаймні, у певних контекстах.

Виникає можливість спробувати пояснити такі записи як давні приклади звуженої реалізації довгого [e]⁹. Проте в такий спосіб вдається пояснити заледве кільканадцять записів, а саме: форми Nom.-Acc. sg. на зразок *kwyczy* 'kwiecie' «квіт, квіти»¹⁰ (2 подібні записи) чи прикметникові форми типу *nyebyesky* 'niebieskie' «синє» (5 записів) і типу *wyelykygo* 'wielikiego' «великого» (4 рази), *drugymu* 'drugiemu' «другому» (6 подібних записів Dat.sg. masc-neutr.). Очевидно, саме відносно численні записи прикметникових закінчень *-ego*, *-emu* з довгим [e] під наголосом вказують на те, що «Розмисел» насправді подає давні приклади вузької вимови довгого [e]¹¹.

квадратних дужках (напр. голосна [e]), транскрипцію старопольських записів подаємо курсивом.

⁶ Повний текст з докладною локалізацією всіх прикладів читач знайде в [26].

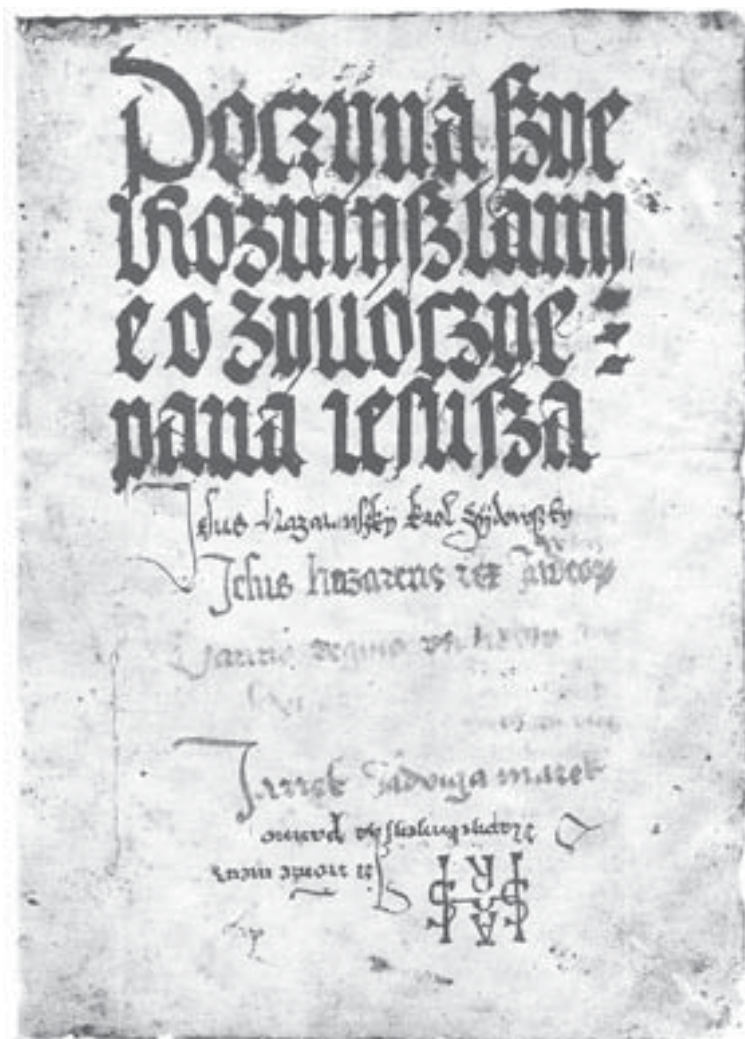
⁷ Зокрема, 94 записи заперечної проклітики *nie* перед дієсловом *mieć* (записи *nytyely* і т.п.).

⁸ Ось що з приводу особи переписувача зауважує Веслав Видра: «Форма рукопису, його ніби неправильне письмо дає підстави припускати, що цей кодекс не тільки був призначений для бернардинок і не тільки зберігався в їхній бібліотеці, а й взагалі був переписаний рукою черниці» [51: LV]. Цієї підозри ніхто ніколи ані раніше, ані пізніше не підтвердив. Уважаємо, що її ґрунтовано на надто хистких підставах. А підставою є лише єдине речення в «Розмислі»: «abociem w rozmaitej nędzy i w udręczeniu jestem położona dla moich wielkich grzechów» «бо в різних бідах і муках перебуваю (буквально: «покладена» — переклад.) через мої великі гріхи».

⁹ Про найдавніші польські записи, що свідчать про звужену реалізацію довгого [e], див. [22: 63-64]. Про хронологію появи в старопольській мові редукованої вимови довгого [e] див. також [16: 103; 45: 132].

¹⁰ Для українських читачів додаємо сучасні українські відповідники польських прикладів. Польські відповідники до українських і російських прикладів випускаємо — Прим. переклад.

¹¹ Так само маємо в пам'ятці кілька записів, які засвідчують звужену вимову довгого [o]: *schyl* 'sol' «сіль», *zrzyvdlo* 'źródło' «джерело», *dwyczy* 'dwojcy' «двічі», *drugą* 'drogą' «дорогою», *drugye* 'drogę' «дорогу»; Х.Конечна [16: 101] подає аналогічні приклади з кінця XIV, а також з XV ст.

Титульна сторінка «Розмислу Перемишльського»

Іншим теоретично можливим поясненням може бути припущення, що, принаймні, в частині прикладів маємо справу з віддзеркаленням у пам'ятці звуженої вимови [e] перед носовим приголосним. Записів *y* замість *ye* перед носовим приголосним є відносно багато, однак за винятком окремих прикладів стосуються вони кількох морфем: вони дуже часті в проклітиці *nie*¹² (у заперечних формах дієслова *mieć* типу *nytyely* 'nie mieli' «не мали»), а також у кореневій морфемі пари дієслів *mienić* «іменувати», *mnietać* «судити», у формах *czynuēt* 'cieniem' «тінню», *odroczynuēta* 'odroczynienia' «відпочивання». Крім цього, такі записи з'являються тільки у формах 1 sg.praes і pl. типу *powiēm*

¹² Вони також часто з'являються у двоскладових заперечних конструкціях з формами дієслова *mieć* «мати», а саме: у формах на візір пума, пумуал 'nie ma, nie miał' «нема, не мав».

«повім» (двічі), *przydzymy* 'przyjdziemy' «прийдемо» (4 рази), а також у кількох прикладах (частка *-ciem*): *Owozym* 'owociem' «саме це», *bowym* 'bowiem' «тому що», *abozym* 'abowiem' «адже», *abozym* 'abojem' «те саме» чи іменникових формах *ogyn* 'ogień' «вогонь», *braczym* 'bracieńca' «братчика»). Таке виняткове скупчення помилкових записів [e] в кількох лише морфемах ставить під сумнів можливість пояснення обговорюваного тут орфографічного явища фонологічними причинами. Значна більшість помилкових записів, засвідчених у «Розмислі», не надається зрештою на жодну з поданих вище інтерпретацій. Отже, пояснення слід шукати на іншому ґрунті.

Аналіз повного матеріалу переконливо показує, що як записи *y* на місці голосної [e], так і гіперкоректні записи *ye* замість [e] після м'якого приголосного з'являються в двох позиціях:

- 1) у ненаголошеному складі,
- 2) у наголошеному складі на місці етимологічного *[ě].

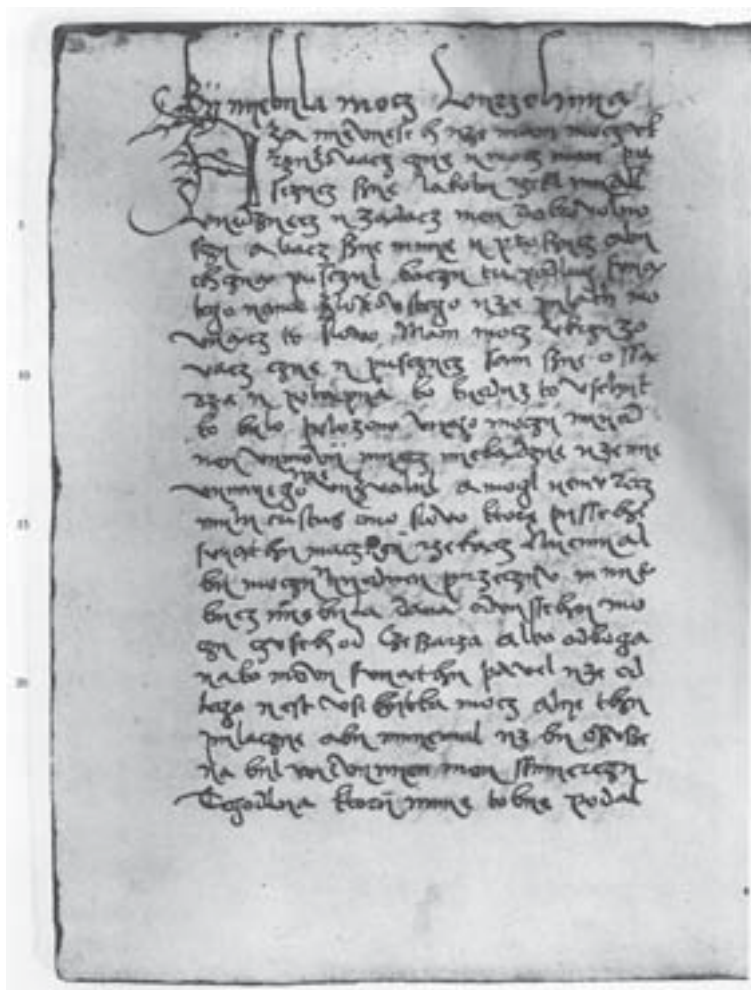
Відступи від зазначених закономірностей поодинокі.

Ось низка вибраних прикладів запису голосних [e] або [i] в ненаголошеному складі¹³:

1. Записи голосної [e] як y. Загалом у пам'ятці налічується понад 160 таких записів, причому, близько 50 з них виступають у відкритому післянаголошеному складі, 33 — у закритому післянаголошеному складі, близько 80 — у переднаголошеному складі. Ось приклади таких записів: *pczoly* 'pczole' «бджолі» (Dat. sg.), *choragvy* 'chorągwie' «корогви» (Nom. pl. fem.), *saduczey* 'saduceje' «садукеїв» (Acc. pl.), *krolewstwo nyebesky* 'niebieskie' «царство небесне» (Nom. sg. masc.), *dary wyelyky* 'dary wielkie' «дари великі» (Nom. pl. masc.), *y* 'je' «його (їх), того (тих)» (Acc. sg, і Acc. pl. анафоричного займенника), *rozumyszya* 'rozumie się' «розуміється» (3 sg. indicat.), *badczy* 'bądźcie' «будьте» (2 sg. imperat.), *okropny* 'okropnie' «жахливо», *wyely* 'wiele' «багато»; *odkupczył* 'odkupiciel' «збавитель, спаситель», *wzym* 'weźmiem' «візьму» (1 sg. praes.), *powiedz* 'powiedz' «поведи» (2 sg. imperat.), *przywysz* 'przywieść' «привести» (inf.); *miedzycza* 'miedzicę' «мідницю», *porozumienie* 'porozumienie' «втішення», *zwierzeta* 'zwierzęta' «звірята», *wylyka swiatlosc* 'wielika swiatlosc' «велика світлість», *myly* 'mienili' (3 sg. m. praet.) «іменували», *mnymaczye* 'mniemacie' «судите», *porozumiewajacye* 'porozumiewajacye' «тією, яка хитається, вагається», *swycylo* 'swieciło' «світило», *wiedzial* 'wiedziales' «ти видав», *nie ma* 'nie ma' «немає», *nie byl* 'nie byl' «не був», *gdziekoly* 'gdziekoli' «десь».

2. Записи голосної [i] як ye. Загалом маємо тут понад 40 таких записів, які найчастіше з'являються у відкритому післянаголошеному

¹³ Тут належить додати записи кінцевої голосної [e] як y: Acc. sg. *na prawyczy* 'na prawicę' «на правницю», *nazyemy* 'na ziemię' «на землю», *a by ty...wybawyl* 'aby mnie wybawił' «аби мене порятував», *odpuszczymy* 'odpuści mnie' «відпустить мене», *wroczyvschy* 'wrociv się' «вернувся», *sklonivschy* 'skloniv się' «схилився» (див. про записи цього типу в [41: 40–41], 1 sg. — *czyny* 'czynię' «чиню», *muszy* 'muszę' «мушу»).

Ілюстрація почерку переписувача «Розмислу Перемишльського». Стор. 846.

складі (26 прикладів): *byskupoye* 'biskupowi' (Dat. sg.) «єпископу», *chleb nyebyeskye* 'chleb niebieski' (Nom.-Acc. sg. masc.) «хліб небесний, манна небесна», *steu drogye* 'z tej drogi' (Gen. sg. fem.) «з тієї дороги», *mysy ... vrodzenye* 'mysy urodzeni' «ми народжені», *ye 'ji'* (Acc. sg. анафоричного займенника) «ї, ту», *przydy* 'przydzie' «прийде», *rozumyszya* 'rozumie się' (3 sg. praes.) «розуміється», *kyedyszye* 'kiedyżci' (частка *ci*) «коли ж»; рідше у переднаголошеному складі (17 разів, з чого аж 11 «помилкових» записів префікса *prze-* як *przy-*)¹⁴. У кінцевому закритому складі маємо чотири виняткові записи, обмежені однією морфологічною позицією, це — помилкові записи прикметникового закінчення *-ich* як *-yech*. Ось вони: *vnyebyeskyech obloczech* 'w niebieskich obloczech' «в небесних висях, у хлябях небесних», *vrozmaytech przykladzyech* 'w rozmaitych przykladziech' «в розмаїтих прикладах», *svoyech lyeczyech* 'w

¹⁴ Про сплутування префіксів *prze-* і *przy-* див. далі.

swoich leciech' «в свої літа» або *vtakych rzeczach* 'w takich rzeczach' «в таких речах».

У нашій статті [26] висловлено припущення, що засвідчена численними помилками переписувача (як написання *y* замість *ye*, так і гіперкоректні написання *ye* замість *y*) вузька вимова ненаголошеного [e] відбиває добре знане в південно-східному наріччі польської мови на порубіжжі явище редукції (звуженої вимови) ненаголошених голосних середнього підняття [28: 40–42; 29: 109–110; 53: 9–11; 23: 73–76; 24: 38; 42: 26–30]. «Розмисел Перемишльський» дає нам змогу стверджувати, що історія цього порубіжного явища (кресовізму) сягає вже XV ст. Редукція ненаголошених голосних середнього підняття становить безсумнівний рутенізм¹⁵, причому, в староукраїнській мові давні сліди цього явища знаходимо вже в XIV ст. [21: 77–78], а широко засвідчено його вже від XV ст. [43: 523]. Варто підкреслити ще один факт: як показує матеріал пам'ятки, явище ущільненої вимови ненаголошеного [e] стосується майже винятково голосної [e] в позиції після м'якої приголосної, найчастіше в кінці слова або в позиції між м'якими приголосними. Це вказує на те, що процес підвищення артикуляції цієї голосної, перші свідчення якого фіксує «Розмисел», бере свій початок в оточенні палатальних приголосних. Фонологічне підтвердження такого розвитку становить явище коартикуляції, яке полягає в цих умовах у підвищенні артикуляції голосної в оточенні палатальних приголосних.

Присутність цього явища у мові переписувача «Розмислу Перемишльського» доводить, що польська мова порубіжжя, репрезентантом якої є ця пам'ятка, від найдавніших часів розвивалася під сильним впливом української мови. Явищ, що вказують на українські впливи на мову «Розмислу», є набагато більше, причому, вони не обмежені фонологією.

Залишається проте проблема написання наголошеного [e] як *y*. Отже, *y* замість наголошеного [e] маємо в таких записах¹⁶: іменникові основи — *braczyncza* 'bracieńca' (2 рази) «братчика», *czyła* 'cielę' «теля», *czynyem* 'cieniem' «тінню», *stworzyczyła* 'stworzyciela' «творця», *dzyczye* 'dzicie' «дитя» (3 рази), *dzywką* 'dziewkę' «дівку» і т.п. (30 разів), *dzyza* 'dzieże' «діжу», *odpoczynynia* 'odpoczynienia' «відпочивання», *O dzyoye* 'o odziewie' «про одяг (шати)», *olya* 'oleja' «олія», *pusza* 'piecza' «піччю» (2 рази), *szyczy* 'siec'і' «сіті», *szycze* 'świece' «свічі» і т.п. (8 разів), *szyczek* 'Świeczek' «свічок (Хануки)», *szyrza* 'zwierza' «звіра»; дієслівні основи — *mienić* «іменувати» (форми *mynia* 'mienię' «іменую»; *mienia'* «іменують» і т.п.; 48 разів), *mniemać* (*mnymasch* 'mniemasz' «іменуєш», *mnymal* 'mniemał' «іменував»; 19 разів), *wiedzieć* «відати» (*wym* 'wiem' «відаю,

¹⁵ Термін *рутенізм* в українській мовознавчій традиції відповідає термінові *українізм* (прим. перекл.). Крім цитованої вище літератури див., напр., J.Rieger [33: 136], S.Warchol [49: 30–40].

¹⁶ Подаємо тут повний лексичний матеріал для того, щоб показати беззаперечну перевагу записів етимологічного *[ě] як у над аналогічними записами етимологічного *[ě] в наголошеному складі..

вім», *wyту* 'wiemy' «відаємо» і т.п.; 68 разів), *świecić* «світити» (*swyczył* 'świecił' «світив», *oswyczył* 'oświecił' «освітив» і т.п.; 23 рази), *mieć* (*myła* 'miała' «мала», *myły* 'mieli' «мали»; 4 рази), *śmieć* (**szmym* 'śmiał' «смію», *smymy* 'śmiemy' «сміємо»), *rozumieć* (*rozumyczye* 'rozumiecie' «розумієте»), *nawiedzić* (*nawydza* 'nawiedzę' «наведу, приведу»), *obieczać* (*obyczał* 'obiegał' «обицяв»), *śpiewać* (*spyczał* 'śpiewał' «співав»), *wsiać* (*wszyge* 'wsieje' «посіє, засіє»); предикатив *nie* 'nie jest, nie ma' «нема». Крім того, двічі з'являється *y* замість наголошеного [e] в закінченні 1 особи множини теперішнього часу: *gynymyć* 'giniemy-ć' «гинемо» або *przydzymy* «прийдемо» (поряд з 20 записами типу *boymy szyc* 'boimy się' «боїмося» із закінченням *-emy* на місці *-imy/-ymy*), а також у зазначених вище прикметникових закінченнях *-ego*, *-emu*.

Поданий матеріал свідчить про те, що за нечисленними винятками (одиночні записи: *czyła*, *stworzyczyłya*, *ofpoczynymy*, *pusza*) маємо тут справу з написанням *y* на місці етимологічного *[ě]. Варто додати, що цей матеріал можна доповнити кількома десятками записів *[ě] як *y* в ненаголошеному складі (а саме: у більше ніж двоскладових формах відомих уже нам дієслів *mienić*, *mnieć*, а також *wiedzieć* «відати, знати», *świecić* «світити», *miewać* «бувати»). Ці записи, здавалося б, змушують нас висунути абсурдну гіпотезу, що в польській мові XV–XVI ст. існувала фонологічна, принаймні, фонетична різниця між етимологічним *[e] і *[ě]. Ситуація перестає бути абсурдною, якщо звернемо увагу на два факти: 1) маємо в пам'ятці концентрацію таких записів *[ě] в кількох-надцятьох словах (кореневих морфемах), загалом з високою частотою; 2) слова з такими морфемами виступають також в українській мові (винятком є дієслово *wiedzieć*, про яке трохи нижче). Отже, загадка написання *[ě], що вказує на вузьку вимову цієї голосної, розкривається, якщо припустимо двомовність переписувача, а точніше кажучи, — якщо припустимо, що рідною його мовою була староукраїнська. Як відомо, в українській мові від найдавніших часів *[ě] мало вузьку вимову, проте в південно-західних діалектах уже від XIII ст. вимовлялося як [i]. Про це можемо довідатися з праць Ю. Шевельова, М. Жовтобрюха зі співавторами та В. Курашкевича [9: 425–428; 4: 86–89; 21: 63–65]. Виходить, що наявні в «Розмислі» слова з написанням *y* на місці етимологічного *[ě], а також українського [i] становлять лексичні рутенізми переписувача¹⁷. У цьому контексті цікавим є поданий вище запис *myła* 'miała' «мала», який важко пояснити, виходячи з польської форми *miała*, проте у світлі висунутої вище гіпотези він стає очевидним як рутенізм (укр. *мати*, *маю*, *мав*, *мала*). Додатковим підтвердженням нашої гіпотези є запис *olya* 'oleja', адже виявляється, що це слово, запозичене з польської мови, в галицьких грамотах писали як *olěj* (з літерою **ѣ**, яка передавала українське [i]) [21: 64]. Так само старопольський *bracieniec*, відомий уже

¹⁷ Інакше, і, можливо, невдало, пробували ми пояснити ці особливості орфографії «Розмислу Перемишльського» в: [26].

з «Гнезнінських казань» [44: 145–146], засвідчений як *bratěnescь* у львівській грамоті 1443 – 1446 рр. [8: 123].

Трохи складнішою є справа інтерпретації помилкових записів дієслова *wiedzieć* (68 помилкових записів типу *vym* ‘wiem’ «вім, відаю, знаю», *vuczye* ‘wiecie’ «відаєте, знаєте»). В українській мові маємо тут, відповідно, дієслова *відати*, *відаю* «знати»¹⁸ та *видіти* «бачити». Грінченко [3, I: 203] подає форму 1 sg. *не вім*, а отже, форму дієслова **věděti* як, напевно, церковнослов'янське, хоча й почерпнутий з літератури XIX ст. Й. Керницький [6: 181] додає форму *věťь* з пам'яток XVI ст., припускаючи однак, що це може бути полонізм¹⁹. Отже, у переписувача «Розмислу» обидва цих дієслова: *wiedzieć* і *widzieć*, *widim* і *відати* явно сплутувалися, на що вказують гіперкоректні записи дієслова *widzieć*: *vyedyzely* ‘widzieli’ «бачили» чи *vyedyzelylyszczye* ‘widzieliście’ «чи ви бачили».

Можна було б очікувати, що явище редукції ненаголошених голосних середнього підняття, підтвержене обговореними вище численними записами *y* замість ненаголошеного [e], охопило також ненаголошене [o]. І хоча кількість прикладів помилкових записів [o] в «Розмислі» набагато менша від кількості помилкових записів голосних [e] або [i], однак і тут маємо приклади, які свідчать про підвищену артикуляцію ненаголошеного [o]. Так, наприклад, в післянаголошеному складі маємо, з одного боку, записи *oyszv* ‘ojcow’ «отців, батьків», *napospolstw* ‘na pospolstwo’ «на поспільство», проте, з іншого, — гіперкоректне *vscho* ‘uszu’ «вухо» або шість записів форм Dat. sg. іменників середнього роду типу *czyalo* ‘ciału’ «тіло» (про ці останні див. нижче). У переднаголошеному складі з'являються записи з *u* замість [o] у *vbogyga* ‘obojeга’ «обох», *vbyczaj* ‘obyczaj’ «звичай», а також гіперкоректні з *o* замість [u]; *wczodzolostvye* ‘w cudzoloście’ «у чужолозстві», *nyeporosony* ‘nieporuszony’ «непохитний, незворушний», *pyastonovy* ‘piastunowi’ «вихователю, опікунові», *vtrodzona* ‘utrudzona’ «натрудженою, спрацьованою»; крім того, сплутувано префікси *o-* чи *u-* (див. нижче). Матеріал, отже, підтверджує припущення, що редукція ненаголошених голосних охопила обидва голосні середнього підняття.

Ще на один фонологічний рутенізм звернули увагу В. Жепка і В. Тварджик [41]. Ідеться, власне, про кільканадцять записів, які недвозначно вказують на сплутування в тих самих складах [h] і [w]. Отже, нейтралізація фонологічної опозиції у тому ж складі /h/ – /w/ (обидві приголосні в українській мові реалізовані в цій фонологічній позиції як задня лабіальна напівприголосна), засвідчена в українській мові від XIV – XV ст. [5: 222–228]. Результатом сплутування обох цих приго-

¹⁸ Сердечно дякуємо проф. Євгенії Карпіловській за привернення нашої уваги до українського дієслова *відати*, яке ми, щиро зізнаємося, випустили в польській версії статті.

¹⁹ Припущення тим більш слушне, що в одному з двох прикладів ця форма з'являється в записях львівського братства в реченні, що містить явно польське *więcy* «який відає, знає» (написане латинкою!).

лосних стали в «Розмислі» численні приклади помилкової інтерпретації переписувачем архаїчних вже для нього дієприкметникових форм із закінченням *-v* як форм минулого часу із закінченням *-l* (напр., *odpowyedzal* «відповідав», *poslal* «послав» замість правильних *odpowy-edzyav*, *poslav* «odpowiedziawszy» «який відповідав, відповівши», «poslawszy» «який послав, пославши»), а також, навпаки, — заміна форм минулого часу дієприкметниковими формами (напр., *czyagnav* «який тяг» замість правильного *czyagnal* «ciągnął» «тяг») [41: 41–44].

Зрештою, випадків сплутування морфологічно різних форм, зумовленого фонологічними нейтралізаціями, трапляється в «Розмислі» більше. Причому, сигналом того, що йдеться не про явища фонологічні, а про їх морфологічні наслідки, є нагромадження помилкових записів саме в певних морфологічних категоріях. Наприклад, вузька вимова кінцевого [e] як [i] створила для переписувача складнощі з розрізненням іменникових закінчень: Dat. sg. *-owi* чи Nom. pl. *-owie*, наслідком чого стали, з одного боку, записи давального відмінка: *byskypocy* «biskupowi» «єпископу», *przykladovye* «przykładowi» «прикладові», *ssadovye* «sądowi» «судові», з іншого, проте, форма називного відмінка *doktorovy* «doktorowie» «доктори». У свою чергу, вузька вимова ненаголошеного кінцевого [o] як [u] спричинила появу відносно численних записів Dat. sg. іменників середнього роду з орфографічним закінченням *-o*: *czyalo* «ciału» «тілу», *czlovyeczenstwo* «człowieczeństwu» «людству», *poganstwo* «pogaństwu» «поганству, язичництву», *slovo* «słowu» «слову». Для двомовного переписувача форма називного-знахідного відмінків іменників середнього роду твердої групи була синкретичною з формою давального відмінка і мала, подібно до форми давального відмінка, закінчення, що фонетично звучало, як *-u*. Подані вище записи Dat. sg. типу *slovo* слід трактувати як приклад морфологічної гіперкоректності. З тих же фонологічних причин не давав собі переписувач ради з розрізненням префіксів *prze-* і *przy-* чи *o-* та *u-*. Отже, поряд із численними записами типу *przechodzącego* «przechodzącego» «який приходить», *przevyedly* «przywiedli» «привели» маємо записи протилежного типу: *przymowa* «przemową» «переказ», *przytrączyvschy* «przetrąciwszy» «перебивши, зламавши». Подібне явище спостерігаємо для префіксів *o-*, *u-*: поряд, наприклад, із записами *oczuczyć* «ocucić» «оживити», *omówyc* «omówić» «обговорити» маємо *ostawyc*, *ostawyl* «ustawić» «постановити», «ustawił» «постановив».

Загадкою для дослідників «Розмислу Перемишльського» було «дивне» написання носових голосних²⁰. Обидві носові голосні²¹: передня і задня, писалися дуже часто як *a* чи *q*, проте ця остання голосна могла

²⁰ Показовою у зв'язку з цим є безпорадність С.Роспонда [35] щодо написання носових голосних у «Розмислі». Однак його не зрадило відчуття, що переписувач(ка) «знав(ла) рус. *q* > *u*».

²¹ Оминаємо тут (аби не утруднювати і так уже дуже складного викладу) записи носових голосних типу *am*, *an*, *em*, що з'являються досить часто перед зімкнено-вибуховими приголосними і свідчать про так звану розщеплену вимову носових голосних.

в «Розмислі» позначати також вимову голосних /o/, /u/ і навіть /e/. Водночас численними є записи обох носових голосних як *o* чи *u* або *v*²², а також як літера *e* або (залежно від контексту) як *ye*. У свою чергу голосна /e/ після м'якої приголосної може у пам'ятках писатися також як *a*, проте (рідко) /a/ після м'якої приголосної може писатися, як *e*. Це створює враження великого хаосу. У цьому хаосі звертають на себе увагу явища, які не можливо пояснити на ґрунті старопольських графічних правил, передусім сплутування літер, що позначають носові голосні та /u/, а також сплутування /a/ і /e/ після м'якої. Так само неможливо на ґрунті старопольських правописних правил пояснити кілька десятків записів задньої носової голосної як *ye*, а з іншого боку — записи передньої носової голосної як *o*.

Проблемі написання носових голосних в «Розмислі Перемишльському» ми присвятили окрему докладну статтю [27]²³, в якій твердили, що цей позірний хаос вдається пояснити як результат впливу староукраїнської графіки на орфографію пам'ятки.

Наприклад, у пам'ятці наявні приклади сплутування обох носових голосних /e/, /o/, або /u/ залишається непоясненим на польському ґрунті. Пригадаймо, проте, що в давньоруських текстах голосна /u/ писалася як літера **ѡ** (що означала в старослов'янській мові задню носову голосну) або як **ОУ**, тоді як написання сполуки /ju/ (/u/ після м'якої) як **ѡ** і **Ю** є масовим, тому що обидві ці літери позначали голосну /u/ (чи, відповідно, сполучення голосних /ju/). Напрошується, як бачимо, думка про інтерференцію давньоруської графіки та орфографії переписувача «Розмислу». Таку підозру зміцнює той факт, що таке сплутування літер, які позначають носові голосні, чи що /u/ наявне передусім в двох ситуаціях: 1) усередині слів (що мають свої точні українські відповідники) після твердої приголосної, де польській носовій голосній (задній чи передній) відповідає староукраїнське [u], яке — як знаємо — могло писатися як **ѡ**; 2) у закінченнях і словозмінних суфіксах з вокалізмом [u] в українській мові. Гіпотеза, що обговорювані тут помилкові записи носових голосних і голосної [u] становлять ефект

²² Голосний /u/ в «Розмислі» пишеться як *u* або *v*.

²³ Аналіз способів запису носових голосних в «Розмислі» приводить до кількох висновків. Передусім він дає підстави для підтвердження двох фактів, стосовних фонетичної реалізації носових голосних та їх фонологічного статусу в мові цієї пам'ятки. Не підлягає сумніву фонологічне розрізнення передньої і задньої носової, що доводять численні записи першої як *e* (у винятках також як *em*), а другої — як *o* чи як *u*, *v*. Доволі численні записи задньої носової голосної за допомогою літери *u* або *v* вказують на сильну лабіалізацію задньої носової голосної. Опозиція носових голосних у мові «Розмислу» мала, ймовірно, вигляд /e/ — /o/. Правопис пам'ятки засвідчує також, що в позиції перед зімкненими приголосними мало місце так зване розщеплення носових голосних, тобто носовий резонанс було в цьому фонологічному контексті реалізовано (як у сучасній літературній мові) як носовий приголосний; про це свідчать записи носових голосних як *am* (*em*) перед губними /p/, /b/ або як *an* перед передньоязиковими-зубними /t/, /d/ і перед велярним приголосним /g/.

впливу давньоруської орфографії на мову й орфографію переписувача «Розмислу», видається в світлі цих фактів доведеною.

Ще цікавішими є висновки, що постають внаслідок аналізу добре засвідченого в пам'ятці явища сплутування літер *a* і *e*, а також *a* і *e* (пригадаємо, що літера *a* також дуже часто в «Розмислі» позначає носовий голосний) [22]. Показовим є, власне, перший тип писарських помилок — часті випадки написання носового голосного після м'якого приголосного як *e*, бо він не знаходить прийнятної пояснення на ґрунті старопольського правопису. Це написання (яке нагадує помилкові записи, виявлені В. Курашкевичем [Там само] у галицько-волинських грамотах) стає, однак, зрозумілим, якщо припустити можливість інтерференції староукраїнського письма та правопису переписувача «Розмислу». Переписувачу, зв'язки якого з українською мовою (або й взагалі українське походження) нам вдалося виявити у попередніх статтях [26–27]. Помилки цього роду цілком природні (і засвідчені в староукраїнських пам'ятках щонайменше від XIV ст.) у писарів, що походять з діалектної української території, на якій стався умляут '[a] > [e]: [9; 43]. Літери **Є**, **Ѧ**, **Δ** були для переписувача, який послуговувався цим діалектом, лише графічними варіантами голосного [e]. Швидше за все цю графічну особливість староукраїнських галицьких текстів переписувач «Розмислу» переніс на ґрунт старопольських правописних правил: правопис «Розмислу» виразно виказує тенденцію до розуміння переписувачем літер 'e', 'a', 'q' як алографів. Слід однак підкреслити, що за цією тенденцією не стояла (на противагу галицьким і волинським староукраїнським текстам) будь-яка фонологічна реальність — в «Розмислі» маємо лише справу з цікавим випадком інтерференції чужих (локальних українських) навичок письма у правописі цієї пам'ятки.

Ознаки глибших морфологічних змін спостерігаємо в словозмінній системі дієслова. Одним із наслідків вузької вимови ненаголошеного [e] і зазначеної нами вище деназалізації кінцевої голосної [e] є в «Розмислі» поява форм 1 sg. із закінченням *-i*: *czynny* 'czynię' «чиню», *muszy* 'muszę' «мушу». Наслідком цієї фонологічно вмотивованої зміни став синкретизм закінчень 1 і 3 sg. відміни дієслів на *-i*. Це, у свою чергу, спричинило морфологічну інновацію допоміжного характеру: у дієслів на *-i* з'явилося нове закінчення *-im*²⁴ (*muszym* 'muszę', *uczynym* 'uczynię' «учиню») як ефект експансії закінчення *-m* відміни дієслів на *-am*, *-asz*²⁵. Далі наслідком цієї інновації стала поява закінчення 1 pl. *-em/-emy* у відміні дієслів на *-i*. Адже закінчення 1 pl. праес. мало два варіанти: двоскладове закінчення *-ity* або односкладовий варіант *-im*. Поява інноваційного закінчення 1 sg. *-im* призводила в дієсловах на *-i* до омонімії закінчень 1 sg. і 1 pl. праес. Наступна інновація, яка запобігала синкретизму словозмінних форм цих дієслів, полягала в поширенні закінчення *-em/-emy*

²⁴ Форми цього типу становлять одну з характерних морфологічних ознак сучасної польської мови на південно-східному порубіжжі: див., напр., [23: 114; 42: 125].

²⁵ Докладніше про механізм цієї інновації в [25; 26].

відміни дієслів на *-e-* на відміну дієслів на *-i-*. Через це маємо в «Розмислі» форми 1 pl. praes. типу *bojemy* 'boimy się' «боїмося», *grzeschemy* 'grzeszymy' «грішимо», *proszyemy* 'prosimy' «просимо» (20 записів цього типу) чи записи: *kupeyem* 'kupimy' «купимо», *porambyem* 'poraźimy' «порубимо», *przymęcym* 'przymęcimy' «перемучимося». Таке саме явище засвідчено і в сучасних говорах на порубіжні [1; 25].

Проте рутенізми, засвідчені в «Розмислі Перемишльському», не обмежуються лише фонологічними явищами або ж явищами, спричиненими фонологічними змінами. Можемо вказати на два випадки морфологічних запозичень із староукраїнської мови. Як ми вже зауважували вище, написання *y* замість *ye* трапляється в післянаголошеному складі, обмеженому практично винятково до позиції між м'якими приголосними. З одним, утім, показовим винятком: закінчення *-ech* Loc. pl. іменників чоловічого роду чи не на порядок частіше записане як *-ich*: *w ... Balwanych* 'w balwaniach' «у бовванах, в ідолах», *o dzywyech* 'o dziwach' «про дива», *nagrobnych* 'na grobach' «на гробах, на могилах», *v ... leczych* 'w leciach' «в літах», *polyeczy* (замість *polyecznych*) «по літах», *na nyebysznych* 'na niebieskich' «на небесах», *wsczych* 'w uściach' «на устах». Водночас маємо чотири записи прикметникового закінчення *-ich/-ych* як *-ech*: *wnyebysknych obloczech* 'w niebieskich oblocach' «у небесних висях, хлябях», *vrozmaytech przykladnych* 'w rozmaitych przykładach' «у різних прикладах», *swoyech lyecznych* 'w swoich leciach' «в своїх літах», *vtaknych rzeczach* 'w takich rzeczach' «в таких речах». Варто підкреслити, що це все гіперкоректні записи [і] як *ye* у закритому післянаголошеному складі, причому, в одному випадку (*vrozmaytech*) маємо ще одну виняткову ситуацію — написання *e* замість [y] після твердого приголосного. У старопольській мові закінчення Loc. pl. *-ich* справді засвідчено, проте його генеза все ще до кінця не ясна²⁶. Тим часом у південно-західних староукраїнських текстах іменникове закінчення Loc. pl. *-ich* широко представлене [6: 62], а його походження в цілком очевидний спосіб пояснюють розвитком *[ě] в українській мові. Отже, нам доводиться визнати, що широко представлене в «Розмислі» іменникове закінчення *-ich* становить морфологічне запозичення з української мови. Записи прикметникового закінчення *-ich/-ych* як *-ych* маємо визнати гіперкоректними, що з'явилися під рукою переписувача, для якого обидва закінчення: іменникове Loc. pl. і прикметникове Gen.-Loc. pl. мали ту саму форму: *-[ix]*, проте в оригіналі «Розмислу» з якихось не відомих для переписувача причин вони писалися в різний спосіб — часом як *ych*, а часом як *-ych*.

Іншим морфологічним (а швидше морфологічно-орфографічним) запозиченням є форми 1 та 2 pl. imper.: *czczyemy* 'ćcijmy' «шануймо», *vezmyemy* 'veźmimy' «візьмімо»²⁷, *badzyczeye* 'bądźcie' «будьте» і *zovyczeye* 'zowiecie' «позвіть». Ці форми, розглядувані на ґрунті старопольської мови, становлять незрозумілий виняток. Натомість у староукраїнській

²⁶ H. Gaertner пробував її з'ясувати у доволі заплутаний спосіб [13: 317].

²⁷ Є також один запис 2 pl. praes. *stawyczeye* 'stawicie [sie]' «ставте, ставтеся».

мові раніше відбулася експансія закінчень імперативу *-ěm, -ěte* на дієслова відміни *-jo-/-je-* та відміни *-i-*. Переписувач, який знав, що українській літері *ě* відповідає в польських текстах написання *ye*, застосував відповідне гіперкоректне написання в цих кількох формах імперативу. Не виключено, що крім переписуваного польського оригіналу «Розмислу» він мав перед очима паралельний староукраїнський текст.

Ми не аналізували досі докладно лексику «Розмислу Перемишльського». Треба, однак, згадати два лексичних запозичення з української мови: іменник *siebr* «сябер, себро» [32] та не відзначене раніше як рутенізм дієслово *poglytać* «поглинати». Цей останній є, без сумніву, старим праслов'янським дієсловом (пор. рос. *глотать*, чес. *hltat* 'т.с.', серб. і хорват. *gutati* 'т.с. '), однак його фонологічна форма виявляє типову для західноруських (а саме: для українських і білоруських) діалектів вокалізацію інтерконсонантного **lʒ* як *ly*²⁸. Отже, поява цього дієслова в «Розмислі» є безсумнівним лексичним рутенізмом.

У статті ми намагалися показати, що мова найбільшої польської середньовічної пам'ятки має виразні сліди староукраїнських впливів як на рівні фонології, так і на рівні морфології та лексики. Ми вказали передусім на добре засвідчене явище редукції ненаголошених голосних середнього підняття [e] та [o], а також сплутування /ʎ/ і /v/ в однакових складах, крім того, у сфері морфології ми звернули увагу на формування під впливом української мови порубіжних регіоналізмів (кресовізмів) у системі словозміни дієслова та іменника. Пам'ятка подає важливі відомості стосовно хронології формування південно-східного варіанта польської мови, доводячи сильний вплив української мови, який сягає середньовіччя, на становлення цього регіонального варіанта польської мови. До того ж певні властивості орфографії рукопису свідчать про українсько-польську двомовність переписувача. Якщо наші висновки слушні, то вони спричинять необхідність ревізії деяких поглядів, стосовних, серед іншого, хронології деяких змін у старопольській мові.

Здійснений вище докладний аналіз написання носових голосних, а також вживання літер *a* чи *a* на позначення голосних звуків [e] або [u] не залишає сумнівів, що висловлене нами 2005 року припущення про українське походження переписувача (переписувачки) «Розмислу» було слушним. Доведеною потрібно також визнати тезу про сильні українські впливи як на мову переписувача «Розмислу», так і на правопис цієї пам'ятки.

1. *Ананьева М.* Презентная форма глагола в польских периферийных говорах Казахстана // *Studia nad polszczyzną kresową III*. — Wrocław, 1984. — S. 91–126.
2. *Борковский В.И., Кузнецов П.С.* Историческая грамматика русского языка. — М., 1963.
3. *Грінченко Б.Д.* (ред.). Словарь української мови. В 4 тт. — К., 1907. — Т. I.
4. *Жовтобрюх М.А., Волох О.П., Самійленко С.П., Слинько І.І.* Історична граматики української мови. — К., 1980.

²⁸ Див., напр., [2; 33: 33]. Пор. Б.Грінченко [3: 289], де подано дієслово *глитати*.

5. *Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г.* Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.
6. *Керницький Й.М.* Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. — К., 1967.
7. *Медведев Ф.П.* Історична граматики української мови. — Х., 1955.
8. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* — К., 1977. — Т. I.
9. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. — Х.: Акта, 2000 [Перекладено за виданням: Shevelov 1979].
10. *Bajerowa I.* Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. — Wrocław, 1964.
11. *Bargiel M.* Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku. — Wrocław, 1969.
12. *Dejna K.* Dialekty polskie. — Wrocław, 1973.
13. *Gaertner H.* Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika I mn. rzeczowników męskich i nijakich // *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski.* — Kraków. — 1928. — Т. II.
14. —Блѣды ортографичне і граматичне в зданіях Русинів Ілвоських // *Язык Polski.* — 1924. — IX. — S. 12–13.
15. *Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S.* Gramatyka historyczna języka polskiego. — Warszawa, 1965. — Wyd. III.
16. *Koneczna H.* Charakterystyka fonetyczna języka polskiego. — Warszawa, 1965.
17. *Kość J.* Polszczyzna kresowa w XVI-wiecznej księdze polskiej Chełma // *Язык Polski.* — 1995. — LXXV. — S. 90–92.
18. *Kość J.* Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej. — Lublin, 1999.
19. *Kowalska A.* Dzieje końcówki “-im” w narzędniku liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju nijakiego w języku polskim // *Prace Językoznawcze Uniwersytetu Śląskiego.* — Katowice. — 1969. — I. — S. 39–53.
20. *Kubiński R.* Блѣды языкowe і граматичне в зданіях учнів Ілвоських // *Язык Polski.* — 1923. — VIII. — S. 145–146.
21. *Kuraszkiewicz W.* Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi. — Kraków, 1932.
22. *Kuraszkiewicz W.* Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe. Kraków, 1934.
23. *Kurzowa Z.* Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. — Warszawa, 1985. — Wyd. II.
24. *Kurzowa Z.* O mowie Polaków na kresach wschodnich. — Kraków, 1993.
25. *Laskowski R.* Nad polszczyzną w Kazachstanie (logika zmian językowych) // *Studia nad polszczyzną kresową.* — Wrocław, 1984. — III. — S. 23–31.
26. *Laskowski R., Rzepka W., Twardzik W.* Kresowizmy w Rozmyślanii przemyskim: pisownia i wymowa samogłosek średnich [e], [o] // *Studia nad polszczyzną kresową.* — 2002. — X. — S. 189–215.
27. *Laskowski, R., Twardzik, W.* Samogłoski nosowe w *Rozmyślanii przemyskim.* — *Язык Polski.* — LXXXV. — 2005. — S. 171–184, 257–267, 366–377.
28. *Lehr-Splawiński T.* O mowie Polaków w Galicji Wschodniej // *Язык Polski.* — 1914. — II. — S. 40–42.
29. *Lehr-Splawiński T.* Szkice z dziejów i kultury języka polskiego. — Lwów, 1938.
30. *Łoś J.* Gramatyka polska. Cz.I: Głosownia historyczna. — Lwów, 1922.
31. *Łoś J.* Gramatyka polska. Cz.III: Odmienienia (fleksja) historyczna. — Lwów, 1927.
32. *Popowska-Taborska H.* Ps. сѣбрь ‘pobratymiec, krewniak, druh, towarzysz, współnik’ // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Sławistyka.* — 1989. — № 6. — S. 219–226.
33. *Rieger J.* Interferencje ukraińskie w gwarach polskich na Podolu // *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich.* — Łódź, 1997. — S. 134–140.
34. *Rieger J.* Z dziejów języka rosyjskiego. — Warszawa, 1998.
35. *Rospond S.* Dawność mazurzenia w świetle grafiki staropolskiej. — Wrocław: Wydawnictwo Naukowe im. Ossolińskich, 1957.

36. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 1. Prawdopodobna forma 2 i 3 lm. trybu rozkazującego “będzicie” // *Język Polski*. — 1996a. — LXXVI 2–3. — S. 97–102.
37. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 2. “Byszę” i inne stare formy słowa posiłkowego w trybie warunkowym // *Język Polski*. — 1996b. — LXXVI 4–5. — S. 321–327.
38. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 3. Formy z aorystycznym “by” (3 pl. czasownika “być”) // *Język Polski*. — 1997a. — LXXVII 1. — S. 41–46.
39. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 4. Pierwotne postaci bezokoliczników “rzeczy, wabawici” // *Język Polski*. — 1997b. — LXXVII 2. — S. 102–111.
40. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 5. Archaiczne formy 2 i 3 lp. czasu teraźniejszego “si” ‘jesteś’ i “jeść, je” ‘jest’ // *Język Polski*. — 1997c. — LXXVII 4–5. — S. 298–302.
41. Rzepka W.R., Twardzik W.B. Archaizmy fleksyjne w Rozmyślaniu przemyskim. 6. Archaiczne formy part. praet. act. I typu “przyszed, kupiw, lizw” ‘przyszedłszy, kupiwszy, liznąwszy’ // *Język Polski*. — 1999. — LXXIX 1–2. — S. 35–46.
42. Seiffert-Nauka I. Dawny dialekt miejski Lwowa, cz.I. Gramatyka. — Wrocław, 1992.
43. Shevelov G.V. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. — Heidelberg, 1979.
44. Słownik staropolski. — Warszawa, 1952–2002. — T. I — XI.
45. Stieber Z. Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego. — Warszawa, 1966.
46. Twardzik W. Charakterystyka językowa // Najstarsze tłumaczenie ortyli magdeburskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Opr. i wyd. J. Rzeczek i W. Twardzik. Cz.I. — Wrocław, 1970.
47. Twardzik W. O niedorzecznej walce nowego ze starym za mroków średniowiecza // *Studia historycznojęzykowe*. II. Fleksja historyczna. Pod red. M. Kocąły i W.R. Rzepki. (= Prace LIP PAN 100). — Kraków, 1996. — S. 127–135.
48. Twardzik W. O ważniejszym aniżeli dotychczas tekstu staropolskiego czytaniu i jakie z niego pożytki płyną rozprawa śliczna i podziwiania godna. — Kraków, 1997.
49. Warchoń S. Specyfika gwar mieszanych i przejściowych na terenach etnicznie zróżnicowanych. — Lublin, 1992.
50. Wiśniewska W. Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII. — Wrocław, 1975.
51. Wydra W. Historyczny i kodykologiczny opis rękopisu // *Rozmyślanie przemyskie*. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łańciska, niemiecki przekład. / Wyd. F. Keller i W. Twardzik. — Weiher–Freiburg i. Br., 1998. — T. I. — S. XXXVIII–LV.
52. Zaleski J. *Język Aleksandra Fredry*. Cz.I: Fonetyka. — Wrocław, 1969.
53. Zaleski J. Polszczyzna kresów południowoschodnich // *Studia nad polszczyzną kresową*. — Wrocław, 1983. — II. — S. 9–15.

Roman Laskowski, Wojciech Rzepka, Wacław Twardzik (Poland)

THE INFLUENCE OF OLD UKRAINIAN LANGUAGE ON THE LATE-MEDIEVAL SOUTH-EASTERN POLISH DIALECT: PRZEMYSŁ MEDITATION

The paper discusses some features of Old Ukrainian influence on the medieval South–Eastern Polish dialect. The analysis of the phonological and morphological features of the largest Polish medieval manuscript: *Rozmyślanie przemyskie* (*Przemysł Meditation*) language has shown 1) raising of the middle vowels /e/ and /o/ in an unstressed syllable, 2) neutralisation of the phonological opposition of a tautosyllabic /t/ and /w/. The abundant orthographic data show a strong tendency attested in the manuscript towards narrow realisation of the unstressed /e/ between soft consonants and word finally after a soft consonant and also a raising of /e/ between soft consonants (the development of the so-called Old Ukrainian new **ѣ**) and the middle vowels “reduction”, i. e. raising of /e/ and /o/ in unstressed syllables.

Key words: Old Ukrainian language, Late-Medieval South-Eastern Polish dialect, “Przemysł Meditation”, rutenism (ukrainism).

УДК 811.161.2:81'373.611

Руслана Коца (м. Київ)

ПРИКМЕТНИКИ-КОМПОЗИТИ НА БЛАГО-, ДОБРО-, ЗЪЛО- В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI–XIII ст.

У статті описано виявлені у пам'ятках XI–XIII ст. складні прикметники на благо-, добро-, зъло-; зроблено їх лексико-семантичний та формально-граматичний аналіз; показано динаміку розвитку названих похідних, а також шлях асиміляції старослов'янізмів на давньоукраїнському ґрунті.

Ключові слова: *складні прикметники, композиції, благо, добро, зло, словотвірна значення, семантика, словотвірна модель.*

Кожен народ по-своєму сприймає та уявляє навколишній світ, що, безумовно, відбивається на його світогляді. Для слов'ян, і українців зокрема, характерне сприйняття дійсності відповідно до моральних орієнтирів християнського віровчення, які перш за все формуються на основі уявлень про Добро і Зло [3: 180]. Метою статті є показати, як ці уявлення знайшли своє відображення у лексичному складі давньої української мови.

Відомо, що Бог у свідомості русичів асоціювався з абсолютним Добром. Н. Лоський зауважує, що «Бог відкривається у релігійному досвіді не тільки як абсолютна повнота буття, але ще і як вища абсолютна цінність, як само Добро у всіх смислах цього слова» [2: 50]. Відповідне уявлення про Бога реалізується в пам'ятках за допомогою лексем **добро** — «все позитивне, хороше, корисне, приємне» та **благо** — «добро». З'являються й оцінювальні лексеми, серед яких і композиції з першими компонентами **добро-**, **благо-**, котрі містять у своїй семантиці позитивні конотації.

Обидва поняття (**благо** і **добро**) орієнтовані на найвищі, божественні цінності. Різниця між ними полягає у тому, що добро властиве людині, тоді як **благо** — Богу. Стилістичне протиставлення цих понять

©Р.О. КОЦА, 2012

відображається у закріпленні лексеми **благий** за вираженням духовного, небесного, божественного, а лексеми **добрий** — за вираженням земного, матеріального, людського прояву життя. **Добро**, за визначенням Є. Добрушиної, — це найвища оцінка стану душі, це найкращий початковий імпульс людського діяння. **Благо** — це найвища кінцева оцінка пройденого шляху, до досягнення якого призводить тільки Божий промисел [1: 39].

Композиції на **благо-** пройшли певну еволюцію у своєму значенні. Відповідно до цього їх можна умовно поділити на дві групи. До першої, і найбільшої, належать складні прикметники, запозичені книжним шляхом зі старослов'янської мови. За своєю структурою вони були кальками з грецької, де функціонували слова з першою частиною *εὖ-*, що означало «добре». У старослов'янській мові його відповідником стало **благо-**. Головною особливістю цієї групи композитів є те, що прикметник **благий** у їх складі вживається у своєму первісному значенні — показує, яким Бог постає перед людиною і світом. Відповідні композиції, як правило, уточнюють ці характеристики і вживаються як епітети при назвах Бога, Богородиці, Христа та інших релігійних понять: *съ блгохвалными нѣ(с)ми* (ЛІ, 195 зв.), *блгопотребнаѣ рука<ма> да своима вла(д)еть* (ПВЛ, 25 зв. — 26), *а благословенъ еси, господи* (ПМ, 80 зв.), *и принесеса жьртва чиста господеву и блговонья* (Ск.БГ, 14 г), *блгоч(с)тномъ его повелѣнїю* (Іл. Сл., 186 б).

Іноді, однак, вони стосуються і самої людини, але тільки в тому випадку, коли її наміри благі, богоугодні. Наприклад: *блговѣрными х(с)любивыми великии князь Володимѣръ* (ГВЛ, 303), *блговѣрнаѣ княгини Шлена* (ЛІ, 118), *блговобразни скопци глще* (ПКП, 134 а), *[князь] баше же кротокъ. блгонравенъ* (ЛІ, 200 зв.), *Всеволодъ блгосердъ сы не хота крове прольяти* (ЛЛ, 128 зв.), *и блгородны(м) князе(м)* (ЛЛ, 159), *родиса снѣ блгоч(с)тивому и х(с)любивому князю Костантину* (ЛЛ, 147 зв.).

Отже, структурні і семантичні зв'язки описуваної групи складних слів з грецькими еквівалентами очевидні. Однак, потрапляючи в систему іншої мови, будь-які лексичні одиниці підлягають асиміляції у цю систему, що виявляється у всіх аспектах їхнього функціонування. Таким чином у давньоукраїнській мові поступово з'являється нова група слів на **благо-**, до яких належать: *благовеликъ* (СДРЯ I, 169), *благогорькъ* (СДРЯ I, 176) «неприємний», *благокрѣпкъ* (СДРЯ I, 188) «сильний», *благолѣпни* (СДРЯ I, 188) «благопристойний», *благомоудри* (СДРЯ I, 189), *благопокорьнъ* (СДРЯ I, 193) «покірний», *благокрасьни* (СДРЯ I, 187) «гарний», *благоразсоуденъ* (СДРЯ I, 196) «розсудливий», *благоразоумьни* (СДРЯ I, 196) «розумний», *благосвѣстьни* (СДРЯ I, 207) «сумлінний, добросовісний» та ін.

Як бачимо, старослов'янський компонент **благо-** фактично втратив своє первісне значення. Він сприймається як своєрідний префікс, котрий вказує на щось добре, цінне, вище над іншим і синонімічний за значенням до прислівника **дуже**. Тому і словотвірне значення таких композицій можна описати перифразою «дуже + відповідний прикмет-

ник». Наприклад: *благооумьныи* (СДРЯ I, 211) означає «дуже розумний, мудрий», *благоприятънъ* (СДРЯ I, 195) — «дуже приемний».

Композити на **благо-** другої групи не мають прямого посилення на релігійну картину світу. Мова йде про те, що у їхньому складі **благо** означає щось найвище, найцінніше у межах певної ідеології, яке в релігійній картині світу прирівнюється Богу. Такі похідні характеризують вже не самого Бога, а людину, чії дії та вчинки відповідають замислам Божим. Наприклад: *и толико са стыжю блгокрасныа тоа вашета ризы* (ГБ XIV, 87 г), *блудната же теченьта ета неблгоразумна* (ПВЛ, 25 зв.), *моудро пришелъ еси въ блготишноу пристанище* (ПКП, 2 г), *блгооумныи кнзъ Ярополкъ* (ЛП, 111–111 зв.).

Згідно з християнським віровченням джерелом Добра є Бог. Тому, закономірно, що у пам'ятках складні прикметники на **добро-** вживаються як традиційні епітети при назвах Господа, характеризуючи не тільки його самого, але і його вчинки: *етаже добропрелюбныа Бмъ мл(с)тна* (ЛП, 302 зв.).

Поняття Добра незмінно пов'язане з людиною, про що говорилося вище. Тому композити на **добро-** насамперед характеризують людину, її вчинки, помисли, результати людської діяльності тощо: *добровѣрныи* (СДРЯ II, 482) — «вірний», *добродѣтельныи* (СДРЯ III, 6), *добронравныи* (СДРЯ III, 9), *добропокорливъ* (СДРЯ III, 11) — «слухняний», *добросърдъ* (СДРЯ III, 14), *доброумьнъ* (СДРЯ III, 16) та ін. Такі похідні дуже часто містять етичну оцінку дії чи її результату. Наприклад: *и в ч(с)тнѣи добродѣтелиѣи сѣдинѣ* (ЛЛ, 167-167 зв.), де маємо вираження пошани до людей старшого віку.

Композити на **добро-** можуть вживатися і при іменниках-назвах неістот. При цьому вони позначають щось просто хороше, приємне, корисне: *доброньныи* (СДРЯ II, 482) — «який приємно пахне, запашний», *добролозьнъ* (СДРЯ III, 8) — «котрий має гарні лози», *добронплодьныи* (СДРЯ III, 10) — «який дає добрі плоди», *добронѣсныи* (СДРЯ III, 12) — «котрий мелодійно співає» та ін.

Все, що суперечить Добру, є Злом. Є. Трубецької пише: «зло є не що інше, як активне заперечення добра» [4: 311]. Бог і Диявол у свідомості русичів завжди протиставлені. Зло як уособлення Сатани завжди супроводжується негативною оцінкою.

Більша частина використання композитів на **збло-** припадає на контексти, в яких так чи інакше простежується диявольська природа зла. Тому не дивним є те, що складні прикметники цієї групи дуже часто вживаються як епітети до назв сатани: *дидаволь злокъзньныи* (Ізб. 1076, 243), *злоначалныи врагъ нашъ дѣтаволь* (СДРЯ III, 419), *w(т) злоначалнаго бѣса* (СДРЯ III, 419), *бѣсы нѣкыа злотворныа призывають* (СДРЯ III, 424).

Однак приносити зло може не тільки диявол чи нечиста сила, дуже часто це людина, яка чинить зло через спокусу дияволом. Людина може не тільки сама здійснювати ганебні, погані вчинки, а й шхиляти до них інших. Це ріднить її з дияволом, свідчить про злу природу

людини: *зловольныи* (СДРЯ ІІІ, 414) – «який має злі наміри», *зловѣрныи* (СДРЯ ІІІ, 415) – «який дотримується неправильного, хибного віровчення», *зломысльныи* (СДРЯ ІІІ, 418) – «який має злі помисли», *злострастьнь* (СДРЯ ІІІ, 423) – «болісний», *злочѣствивыи* (СДРЯ ІІІ, 418) – «нечестивий». Зла людина гірша за біса, оскільки не боїться ні людського, ні Божого гніву, не боїться хреста, така людина – осередок всього негативного, що є у земному світі.

Таким чином, композиції на **зло-** відображають все недобре, погане, лихе: *тою зломысльною кнзю* (ЛЛ, 150 зв.), *отъ кого злострастью сьмърть приа* (СкБГ, 16 а-б), *въ здохытру дшю не видеть премудро(с)* (ЛЛ, 168).

Прикметникові композиції описуваної групи за структурою можна умовно поділити на декілька груп. До першої, і найбільшої, належать похідні, утворені за схемою «**прикметник (ІІ) + іменник (І) + суфікс**», а їх словотвірне значення рівне перифразі «той, який має ІІІ». Наприклад: *благовиднь* (СДРЯ І, 170) ← благии видъ: той, який має благий вид; *благовиннь* (СДРЯ І, 170) ← благаѣ вина: той, який має благу вину і под.; *бловольныи* (СДРЯ І, 170) ← благаѣ воля; *бловоньныи* (СДРЯ І, 171) ← благаѣ вонь; *бловѣрныи* (СДРЯ І, 172) ← благаѣ вѣра; *благозаконьныи* (СДРЯ І, 186) ← благии законъ; *благочыныи* (СДРЯ І, 188) «прекрасний» ← благии ликъ; *благомолитвьныи* (СДРЯ І, 189) ← благаѣ молитва; *благонравнь* (СДРЯ І, 190) ← благии нравъ; *благобразныи* (СДРЯ І, 190) ← благии образъ, *добровольныи* (СДРЯ ІІ, 481) ← добраѣ воля, *добронравьныи* (СДРЯ ІІІ, 9) ← добрыи нравъ, *добросмысльныи* (СДРЯ ІІІ, 13) ← добрыи смыслъ, *зловѣрныи* (СДРЯ ІІІ, 415) ← злаѣ вѣра, *зломысльныи* (СДРЯ ІІІ, 418) ← злыє мысли та ін.

Як бачимо, у процесі творення таких композицій брав участь суфікс **-ън-**, який був основним і зустрічався майже у ста відсотках похідних: *ра(д)иса блговѣрныи городе* (ГВЛ, 304 зв.), *сьи же блговѣрныи кнзъ Ростиславичъ стославъ* (ЛІ, 196 зв.), *Соломанъ желанье блгврнхъ наслаженъи* (ПВЛ, 18), *при блгородьнѣмъ князи Всеволодъ* (ПВЛ, 69 зв.), *Всеволодъ же блгосердъ сьи* (ЛІ, 217 зв.), *и тако моуро добровоньно* (ПКП, 182 б), *и кадилы добровоньныи* (ЛІ, 303 зв.), *и малаѣ лѣторасльна виноградъ і добродозна бы* (СДРЯ ІІІ, 8), *и всакъ шьычаи добронравень имѣашеть* (ЛІ, 206 зв.), *Всеволодъ ... добросмысленыѣ милуѣ* (ЛЛ, 148 зв.), *видѣхъ жену злообразну* (ДЗ).

Поодинокими є утворення з іншими суфіксами, зокрема **-евън-** (*благодоушевъныи* (СДРЯ І, 182)), **-ив-** (*благочѣствивыи* (СДРЯ І, 216)), **-ивън-** (*благочѣствивънь* (СДРЯ І, 217)), **-ј-** (*благосърдыи* (СДРЯ І, 207), *добросърдъ* (СДРЯ ІІІ, 14)). Багато з таких прикметників мали відповідники і з суфіксом **-ън-**: *благодоушевъныи / благодоушьныи* (СДРЯ І, 182), *благочѣствивыи / благочѣствьныи* (СДРЯ І, 219) і вживалися як паралельні варіанти.

Структурно композиції цієї групи були тісно пов'язані зі своїми грецькими відповідниками. Насамперед таке явище зумовлене самою

природою прикметника як частини мови. Бо саме через свою частиномовну належність ад'єктиви тісніше зв'язані з синтагмою, а, отже, і з формулами, котрі є основними елементами текстотворення.

Другу групу композитів становлять похідні, утворені за схемою «**прислівник + прикметник**». Виникли вони пізніше, порівняно з першою групою, а утворення їх пов'язано з поступовою асиміляцією грецьких кальок на давньоукраїнському ґрунті. Оскільки композити на **добро-** за семантикою були близькими до композитів на **благо-**, то вони починають утворюватися за тією самою моделлю. Словотвірне значення таких похідних можна описати перифразою «дуже + відповідний прикметник». Наприклад: *благооумньи* (СДРЯ I, 211) означає «дуже розумний, мудрий», *благоприятньи* (СДРЯ I, 195) — «дуже приємний», *добролѣпньи* (СДРЯ III, 8) — «дуже гарний», *добропокорьливъ / добропокорьнь* (СДРЯ III, 11) — «слухняний», *доброприятньи* (СДРЯ III, 11), *доброразоумивьи / доброразоумньи* (СДРЯ III, 12), *доброумнь* (СДРЯ III, 16), *доброчътивьи* (СДРЯ III, 17) тощо.

Композити з першими компонентами **благо-** та **добро-** виражали позитивну оцінку. Для вираження негативної семантики у межах названої групи починають використовуватися прикметники з першим компонентом **зльо-**: *злюстрастьнь* (СДРЯ III, 423) — «нестерпний, болісний», *злочътивьи* (СДРЯ III, 425) — «нечестивий».

Як бачимо, названі композити утворюються за зразком вже усталеної і закріпленої в давньоукраїнській мові старослов'янської схеми, водночас розширюючи словотвірну базу, а отже, структурні можливості.

Третю групу композитів становлять віддієслівні утворення, котрі передають об'єктні відношення. Похідні такого типу утворюються від сполучення іменника та дієслова за допомогою суфіксів **-ив-, -ьн-, -ен-, -ельн-**. Отже, формальна структура виглядає так: «**іменник (І) + дієслово (Д) + суфікс**»: *благоглаголивъ* (СДРЯ I, 175) ← благо глаголити «красномовний», *благолюбивьи* (СДРЯ I, 189) ← любити благо «доброчесний», *благоносивьи / благоносньи* (СДРЯ I, 190) ← носити благо «натхненний Богом», *благопохвальньи* (СДРЯ I, 194) ← хвалити бога, *благоволеньи* (СДРЯ I, 170) ← волити благо «доброзичливий», *благоскъръбьнь* (СДРЯ I, 198) ← скорбити о благе «скорботний», *благотавленьи* (СДРЯ I, 220) ← являти благо «доброзичливий», *доброглаголивъ* (СДРЯ II, 483) ← добро глаголити «красномовний», *добродѣтельньи* (СДРЯ III, 6) ← добро дѣяти «добродійний».

Словотвірне значення таких композитів описується перифразою «той, який ДІ», наприклад: *благодарьньи* (СДРЯ I, 178) — той, який дарує благо, *благодатьньи* (СДРЯ I, 180) — той, який дає благо, *благохвальньи* (СДРЯ I, 214) — той, який хвалить благо.

Іменниковий компонент **благо-** у похідних третього типу вживається у широкому значенні. Виходячи з семантики композитів, можна сказати, що **благо-** вже не має чисто релігійного спрямування. Поряд із вказівкою на Бога і його діяльність, воно передає, за визначенням Є. Добрушиної, «щось добре для будь-кого (завідомо — для всього світу),

оцінюючи з точки зору істинних, вищих цілей існування» [1: 34]. Отже, компоненти **благо-** і **добро-** у названих похідних є синонімами. Як правило, у таких композитах другим компонентом виступали семантично забарвлені дієслова, котрі одним своїм значенням вказували на те, що з іменником робиться щось добре (*дарити, хвалити*); передавали бажання (*волити*), ставлення до чогось (*любити, скорбити*). У ролі другого компоненту часто вживалися і дієслова на позначення процесу мовлення (*глаголити*). Назване слово було запозиченням зі старослов'янської, а старослов'янськи, як правило, вживалися зі стилістичною метою, надаючи тексту урочистості, пишноти стилю. Тому не дивно, що композиції, утворені зі сполучення «іменник + дієслово», здебільшого мали позитивне значення, використовувалися для похвали чи прославлення осіб, надавали явищам чи предметам найвищої оцінки. Наприклад: *благовольнии* (СДРЯ I, 170) «доброзичливий», *къ блголюбивому кнзю Мьстиславу* (ЛІ, 111 зв.), *и проводиша и со блгопохвалными нѣ(с)ми* (ЛІ, 303 зв.), *блг(с)нѣ еси Х(с)е Бе* (ЛІ, 198), *жена бо разумлива блг(с)вна есть* (ПВЛ, 26), *благотавольнии* (СДРЯ I, 220), *и немьга доброголаова створи хъ* (ЛЛ, 280), *добродѣтелное послушание* (ПКП, 115 б).

Віддієслівних композицій з першим компонентом **зло-** в опрацьованих пам'ятках XI – XIII ст. не виявлено.

Отже, світоглядні уявлення східних слов'ян, їхнє розуміння понять Добра і Зла знайшли своє відображення і на мовному рівні, втілюючись у лексеми **благо, добро, зло**. Будучи в основному філософськими, етичними чи естетичними термінами, вони виконували важливу контекстно-ідеологічну функцію. Композиції на **благо-, добро-, зло-** ввійшли у давню українську мову як чужомовні запозичення, грецькі кальки, але швидко асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, міцно закріпилися у лексичному складі української мови і стали зразками (моделями) для творення нових складних прикметників.

1. Добрушина Е.Р. Абсолютность добра и относительность блага или наоборот? / Е.Р. Добрушина // Вестник ПСТГУ. – III: Филология. – 2009. – Вып. 1 (15). – С. 25–40.
2. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: основы этики / Н.О. Лосский; [авт. введ. А.И. Титаренко]. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
3. Писарь Н.В. «Добро-зло» в составе дихотомии «бог-дьявол» / Н.В. Писарь // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 4. – Т. 1 (Гуманитарные науки). – С. 180–182.
4. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни / Е.Н. Трубецкой // Смысл жизни в русской философии. – СПб., 1995. – С. 259–341.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ГБ XIV** – Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. / [пер. Моск. дух. акад. (Серия «Классическая философская мысль»)]. – Мн.: Харвест – М.: АСТ, 2000. – Т. 1. Слова. – 832 с.
- ГВЛ** – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей / Академия наук СССР, Ин-т истории. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 715–938.

- ДЗ** – Моление Данила Заточника // Памятники литературы Древней Руси. XII век / под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. – М.: Худ. литература, 1980. – С. 388–400.
- Изб. 1076** – Изборник 1076 г. / [изд. подгот. В. С. Гольшенко и др.]. – М.: Наука, 1965. – 1091 с.
- Лл.Сл.** – Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Иллариона – русского писателя XI в. // *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. – Praha, 1963. – Roč. XXXII. – Seš. 2, s. 141–175.
- ЛЛ** – Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) / Академия наук СССР, Ин-т истории. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
- ЛЛ** – ПСРЛ. – Лаврентьевская летопись / [под ред. И.Ф. Карского]. – Л., 1926–1928. – Т. 1. – VIII с. – 579 стлб.
- ПВЛ** – Повѣсти времяньны(х) лѣ(т) // ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись / [под ред. И.Ф. Карского]. – Л., 1926–1928. – Стлб. 1–29.
- ПКП** – Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева] // Памятники литературы Древней Руси. XII век / [под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева]. – М.: Худ. литература, 1980. – С. 313–626, 692–704.
- ПМ** – Пооучень~ В. Мономаха // ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 240–256.
- СДРЯ** – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; [гл. ред. Р.И. Аванесов]. – М.: Русский язык, 1988–
- Ск.БГ** – Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу // Бугославський С.А. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба: Розвіда й тексти. – К., 1928. (litopys.org.ua/oldukr/borhlib/htm)

Ruslana Kotsa (Kyiv)

THE COMPOUND ADJECTIVES WITH THE FIRST COMPONENT BLAGO-, DOBRO-, ZLO- IN UKRAINIAN MONUMENTS OF THE 11–13TH CENTURIES

The compound adjectives with the first component blago-, dobro-, zlo- fixed in Ukrainian monuments of the 11–13th centuries are described in this article. The semantic, grammatical and word-formative analysis of such derivatives has been performed. The dynamics of development of such adjectives and the way of assimilation of staroslovyanyzmes in Old Ukrainian language are shown.

Key words: compound adjectives, composite, blago, dobro, zlo, word-formative value, semantic, word-formative model.

УДК 811.161.2'367.2

Сергій Пономаренко (м. Миколаїв)

АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ КОРОТКИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ЛЬВІВСЬКОМУ ВИДАННІ АПОСТОЛА 1574 Р. ПОРІВНЯНО З МОСКОВСЬКИМ ВИДАННЯМ 1564 Р.

Статтю присвячено акцентним відмінностям коротких (нечленних) прикметників, встановлено тенденції в наголошенні аналізованих слів львівського видання Апостола через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст., словників та діалектологічних праць; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а об'єктивно відбивають тогочасний український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: *короткі (нечленні) прикметники, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.*

Історична акцентологія української мови на сьогодні має багато ще не розв'язаних проблем, до яких, зокрема, належить питання про акцентні відмінності у східнослов'янських стародруках, виданих у XVI–XVIII ст. Уперше на акцентні відмінності повнозначних слів звернув увагу І. Огієнко, але дослідник здебільшого не вдавався до з'ясування їхніх причин, а мав за мету лише подати фактичний матеріал для подальшого вивчення історії українського наголосу [14: 4]. Вагомий здобуток в аспекті проблеми нашої праці є дослідження Л. Булаховського, З. Веселовської, В. Скляренка, В. Винницького, В. Задорожного, І. Гальчука та ін. Проте питання про акцентні відмінності різних частин мови, зокрема прикметників, залишається на сьогодні не вирішеним, що й зумовлює **актуальність дослідження.**

Предметом дослідження є акцентні відмінності коротких (нечленних) форм прикметників у львівському та московському виданнях Апостола 1574 і 1564 рр.

Мета роботи — виявити відмінності в наголошенні коротких прикметників та встановити, що ці розбіжності в акцентуації відбивають

© С.С. ПОНОМАРЕНКО, 2012

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2012, № 4

89

тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає виконання акцентологічного аналізу, що виявляється в таких етапах: 1) систематизація та подання слів та їх форм з акцентними відмінностями, що зафіксовані у львівському та московському виданнях Апостола; 2) з'ясування (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їхніх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у разі відхилення від зазначеного факту наголошення виявити причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбиває церковнослов'янську акцентну традицію.

Прикметники з акцентними відмінностями у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. виявлено такі:

- 1) *антихристовъ* (Л., 78)¹ – *антихристовъ* (М., 78) – наз. одн. чол. р.;
- 2) *долъженъ* (Л.) – *долъженъ* (М.):
 - 2.1) *долъжни* (Л., 74 зв.) – *долъжни* (М., 74 зв.) – наз. мн. чол. р.;
 - 2.2) *долъжномъ* (Л., 61 зв.) – *долъжномъ* (М., 61 зв.) – дав. мн. чол. р.;
- 3) *жестоко* (Л., 17 зв.) – *жестокò* (М., 17 зв.) – наз.-зн. одн. сер. р.;
- 4) *истиненъ* (Л., 74 зв.) – *истиненъ* (М., 74 зв.) – наз. одн. чол. р.;
- 5) *мерътвъ* / *мерътвыи* (Л.) – *мерътвъ* / *мерътвыи* (М.):
 - 5.1) *мерътва* (Л., 2 б/н зв.) – *мерътва* (М., 1 б/н) – наз. одн. жін. р., коротка форма;
 - 5.2) *мерътвымъ* (Л., 97 зв.) – *мерътвымъ* (М., 97 зв.) – дав. мн. чол. р., повна форма;
- 6) *мудры* (Л., 144) – *мудры* (М., 144) – наз. мн. жін. р.;
- 7) *ненову* (Л., 157 зв.) – *ненову* (М., 157 зв.) – дав. одн. сер. р.;
- 8) *непросты* (Л., 35 зв.) – *непросты* (М., 35 зв.) – наз. одн. жін. р.;
- 9) *подобну* (Л., 33 зв.) – *подобну* (М., 33 зв.) – дав. одн. сер. р.;
- 10) *проста* (Л., 8 зв.) – *проста* (М., 8 зв.) – наз. дв. чол. р.;
- 11) *свободни* (Л., 65) – *свободни* (М., 65) – наз. мн. чол. р.;
- 12) *оужасенъ* (Л.) – *оужасенъ* (М.):
 - 13.1) *оужасенъ* (Л., 16) – *оужасенъ* (М., 16) – наз. одн. чол. р.;
 - 13.2) *оужасни* (Л., 7) – *оужасни* (М., 7) – наз. мн. чол. р.;
- 14) *черномъ* (Л., 14) – *черномъ* (М., 14) – дав. мн. сер. р.

У досліджуваних пам'ятках зафіксовано 14 коротких (нечленних) прикметникових лексем з акцентними відмінностями. Деякі прикметники характеризуються акцентними відмінностями не лише в якійсь одній граматичній формі, а одразу в декількох. З урахуванням саме цих словоформ виявлено 17 акцентних відмінностей. Якщо прикметник уживається як у короткій, так і в повній формах, то аналіз його подаємо разом, оскільки вони мають однакову акцентуацію в обох пам'ятках і, як наслідок, ідентичні акцентні відмінності. Для підтвердження факту староукраїнської акцентуації використовуємо будь-яку

¹ Список скорочень див. у кінці статті

словоформу прикметника, оскільки наголос цієї частини мови є нерухомим у межах словозмінної парадигми, за винятком коротких прикметників, які у др. мові (так і в стукр. та строс. мовах) характеризувалися хитанням наголосу між кінцевим і початковим, якщо у псл. мові належали до рухомої або окситонованої а.п. Як вважає В. Колесов, це хитання викликане явищем «нової рухомості», що пов'язана з «основною граматичною зміною останніх [коротких прикметників] стало поступове поширення їх у предикативних та зникненням в атрибутивних сполученнях. У нових умовах рухомість коротких прикметників полягає в кінцевому наголосі тільки форми жін. р., тобто *гола*, але *го́ло*, *го́лы*. Такого роду «граматична рухомість» ... включає в себе вже половину питомо окситонованих імен» [11: 212].

Прикметник *антихристовъ* ужито в пам'ятках у формі наз. одн. чол. р. з суфіксальним наголосом в українському виданні та наголосом на префіксоїді в московському. У др. мові засвідчено суфіксальну акцентуацію: *антихристову* (ЧНЗ, 88). Суфіксальне наголошення відбивають також українські видання Апостола XVII ст.: *антихристовъ* (Л. Сл., 59 зв.; К., 88). На нашу думку, аналізоване слово характеризувалося двома наголосами (основним і побічним) ще в староукраїнський період, причому основний припадав на суфікс, а побічний — на другий склад префіксоїди на кшталт сучасних форм: *антигромадський*, *антинародний*, *антирелігійний* (УЛВН, 26; Погр. ОС, 32). Тому в текстах досліджуваних пам'яток і натрапляємо на таку акцентну розбіжність, але основний наголос відбиває саме львівське видання, що в подальшому засвідчують інші староукраїнські пам'ятки.

Прикметник *долъженъ* ужито в пам'ятках двічі: у формі наз. одн. чол. р. з наголошеним першим кореневим складом у львівському виданні й другим — у московському та у формі дав. мн. чол. р. з кореневим (на першому складі) і флексійним наголосом відповідно. Одразу треба зауважити, що в першому випадку наголос у московській пам'ятці позначено помилково, очевидно, тут слід також очікувати флексійної акцентуації. На нашу думку, львівський Апостол відбиває первісну праслов'янську акцентуацію прикметника, який походить від іменника **δ*-основи з рухомою а.п. та належав до а.п. *с* у псл. мові — **dъlъpъ* від **dъlgъ* [19: 102; 7: 86, 94; 17: 257]. Таку ж акцентуацію мають словоформи цього прикметника і в др. мові: *долъженъ* (ЧНЗ, 121), *долъжни* (ЧНЗ, 88, 90, 106, 135), *долъжни* (ЧНЗ, 48 зв.). У стукр. мові акцентуаційна картина не змінюється, хіба що спостерігаємо вагання наголосу між коренем та суфіксом в Адельфотесі: *долъженъ* (Бер., 54), *долъжни* (Гр. Зиз., 27 зв., 29, 30 зв., 32, 33 зв., 35 зв., 37 зв., 39, 40 тощо; Гал., 67 зв.), *долъжны* (Бар., 21), *долъженъ есмъ* (Адельф., 198) і *долъженъ бых* (Адельф., 198). Немає сумніву, що, зберігаючи первісну праслов'янську акцентуацію, львівська пам'ятка відбиває реальний староукраїнський наголос, який також підтверджують інші видання Апостола: *долъжни* (Л. Сл., 55; К., 52 зв.), *долъжномъ* (Л. Сл., 41 зв.; К., 38).

Прикметник *жестокъ* ужито в досліджуваних текстах у формі наз. одн. сер. р. з кореневим наголосом у львівській пам'ятці та флексійним — у московській. Це похідний короткий прикметник з первісним кореневим наголосом, утворений за допомогою суфікса *-ък-, що у псл. мові належав до рухомої а.п. — *žestъkъ [7: 112; 17: 264] від *žestъ [2 II: 368; 3 IV: 454; 4 V: 72 — 73; 7: 25; 1: 85; 9: 138; 17: 143]. У др. мові спостерігається вагання наголосу між суфіксом і флексією, щоправда, флексійний наголос, який зафіксовано в московському виданні Апостола, представлений тільки у формі наз. одн. сер. р.: *жесток* (ЧНЗ, 14), *жестокó се слово* (ЧНЗ, 44 зв.), *о жестоких* (ЧНЗ, 92 зв.). О. Потебня вважає кореневу акцентуацію згаданого слова первісною й відносить аналізовану лексему до 3-го акцентного зразку двоскладових прикметників, вважаючи, що наголос у формах сер. та жін. р. переходить з першого складу на другий за аналогією до сербської мови: *жесток* або *жесток*, але *жестоко*, *жестока*, а також відзначає подвійність акцентуації в рос. мові XIX ст.: *жесток* і *жесток* [15: 135]. На думку З. Веселовської, «короткі прикметники і прислівники з суфіксами -ок, -ек усюди в українських пам'ятках мали одноманітний наголос на суфіксальному голосному»: *пути жестоки* (Бар., 202), *жестоко* (Т. З., 83) [5: 81]. Підтвердження цього факту знаходимо й в інших староукраїнських пам'ятках: *жестокъ* (Бер., 10, 65; Зиз. Л., 46), *жестокій*, *жестоко* (Бер., 65). При цьому дослідниця відзначає вагання наголосу в пам'ятках строс. мови, де аналізовані форми характеризуються потрібною акцентуацією: *жестокъ* (Бурц., 21), дав. — *жестоку* (Ратн., 36 зв.), *жестокъ* (С. Пол., 127; Вед. 1703, 31), *жестокó житіє* (Посл. Гр., 265) [5: 81]. Одноставності в наголошенні досліджуваної форми не знаходимо й в українських виданнях Апостола: *жестоко* (Л. Сл., 36 зв.), *жестоко* (К., 33). Такі факти можуть свідчити про те, що львівська пам'ятка, зберігаючи первісну акцентуацію, відбиває або місцевий, тобто діалектний, наголос, або церковнослов'янську акцентну традицію, яка тяжіє до архаїчності.

Прикметник *истиненъ* ужито в формі наз. одн. чол. р. з кореневим наголосом у львівському виданні та суфіксальним — у московському. Це похідне суфіксальне утворення від іменника з колонним кореневим наголосом, який, у свою чергу, походить від короткого прикметника з баритонованою а.п. — *'istīna [3 IV: 266, 430; 7: 144; 9: 149; 17: 197] від *'istъ [7: 144, 146; 1: 74; 16: 133; 17: 138]; *'istīnъ від *'istīna. У др. мові і короткі, і повні форми зберігають первісну кореневу акцентуацію: *істинньи* (ЧНЗ, 88, 93), *істинен* (ЧНЗ, 45), *істиннага* (ЧНЗ, 87 зв., 93 зв.), *істинно* (ЧНЗ, 44 зв., 52 зв.), *істиннаго* (ЧНЗ, 93), *істинни* (ЧНЗ, 157). Таку ж картину спостерігаємо в інших староукраїнських пам'ятках, у т.ч. у київському та львівському виданнях Апостола XVII ст.: *істинное* (Гр. См., 89 зв.; Гр. Зиз., 8, 37 зв.), *істинна* (Бер., 92; Гр. Зиз., 32), *істинный* (Бер., 92; Гр. Зиз., 37), *істиннаа* (Гр. См., 100 зв.), присл. — *істиннѣ* (Адельф., 178), *істиннѡ* (Бер., 92; Гр. См., 89 зв.), а також *істиненъ* (К., 53; Л. Сл., 55 зв.). Отже, немає сумнівів, що Апостол

1574 р. відбиває справжню староукраїнську вимову, успадковану згодом сучасною українською літературною мовою: *істинний* (УЛВН, 262; Погр. ОС, 255).

Прикметники *мерѣтвъ* та *мудръ* ужито в досліджуваних виданнях Апостола, хоч і в різних формах (перший двічі: коротка форма у наз. одн. жін. р. та повна форма в дав. мн. чол. р.; другий — у наз. мн. жін. р.), але з ідентичними акцентними розбіжностями — кореневою акцентуацією в українській пам'ятці та флексійною — у московській. Обидва прикметники є непохідними, і їхні короткі форми у псл. мові належали до окситонованої а.п. з первісною флексійною акцентуацією — *mQdr̥b̥ [2 II: 370; 4 V: 206; 7: 21, 108, 146; 11: 209; 1: 79; 9: 136; 17: 140], у наз. мн. жін. р. — *mQdry; *mьrtv̥b̥ [7: 110; 11: 209; 1: 82; 9: 140; 17: 140], у наз. одн. жін. р. — *mьrtv̥a. Повний прикметник *мерѣтвѣи* у псл. мові належав до а.п. a_1 (утворення від окситонованих основ) — з нерухомим наголосом на флексії короткого прикметника — *mьrtv̥b̥j̥ [12: 95; 17: 303], який у формі дав. мн. чол. р. первісно мав флексійний наголос — *mьrtv̥uj̥im̥b̥. У процесі формування повних прикметників відбулося два стягнення голосних у флексії, що вплинуло на їхню акцентуацію. Як зазначає В. Склярєнко, «перше стягнення голосних у повних прикметниках з а.п. a_1 привело в праруській мові, як і в прасербословенській, до зміни місця наголосу: він перемістився із стягненого довгого голосного на попередній склад (кореневий), на якому внаслідок цього виник ... другий компонент двоскладової висхідно-спадної інтонації» [17: 300]. В аналізованій формі згаданий процес відбувався так: *mьrtv̥uj̥im̥b̥ > *mьrtv̥uj̥im̥b̥ > *mьrtv̥uj̥im̥b̥ > *mьrtv̥um̥b̥.

У др. мові зберігається первісний наголос: короткі прикметники (крім наз. одн. чол. р.) мають флексійну акцентуацію, а повні — коренево: *мерѣтвъ* (ЧНЗ., 73, 102 зв.), *мерѣтвѣ* (ЧНЗ., 103), *мерѣтвѣа* (ЧНЗ., 32 зв., 81 зв.), *мерѣтвѣоу* (ЧНЗ., 61, 79 зв.), *мерѣтвѣи* (ЧНЗ., 102, 125, 131), *мудри* (ЧНЗ., 73, 102 зв.), *мудри* (ЧНЗ., 73, 102 зв.), *мерѣтвѣи* (ЧНЗ., 115 — двічі), *мерѣтвѣих* (ЧНЗ., 67 зв.), *мерѣтвѣим* (ЧНЗ., 139 зв.). «В українських пам'ятках і поезії XVI — XVIII ст., — як зазначає В. Винницький, — короткі та повні прикметникові форми мають здебільшого кореневий наголос, але деякі виступають із подвійним наголошуванням: ... *мерѣтвѣий* (Сл. Лекс., 467), *мерѣтвѣаго* (Величк., 80), *мерѣтвѣа* (Поезія XVI — XVII, 117; Величк., 60), *мерѣтвѣих* (Поезія XVI — XVII, 266) і *мерѣтвѣий* (Волк., 114), *мерѣтвѣо́го* (Волк., 109; Зін. Прип., 266; Поезія XVI — XVII, 327), *мерѣтвѣо́му* (Зиз. С., 103)» [6: 246 — 247]. Інші староукраїнські пам'ятки, у т.ч. львівський та київський Апостоли XVII ст., засвідчують тільки кореневий наголос: *мерѣтвѣий* (Бер., 116), *мерѣтвѣа* (Л. Сл., 77; К., 75 зв.), *мерѣтвѣимъ* (Л. Сл., 22 зв.; К., 18), *мудрий* (Гр. Зиз., 19 зв.; Бер., 14, 123; Адельф., 46), *мудри* (Л. Сл., 124 зв.; К., 119 зв.).

У російських пам'ятках трапляються випадки не флексійної, а кореневої акцентуації: *птицы мертвы* (Вед. 1705, 21), *мудри* (Бурц., 179). А. Залізняк вважає, що у формах типу *мерѣтвѣа* завжди або майже

завжди виступає «специфічно книжний» передфлексійний наголос, зокрема в коротких прикметниках і пасивних дієприкметниках, які мають винятково або переважно книжний характер. Такими є в XVI—XVII ст. майже всі нечленні форми, крім наз. одн. та наз. мн. на *-ы*. «У пам'ятках часто трапляються, наприклад, наголоси *мертва* (род. одн. чол. р.), *мертву* (дав. одн. чол. р., зн. одн. жін. р.), *мертви* (наз. мн.)» [9: 194]. Однак В. Колесов зауважує, що форми *мертва*, *мудра* характеризуються кінцевим (флексійним) наголосом у наз. одн. жін. р., що підтверджується давньоруськими джерелами, але в непрямих відмінках, особливо у формах множини, їм властивий кореневий наголос [11: 210 — 211].

Отже, аналізовані прикметникові форми у львівському виданні Апостола, втративши первісну акцентуацію (крім повного прикметника *мерѣтвѣмъ*, який, навпаки, зберіг), відбивають справжній староукраїнський наголос, що, до речі, є водночас і церковнослов'янською акцентною традицією, а форми з флексійною акцентуацією в московському виданні — староросійський.

Прикметники *неновъ* (у дав. одн. сер. р.) і *непростъ* (у дав. наз. одн. жін. р.) ужито в пам'ятках з ідентичними акцентними відмінностями: кореневим наголосом у львівському виданні та префіксальним — московському. У псл. мові обидва слова належали до рухомої а.п. з кореневим наголосом у початковій формі та таким самим наголосом в аналізованих формах — *пѣвъ [4 V: 205; 19: 100; 11: 214; 1: 91; 9: 138; 17: 142; інакше (окситонована а.п.) 10: 142; 7: 21], дав. одн. сер. р. — *пѣву; *простъ [4 V: 72; 19: 102; 11: 214; 9: 138; 17: 142], наз. мн. жін. р. — *prosty. Первісну акцентуацію збережено у формах чол. та сер. р. одн. (у т.ч. й у дав. відм.) повних і коротких прикметників у др. мові: *новѣи* (ЧНЗ, 39), *новоє* (ЧНЗ, 17, 17 зв.), *ново* (ЧНЗ, 24), *нову* (ЧНЗ, 91), *простъ* (ЧНЗ, 68 зв.). Кореневим наголошенням (щоправда, здебільшого повних прикметників, але для них така акцентуація є вторинною, зумовленою впливом коротких прикметників) відзначені досліджувані форми в інших староукраїнських пам'ятках: *простого* (Гр. См., 7), *простое* (Гр. См., 7, 14 зв., 23 зв., 68 зв., 72 зв., 74; Гр. Зиз., 43), *проста* (Гр. См., 75), *простъ* (Адельф., 24, 35, 51), *простѣй* (Адельф., 51; Зиз. С., 87; Бер., 86, 145, 173, 195), *простѣм* (Бер., 70), *проста* (Бер., 172, 143), *простых* (Кл. Остр., 215 — двічі), *прости* (Служ. Стр., 86, 232), *проты* (Гр. Зиз., 1), *новаго* (Служ. Стр., 151, 301, 314), *нова* (Служ. Стр., 96), *новъ*, *нова* (Бер., 146), а також *ненову* (Л. Сл., 136 зв.; К., 134), *непроты* (Л. Сл., 15; К., 12 зв.).

Крім того, прикметник *простъ* ужито в пам'ятках ще в одній формі — наз. дв. чол. р., що у псл. мові також мав кореневий наголос — *prosta, який зберігають українські видання Апостола XVII ст.: *проста* (Л. Сл., 28 зв.; К., 31).

Таким чином, львівське видання Апостола відбиває реальний староукраїнський наголос коротких прикметників *неновъ* та *непростъ*, що був збережений з праслов'янської доби. Аналогічного наголосу слід

було очікувати в московському виданні, але рецесія наголосу на префікс пояснюється давньою традицією перенесення акценту на прийменник (префікс, частку, сполучник), яка є характерною рисою більшості староросійський стародруків, наприклад, про перенесення наголосу на префікс *не-* говорить З. Веселовська: *моє дѣло нелюбо* (Ратн., 34), натомість в українських пам'ятках акцент залишається на корені: *неравны* (Кл., 177), *нечисты* (Гал., 13) [5: 69, 80 – 81].

До того ж, кореневий наголос повного прикметника *простий* є одним з нормативних у сучас. укр. літ. мові, (очевидно, він виник під впливом короткої форми): *простій* і *простий* (УЛВН, 529; Погр. ОС, 475). З цього приводу В. Винницький зазначає: «В українській мові здавна відбувається поступова ретракція наголосу з кореня на закінчення в прикметниках *простій*, *ясній*, і з сучасного погляду в них варіантне наголошування є кодифікованим» [6: 251]. Вагання наголосу в повному прикметнику *новий* у пам'ятках також пояснюється впливом короткої форми; зокрема, з подвійною акцентуацією вживається ця лексема в «Енеїді» І. Котляревського [8: 6].

Прикметник *подобень* ужито в пам'ятках у формі дав. одн. сер. р. з акцентованим другим кореневим складом у львівському виданні та першим – у московському. Це похідний від іменника *подоба* суфіксальний прикметник, який у др. мові характеризувався наголосом на другому кореневому складі як у твірній основі, так і в похідних від неї: *подоба* (ЧНЗ, 34), *подобитисѧ* (ЧНЗ, 143 зв.), *подобает* (ЧНЗ, 51 зв., 68 зв., 70, 75 зв., 77 зв., 105, 108, 116 зв. тощо), *подобен* (ЧНЗ, 29 зв., 46), *подобна* (ЧНЗ, 12 зв., 71, 152 зв., 153, 154 зв.), *подобно* (ЧНЗ, 8 зв. – тричі, 24 зв., 28 зв., 29, 32 зв., 34 зв., 110 зв. – двічі тощо), *подобни* (ЧНЗ, 30 – двічі, 34, 89 зв.), *подобнаѧ* (ЧНЗ, 19 зв., 124, 126 зв., 137 зв.), *неподобными* (ЧНЗ, 85), *подобны* (ЧНЗ, 149 зв., 152 зв., 153), присл. – *подобно* (ЧНЗ, 29 зв., 36 зв., 39 зв., 43 зв., 65 зв., 94 зв.), *подобству* (ЧНЗ, 144), *подобствию* (ЧНЗ, 101 зв.), *подобьѧ* (ЧНЗ, 127 зв.), *преподобни* (ЧНЗ, 139 зв.). У староукраїнських пам'ятках наголос залишається на тому ж складі, що і в др. мові: *подобен* (Гр. См., 79 зв.), *подобное* (Адельф., 140), імен. – *подобство*, *подобникъ* (Бер., 162), присл. – *подобно* (Бер., 320), *подобнѧ* (Бер., 162; Гр. Зиз., 83), *подобнѧ* (Бер., 162; Адельф., 177), а також у львівському та київському виданнях Апостола пер. пол. XVII ст.: *подобну* (Л. Сл., 17; К., 13 зв.). Свідчення пам'яток переконливо вказують, що львівський Апостол 1574 р. відбиває реальний староукраїнський наголос, до речі, успадкований сучасною українською літературною мовою: *подібний*, *-на*, *-не* (УЛВН, 468; Погр. ОС, 436).

Прикметник *свободень* у досліджуваних текстах ужито у формі наз. мн. чол. р. з наголосом на другому кореневому складі у львівській пам'ятці та на першому – в московській. Цей похідний прикметник, утворений за допомогою суфікса *-ьн – *svobodьнъ [7: 87; 9: 151; 17: 259] від іменника з рухомою а.п. – *svobodà [3 IV: 449; 7: 83; 9: 138; 11: 63 – 64; 17: 100], у псл. мав кореневий наголос, у т.ч. у формі

наз. мн. чол. р. — *svobodny. У Чудівському Новому Завіті спостерігаємо вагання наголосу між кореневими складами та флексійним, при цьому у коротких прикметниках наголос падає у формі жін. р. одн. на закінчення, а у формі наз. мн. чол. р. зберігає первісну початкову акцентуацію: *свободна* (ЧНЗ, 102), *свободни* (ЧНЗ, 84 зв.), *свободні* (ЧНЗ, 45 зв. — двічі). У повних формах спостерігається коливання між другим кореневим складом та флексією: *свободныа* (ЧНЗ, 123 зв. — двічі), *свободныа* (ЧНЗ, 123 зв. — двічі), *свободныи* (ЧНЗ, 121 зв.). В українських виданнях Апостола також немає одностайності щодо наголошення цієї форми: *свободни* (Л. Сл., 45 зв.) — *свободни* (К., 43). Таким чином, львівська пам'ятка 1574 р. відбиває один із варіантних наголосів, що виник, очевидно, під впливом акцентуації іменника *свобода*, але перевага згодом у Львові була надана початковому кореневому наголосу. Акцентна варіантність свідчить про динамічні процеси, які відбувалися в аналізованому слові у стукр. мові в плані нормалізації його наголошення.

Прикметник *оужасень* ужито в пам'ятках двічі: у формах наз. одн. і мн. чол. р. з ідентичними акцентними відмінностями — наголосом на другому кореневому складі у львівському виданні та на першому — в московському. Це похідний прикметник, утворений від іменникової основи за допомогою суфікса *-ень*. У др. мові аналізована лексема характеризується наголосом на другому кореневому складі, збігаючись з акцентуацією твірної основи: *оужасни* (ЧНЗ, 60, 64) — *оужаса* (ЧНЗ, 60), *въ оужасѣ* (ЧНЗ, 66, 75). У староукраїнських пам'ятках (у т.ч. виданнях Апостола) послідовно простежується аналогічна львівській акцентуація другого кореневого складу: *оужасень* (Бер., 28, 266; Л. Сл., 6; К., 33 зв.), *оужасни* (Л. Сл., 7; К., 35 зв.), що мотивується акцентуацією твірної основи *оужасъ* (Л. Сл., 5 зв.). І. Огієнко вважає такий наголос давнім українським [13: 208 — 211]. У строс. мові акцентуація похідного прикметника теж збігається з акцентуацією твірного слова. З цього приводу А. Залізняк зауважує, що «прикметник з *-н-* прагне отримати тривіальний наголос, який збігається за місцем з наз. одн. твірного слова (якщо тільки наголос тут не флексійний)» [9: 92]. Таким чином, є всі підстави вважати, що обидві пам'ятки — і львівська, і московська — відбивають реальну староукраїнську і староросійську акцентуацію відповідно.

Прикметник *черень* ужито в пам'ятках у формі дав. мн. чол. р. з кореневим наголосом у львівському виданні та флексійним — у московському. Первісно цей прикметник у псл. мові належав до окситонованої а.п. — *čьгдѣ [2 II: 370, 418; 18: 270; 10: 143; 7: 108, 146, 172; 11: 210; 1: 80 — 81; 9: 136; 17: 140], який у формі дав. мн. чол. р. мав флексійну акцентуацію — *čьгдѣ. У Чудівському Новому Завіті цей прикметник зафіксовано зі старим флексійним наголосом: *черно* (ЧНЗ, 151 зв.). На староукраїнському ґрунті форми аналізованого короткого прикметника вирівняли наголос за кореневою морфемою під впливом повних форм: *черное* (Адельф., 32), *черный* (Гр. Зиз., 20). Українські

видання Апостола XVII ст. також фіксують кореневу акцентуацію: *чёрномъ* (Л. Сл., 12; К., 9 зв.). Отже, у львівській пам'ятці знак наголосу поставлено згідно з прямофонетичною стратегією, що відбиває «живу» староукраїнську вимову.

Таким чином, більшість коротких прикметників, засвідчених у львівському виданні Апостола 1574 р., відбиває саме тогочасний староукраїнський наголос: *антихристовъ, долъженъ, долъжни, истиненъ, мерътва, мудры, ненову, непросты, подобну, чёрномъ*.

В окремих випадках наголос досліджуваних форм зумовлений або церковнослов'янською акцентною традицією, або тогочасною місцевою вимовою: *жестоко*.

Деякі лексеми теж відбивають староукраїнську акцентуацію, проте, як показує наше дослідження, характеризуються в пам'ятках варіантним наголосом, що був згодом втрачений сучасною українською літературною мовою у зв'язку з тим, що згадані нижче лексеми були нею втрачені та замінені іншими: *свободни, оужасенъ, оужасни*.

Прикметники (короткі форми) не так послідовно зберігають первісний праслов'янський наголос, як, приміром, іменники; у цьому класі слів відбуваються активні акцентні процеси щодо вирівнювання наголошення словоформи в межах словозмінної парадигми; крім того, на українському ґрунті короткі прикметники поступово витісняються повними формами. Але відмінності в наголошенні, засвідчені у львівській та московській пам'ятках, переконують у тому, що вони є доказом того, що тогочасні староукраїнська і староросійська акцентні системи суттєво відрізнялися між собою.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (пам'ятки, словники, граматики)

1. Адельф. — Адельфотес. Грамматика. — Львів, 1591 (стародрук).
2. Бар. — *Баранович Л.* Меч духовный. — К., 1666 (стародрук).
3. Бер. — *Бернда П.* Лексікон славенороскій, и имен тлъкованіе. — К., 1627 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — 272 с.
4. Бурц. — *Бурцовъ В.* Євангелие учительное. — М., 1639 (стародрук).
5. Вед. 1703 — *Вѣдомости* времени Петра Великого. — Спб., 1703 (стародрук).
6. Вед. 1705 — *Вѣдомости* времени Петра Великого. — Спб., 1705 (стародрук).
7. Величк. — *Величковський І.* Твори. — К.: Наукова думка, 1972. — 191 с.
8. Волк. — *Волкович І.* Розмышляньє о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631 // Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 91–127.
9. Гал. — *Галатовскій І.* Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).
10. Гр. Зиз. — *Зизаній Л.* Грамматіка словенска. — Вильно, 1596 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наукова думка, 1980 (стародрук, факсим. вид.).
11. Гр. См. — *Смотрискій М.* Грамматіки славенския правильное синтагма. — Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наукова думка, 1979 (стародрук, факсим. вид.).
12. Зиз. С. — *Зизаній С.* Казанье св. Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Л., 1906. — Т. 5. — С. 1–245.
13. Зін. Прип. — *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII — XVIII ст.). — К.: Наукова думка, 1971. — 389 с.
14. К. — Апостол. — К., 1630 (стародрук).

Пономаренко С.С.

15. Л. — Апостол. — Львів, 1574 (стародрук).
16. Л. Сл. — Апостол. — Львів, 1639 (стародрук).
17. М. — Апостол. — М., 1564 (стародрук).
18. Погр. ОС — *Погрібний М.І.* Орфоепічний словник. — К.: Рад. шк., 1984. — 629 с.
19. Поезія XVI–XVII — Українська поезія (кінець XVI — початок XVII ст.). — К.: Наукова думка, 1978. — 431 с.
20. Посл. Гр. — *Лихачёв Д.С.* Послание Грозного в Кирилло-Белозерский монастырь, 1573 // Труды отдела древнерусской литературы АН СССР. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. 8. — С. 57–124.
21. Ратн. — Ученіе и хитрость ратного строені# пххотныхъ людеи. — М., 1647 (стародрук).
22. Сл. Лекс. — *Славинецькій Є., Корецькій-Сатановській А.* Лексикон славено-латинській. — М. (середина XVII ст.) // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 421-540.
23. Служ Стр. — Службеник. — Стрятин, 1604 (стародрук).
24. С. Пол. — *Полоцькій С.* Вечер» душевна». — М., 1681 (стародрук).
25. Т. З. — *Земка Т.* // Отроковский В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст. — Пг., 1921. — С. 81–119.
26. УЛВН — Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / Уклад. І.Р. Вихованець, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, Г.Х. Щербатюк. — К.: Наукова думка, 1973. — 724 с.
27. ЧНЗ — Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1937 — 104 с.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, ТЕРМІНІВ, ПОНЯТЬ

а. п.	— акцентна парадигма	наз.	— називний відмінок
відм.	— відмінок	одн.	— однина
дав.	— давальний відмінок	ор.	— орудний відмінок
дв.	— двоїна	псл.	— праслов'янська мова
др.	— давньоруська мова	род.	— родовий відмінок
жін. р.	— жіночий рід	сер. р.	— середній рід
зв.	— зворотний бік аркуша	строс.	— староросійська мова
зн.	— знахідний відмінок	стукр.	— староукраїнська мова
мн.	— множина	чол. р.	— чоловічий рід

1. *Булатова Р.В.* Старосербская глагольная акцентуация / Р.В. Булатова. — М.: Наука, 1975. — 281 с.
2. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5-и т. / Л.А. Булаховський. — К.: Наукова думка, 1977. — Т. 2. — 631 с. — (Українська мова).
3. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5-и т. / Л.А. Булаховський. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 4. — 575 с. — (Слов'янська акцентологія).
4. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5-и т. / Л.А. Булаховський. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 5. — 615 с. — (Слов'янська акцентологія).
5. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть) / З.М. Веселовська. — Х.: Вид-во Харківського університету. — 1970. — 163 с.
6. *Винницький В.М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток / В.М. Винницький. — Львів: Бібл'ос, 2002. — 578 с.
7. *Дыбо В.А.* Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском / В.А. Дыбо. — М.: Наука, 1981. — 272 с.

Акцентні відмінності коротких прикметників у ... виданні Апостола 1574 р...

8. Желязкова В.В. Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в «Енеїді» І. Котляревського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 „Українська мова” / В.В. Желязкова. — К., 2001. — 19 с.
9. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской / А.А. Зализняк. — М.: Наука, 1985. — 428 с.
10. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском: Судьба акцентуац. парадигм / В.М. Иллич-Свитыч. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 179 с.
11. Колесов В.В. История русского ударения: Именная акцентуация в древнерусском языке / В.В. Колесов. — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1972. — 256 с.
12. Колесов В.В. Очерки по русской исторической акцентологии / В.В. Колесов. — Szeged, 1978. — 158 с.
13. Огієнко І. Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок: Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії / І.І. Огієнко // Записки чина св. Василя Великого. — Львів, 1925. — Т. 1. — Вип. 3. — С. 197-220.
14. Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки чина св. Василя Великого. — Жовква, 1926. — Т. 2. Вип. 1-2. — С. 4.
15. Потебня А.А. Ударение / А.А. Потебня // Подгот. к изд. В.Ю. Франчук. — К.: Наукова думка, 1973 — 172 с.
16. Скляренко В.Г. До теорії праслов'янського наголосу / В.Г. Скляренко // Мовознавство. — 1970. — №1. — С. 31-34.
17. Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія / В.Г. Скляренко. — К.: Укр. книга, 1998. — 342 с.
18. Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache / V. Kiparsky. — Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverl., 1962. — 296 s.
19. Stang Ch. S. Slavonic accentuation / Ch.S. Stang. — Oslo ect.: Universitets-forl., 1957. — 194 p.

Sergiy Ponomarenko (Mykolayiv)

ACCENTUAL VARIANCES IN SHORT FORM OF AN ADJECTIVE OF THE LVIV EDITION OF APOSTOL DATED 1574 COMPARED WITH THE MOSCOW EDITION DATED 1564

The article covers accentual variances in short form of an adjective, it specifies stress tendencies of the analyzed allologs of the Lviv edition of Apostol via application of the data gathered from other sources dated 14-17AD, dictionaries, and other editions of Apostol dated 17 AD, except for the Russian one; it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: short form of an adjective, strong and weak forms, emphasis, accentuation, accentual paradigm.

УДК 811.81'23: 316.276 (477)

Ігор Давиденко (м. Київ)

КОНЦЕПТ “ДУХ” ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ЛЮДИНИ

Статтю присвячено дослідженню проблеми функціонування релігійного, міфологічного, філософського концепту “ДУХ” – одного із складників концептосфери „внутрішній світ людини”.

Ключові слова: *концепт, мовна картина світу, концептосфера, дух.*

Поняття “дух” – це надзвичайно складна ментальна структура, яка є об’єктом дослідження різних наук – релігієзнавства, філософії, міфології, кожна з яких профілює певні знання про дух як одну з універсальних духовного світу людини.

Із виокремленням когнітивної лінгвістики у самостійну галузь знання дослідження цього поняття стало популярним, зокрема в працях В. Маслової [2; 3], О. Шмельова та Т. Булигіної [1], О. Урисон [6], представників школи „Логический анализ языка” [7].

В українському мовознавстві також є праці, у яких об’єктом вивчення виступає дух, зокрема це дослідження О. Селіванової [4] та докторська дисертація М. Скаб “Концептуалізація сакральної сфери в українській мові” [5].

В українських та російських мовознавчих студіях концепт “дух” не репрезентований як самостійний об’єкт наукових досліджень. Фахівці досліджують цей концепт у порівнянні з концептом “душа”, який так само репрезентує внутрішній світ людини, виокремлюючи ряд спільних та відмінних рис, характерних для української та російської мовної картини світу.

Уявлення про *дух* – дуже давнє, воно існувало, ймовірно, уже в епоху архаїчних релігійних форм фетишизму, тотемізму, анімізму, магії.

З погляду релігії *дух* (лат. *animus* – образ думок, дух; *anima* – животворний дух, життєва сила; *spiritus* – подих, дух, життя) – універсальний

концепт, у якого наявний цілий спектр значень: *абсолют*, безплотна надзвичайна істота, частка божества в людині, яка домінує над *душею* й тілом, внутрішня (моральна) сила, істинний смисл тощо [8: 322].

У християнстві дух розглядають як третю іпостась Трійці (“Святий Дух”), що втілює творчу, породжувальну силу Бога-Отця і Бога-Сина. Земним місцем перебування цього духу є церква та душі праведників [9: 177]: **Бог триєдиний: Батько, Син і Дух** (Леся Українка); **Господь же, Дух і Бог — це одне і те ж** (Г. Сковорода). Релігійне розуміння духу розвивалося у руслі християнської антропології, де дух розглядали як істину душі та вищу цінність [там само]. Зв’язок духу і душі чітко простежується у творах Г. Сковороди: *У той час, розплющивши очі, таємно кричить у душі Дух Святий таке: „Правда твоя, правда вічна, а закон твоїй — то істина”* (Г. Сковорода).

У християнстві формується також учення про антропологічний дуалізм, наявність у людській істоті особливої сутності („подиху духу Божого”), не схожої на душу й тіло. Дух — це, з одного боку, дихання життя від Бога у людей та тварин, що зближує дух із душею, а з іншого — безсмертний дух, наявний у людини, але не в тварин, який є причиною когнітивних і вольових здібностей [8: 322].

Релігійний світогляд відображений у мовних виразах, які пов’язують дух з Богом, наприклад, *дух до Бога зір рве: Як в море річка мчить, так сталь до магніту пливе, До гір вогонь тремтить, так дух до Бога зір рве* (Г. Сковорода). Релігійно спрямованим є вислів *божій дух*, тобто дух, який не кожна людина здатна досягнути: *Чернь нечестива Христової плоті торкатися може, Божого ж Духа, проте, чернь не збагне аж ніяк* (Г. Сковорода). Він надихає людину, формує її внутрішній світ: *І коли подув на твоє серце Дух Божий, то ти маєш побачити те, чого від народження не бачив* (Г. Сковорода); *Спинись на хмарах, Божий дух, Блисни очима на руїни* (О. Олесь); *дух господній: Тільки там, де дух господень, Тільки там і воля!* (М. Костомаров).

Зв’язок із релігією виразний у висловах *святий дух* (пов’язаного з християнським розумінням духу як третьої особи Трійці), *небесний дух*, *світлий дух* (очевидно, пов’язаних із уявленнями про небо як місце перебування богів, ангелів, святих). Пор., напр.: *О вір мені: мене посуха, Сурма над нами загуде, І благодать святого Духа Дощем на землю упаде* (О. Олесь); *Ангел — у плоті, одначе вважається духом небесним* (Г. Сковорода); *В небо лить, де він прекрасний, Сонячно-ясний... В раюванні дух свій світлий З його сяйвом злий* (О. Олесь).

Сема релігійності наявна також у виразах *злий (нечистий, лихий) дух* — “надприродна істота, ворожа людині; біс, чорт, диявол” [ФС, І: 275]: *Нимидора слухала молитву; вона сама пойняла віри в тому, що в ній сидить нечистий дух* (І. Неч.-Левицький); *А всі оті, що звалися богами в поганськiм світі, — ідоли бездушні або злі духи, слуги князя тьми* (Леся Українка).

З погляду філософії дух — потенціал творчої активності, того переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється

всередині діяльності. Дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його можливість відтворювати себе у предметному світі та розпредмечувати цей світ через творчу особистість [9: 177].

Дух є наскрізною проблемою всієї історії філософії. У Платона дух — це “світова душа”; в давньогрецькій філософії дух тлумачили не як надприродну сутність, а як складник буття і визначали чи то як “пневму” (життєву силу), чи як “нус” (інтелектуальне начало); Плотін ототожнював його із Логосом, Софією, духовним життям; у Аристотеля це — вищий інтелектуальний реєстр душі, для античних матеріалістів він не більше, ніж розумна частина душі [8: 332; 9: 177].

“Словник української мови” в 11 тт. (1970–1980) подає таке значення цього слова: “Психічні здібності, свідомість, мислення. *Досягнення людського духу.* // У матеріалістичній філософії і психології — мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її. // В ідеалістичній філософії — нематеріальне начало, яке лежить ніби в основі всіх речей і явищ і є первинним щодо матерії” [СУМ II: 442–444]. Філософське розуміння духу зустрічаємо і в художній літературі: *Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія — первинна* (О. Гончар).

Мова відображає також філософське протиставлення матеріального і нематеріального: *Молось не самому Духу — та й не матерії; Я дух, дух вічності, матерії, я мускули передосвітні; Нехай же ще Дух Ваи — Матерія скріпить — пишіть...; Ти знов. А як же дух і форма? А як же вічне битіє?* (П. Тичина).

Філософське розуміння духу відображено у фразеологізмі **дух часу** (епохи, доби) — “погляди, потреби, смаки і т. ін. суспільства певного періоду” [ФС, I: 275]: *Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостанусь позаду, — не думаю я сього* (Леся Українка); *Я часу дух, дух міри і простору, дух числа. Я дух-рушій...* (П. Тичина), а також у виразах *дух революції*: *А дух Революції — н'єш його ти Всією душею своєю* (О. Ольжич); *Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф — чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції* (О. Гончар); *дух творчості, дух згоди, дух істини, дух опозиції, дух системи, атмосфера духу: За що ж? За те, щоб духом згоди Все понялося між людьми; Розцвітайся ти, веснонько красна, Духом творчості все онови* (П. Грабовський); *Яка користь, коли ім'я твоє у тлінному списку надруковано, а дух істини, що сидить і судить у нутрощах твоїх, не одобрює й не дивиться на обличчя, але на серце твоє?* (Г. Сковорода); *Заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, по його думці, духом опозиції...; Се був бюрократ старої школи, вихований в душі абсолютистичної системи...* (І. Франко); *Находив у ній підпору для своїх найгрубіших і найнижчих зворушень, а що не помічав у засліпленні її хиб, так тонув чимраз глибше і глибше в атмосфері її духу й душі* (О. Кобилянська).

Дух відповідає за психічні здібності, мисленнєву діяльність. Таке філософсько-психологічне розуміння духу знайшло втілення у фразеологізмах: **одного духу з ким і без додатка** — “однакових поглядів, переконань і т. ін.”, а також **по духу** — „за спільними поглядами, ідейними переконаннями, способом мислення, вираження і т. ін.”; **одним духом дихати** — “бути однаково настроєними, мати спільні наміри; дотримуватися спільних поглядів, думок і т. ін.” [ФС, I: 276]: *Можна вибрати друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибрати* (В. Симоненко).

Лінгвістичні словники, зокрема СУМ та Словник синонімів, фіксують ще й інші значення цього слова, зокрема: 1. Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу. 2. *род. у, тільки одн. розм.* Процес удихання й видихання повітря (переважно в сталих словосполученнях); дихання. 3. *род. у, тільки одн. розм.* Те саме, що запах; аромат [СУМ, II: 442–444].

У Словнику синонімів української мови до поняття *дух* подано такі синоніми: *дихання, душа, запах, повітря* [ССУМ, I: 479].

Дух — внутрішня (моральна) сила людини (*Ним світилась якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою* — П. Мирний). Це своєрідний внутрішній стрижень людини, тому у війнах так важливо було зломити дух супротивника, після чого він може втратити волю до перемоги або взагалі впасти у відчай: *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, видно, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою. Його радував цей дух. Бо ж саме такий потрібен, щоб гідно зустріти те, що буде* (О. Гончар); *Саме комуніст повинен був у ній задавати тон і весь час підтримувати бойовий дух солдатів* (О. Гончар); *Вічний революціонер — Дух, що тіло рве до бою* (І. Франко).

На означення незламної людини вживають вислів *сильна духом*, а слабкої — *легкодуха*: *Тріпочуть під вітром короткі обривки життя. І тільки подвиг людського духу Доточить їх до безсмертя* (Л. Костенко); *Куди їхнім коням до наших! Вони в них задихаються від ожиріння серця!.. Легкодухі, як і їх господарі!* (О. Гончар); *Читав я, що через легкодухість усе: бояться життя* (А. Тесленко); *Чим далі, то все більше й дужче виступала правда першого; а острах другого нехайли, як легкодухого чоловіка* (П. Мирний); *Так ви, бачу, всі легкодухи, Пере до мною так, як мухи* (І. Котляревський).

Оскільки дух — це сила, то його, як і сили, може іноді не вистачати: *не вистачає (не стає) духу у кого і без додатка*. — “хто-небудь не наважується, не рішається на щось” [ФС, I: 106]: *Та чи стане в тебе духу — Під негоду, завірюху Керувати проти хвиль, Що так плещуть відусіль; Город чаду та старців, — Скільки він склада в могилу Духом змучених борців!* (П. Грабовський); *А сказати їм Галину правду — не хватало духу, сили* (П. Мирний).

Дух — дуже сильний, він сильніший за плоть, він міцніший за все: *Потрібно усіх в роботі, А серце б'є, як обух. Прокляття мій плоті, Що слабша за мій дух* (О. Ольжич).

В українській мові функціонують вислови, які мають інше концептуальне значення: "дух — фізична сила". Наприклад, **скільки є духу** — "з максимальним напруженням; щосили": *Ніби чийсь тихий голос зашепотів над самісіньким вухом: тікай, що є сили, що є духу!* [ФС, I: 276]; *Раптом із землянки вискочив Маковейчик, молодий лобатий телефоніст, без пілотки, з землею на плечах, і дзвінко — скільки мав духу — оголосив: — Піхота піднялась!* (О. Гончар); *Бажаю оспівати вам, Що стане духу мого, Життя, страждання, муку й смерть Селедія святого* (І. Франко); *І сього для тебе мало?! Сядь в возочка на горі, — Тільки б духу в тебе стало В цій шалено-дикій грі* (О. Олесь); *Ларченко ускочив в санчата та тільки духу попер у Піски* (П. Мирний); *з усього духу* — "з максимальним напруженням; щосили" [Там само]: *Латин зрадливий н'є сивуху, А ми б'ємось зо всього духу* (І. Котляревський) та "відсутність духу взагалі": *О, оцих — то ніхто не приб'є, ці не бояться морозу; але зате й бездушні, духу не мають* (М. Старицький); *набиратися духу*: *Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Єлька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гуляйполе, що тінь від нього через усе дядькове життя протяглась* (О. Гончар).

За найвними уявленнями дух не має постійного місця локалізації. Місцем перебування духу є тіло (найчастіше — здорове): *Знов лечу я над степами, Над смарагдом нив... Дух, що з муки народився, Тіло окрилив* (О. Олесь); *Тоді людина квітує, молодіє, наче м'язи й дух не одного, а сотні здорових людей скупчуються разом в одному тілі, що аж бринить...; Поїде в ті райські місця, накупається досхочу, спочине душею, підгартується, — бо ж у здоровому тілі здоровий дух!* (О. Гончар). Місцем локалізації духу може бути також серце: *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси!* (О. Гончар).

Дух не позначає ніякого внутрішнього органу, він ніяк не функціонує, з ним не асоціюються жодні процеси, про які можна було б сказати, що вони протікають "всередині духу" [7: 20]. Дух уявляють як частку єдиного начала, єдиної субстанції всередині кожної людини.

Дух — це особлива субстанція, оскільки вона невидима, дематеріалізована, то може бути присутньою завжди і всюди: *Дух, що пройняв еси все, хто ти єсть?* (П. Тичина). Дух — це щось нематеріальне, але таке, що має великий вплив на буття людини: *Мільйони радо йдуть, Бо се голос Духа чуть* (І. Франко); *Слідуючи керівництва духа, пішли обоє всередину* (Г. Сковорода). Дух — це ніби внутрішній голос людини, який вона слухає, якому підкоряється і робить те, що він скаже: *І це є щасливо з Богом уступити у звання, коли чоловік не за своїми забаванками і не за чужими порадами, але вникнувши в самого себе і послухавши Святого Духа, що живе всередині і кличе його, слідуючи за таємним його покликом...* (Г. Сковорода).

Людина і дух завжди йдуть поруч. У Г. Сковороди, дух — це спільник людини: *Світло моє, поведи враз зі мною ще спільника мого — Дух мій, що радо тобі волю свою віддає* (Г. Сковорода).

Дух є носієм життя: *А ти йдеш з сівнею й тихо сієш В чорні скиби й не зарослі рани Нове сім'я, нові надії, І вдихаєш дух життя рум'яний* (І. Франко). Мова засвідчує й такі вирази, у яких духом життя наділено неживі предмети: *Але в цю глину вдихнуто дух життя, а в тім буйстві ховається мудрість усього смертного* (Г. Сковорода).

Наявність духу є ознакою того, що ти — людина: *Хай він, що був волом весь рік, робив, немов машина, почує в собі дух живий, пізна, що й він — людина* (І. Франко).

Зв'язок духу із життям підкреслюють епітети *живий* (*Рівним рухом, живим духом на синім просторі, Огнем грають, світом сяють неодмінні зорі* — М. Костомаров) та *животворящий* (*Оце починаю відчувати найсолодший пахощі розлитого без меж Духа животворящего твого, як найсолодшого фіміама, готовий услід за ним іти* — Г. Сковорода).

У фразеологізмах слово *дух* може виступати еквівалентом лексеми *життя*, особливо у тих виразах, у яких ідеться безпосередньо про момент смерті людини або ж позбавлення її життя насильницьки, тобто вбивством. Наприклад: *вбити дух (душу) з кого*. — “б'ючи, вбити кого-небудь”: *Став велетень та й дивиться. — Та що це воно за мара така, що б'ється так дуже? А побратим до нього: — Ото, — каже, — як не одв'яжешся, то й буде бити, поки й дух з тебе не виб'є* (С. Васильченко); *Та я з тебе дух виб'ю!.. Та я не подивлюся, що ти молода!* (Г. Кв.-Основ'яненко); *випустити дух з кого і без додатка* — “убити, згубити кого-небудь” або “умерти, загинути (про людину)”: *Лигар ударом макогона Дух випустив із Емфіона* (І. Котляревський) [ФС, I: 79]; *спустити дух* — “умерти”. *Ой, лишенько... умираю! — скрикнула Явдохка та й дух спустила* (П. Мирний) [ФС, II: 855]; *Як застив — та й дух спустив; Радше дух спущу, а свого не пропущу; дух вийшов (вискочив, грубо випер) з кого, у кого* — “хто-небудь помер, загинув” [ФС, I: 275]; *Гляди, щоб я тебе не підперезав так, що й дух з тебе випре!..* (М. Кропивницький).

Очевидно, з тим, що людина, помираючи, випускає дух, який вилітає з тіла, пов'язане уявлення про те, що дух може літати: *Мусить бути! — скажи — і стане, Захотіти — досягти! Духа в льоті до мети Не затримають кайдани; Вгору! Вище! Аж за хмари, Там, де Дух людський летить* (О. Олесь). З цим пов'язане також уявлення про наявність у духу крил: *Як знову в серці арфа грала, Як дух на крилах піднімавсь; Очі їх не вглядять крил Святого Духа, Що над ними віяв і ридав без слів* (О. Олесь).

Дух має тісний зв'язок з вогнем, який надає йому життєдайної сили, робить його незламним: *Ще той не вродився Жар, щоб в нім згоріло Вічне діло Духа, Не лиш утле тіло* (І. Франко); *Не уявляю як ти тлієш, Як у землі сирій лежиш, — бо завше ти живеш, гориш, бо вічно духом пламенієш* (П. Тичина).

Найважливішою ознакою духу є те, що він безсмертний: *І Гонти гнівний дух з могили встане, І піде тінь Залізняка* (О. Олесь); *Да без краю і без міри Жив дух чоловіка* (Ю. Федькович); він живе і після смерті

тіла: **Згинуло тіло — не згинув їх дух, З нами живуть ідеали; Кров захо-лола — огонь не потух, — той, що їх груди палали** (П. Грабовський).

Дух тісно пов'язаний з тілом та плоттю, оскільки саме з ними асоціюють українці локалізацію духу. Зовнішні чинники одночасно можуть впливати як на тіло, так і на дух: **Як музикальний гарний звук Радісно живить тіло і дух** (Г. Сковорода).

Дух, згідно з уявленнями українців, *нетлінний*, тобто безсмертний, вічний. Такий дух протиставляється тлінному, тобто плоті, яка припиняє своє існування після смерті людини: **Аж ось і ранок розцвітає... Великий грім весни гуде! Наш Дух в могилі воскресає, Наш Дух, я чую вже, іде!** (О. Олесь).

Підтвердження опозиції нетлінного духу і тлінної плоті наявне у філософських трактатах Г. Сковороди: *Яку повинність маємо перед матір'ю нашою Біблією? Вона безперервно кладе нам у вуха якесь інше найвище начало єство, називаючи його началом, оком, отцем, сильним Господом, царем, ангелом поради, духом владичним, шляховідним страхом, другою людиною...; Даймон чи демон означає дух бачення. Кожна ж людина складається з двох начал, які протистоять собі і борються, або сутностей: із гірного й підлого, тобто із вічності й тліні; Послухай Соломона: „Нетлінний дух твій у всіх є. Тим-то заблудлих відкриваєш і тих, що согрешили, згадуючи, учиши, хай, відійшовши від злоби, вірують у тебе, Господи”.*

Для української мовної картини світу характерна наявність опозиціонування певних ознак духу. Серед них можна виділити такі основні:

1. Характеристика духу за параметричними показниками. Великий дух протиставлений малому: **Умер великий творчий дух, Воскрес маленький — руйнування** (О. Олесь). Цінують людину саме з великим духом: **Великий? Чим же се він був великий Чим? Духом тим, що бог йому вділив** (Леся Українка). Великий дух має здатність зменшуватися, подрібнюватися: **І як се так: великий дух — на людях розмінявся і здрібнів? Чи не Сибіру дух над нами?** (П. Тичина).

2. Якісна характеристика духу. У мові отримує своє відображення і протиставлення чистого духу нечистому: **Пристрасть є мирове в душі повітря. Вона безтутнє бажання видимостей, а зветься нечистий чи мучительний дух; Чи можеш повірити, що найчистіший дух весь попів твоєї плоті містить** (Г. Сковорода). На означення “нечистий” накладено релігійно-міфологічний світогляд, а саме: уявлення українців про нечисту силу чи силу тьми, або темну силу, якій протистоять сили добра і світла.

3. Характеристика духу за морально-вольовими якостями. До цієї групи належать означення *вільний* і *рабський* дух. Протиставлення цих двох номінацій найширше представлено в мовній картині українців, мабуть, це зумовлено історичним розвитком нашої держави, яка багато століть йшла до своєї незалежності і волі.

Волелюбність людського духу широко представляли поети ХХ століття: **Але ми гордим духом вільні, і наші душі золоті** (О. Олесь). Най-

імовірніше, це пов'язано з тим, що саме цей період був одним із найважливіх у історії нашого народу.

Волелюбний дух часто асоційований з козацтвом та з орлом, з його вільним польотом у небі: *Хто я? Я — козак З вільним духом, з ніжним серцем, З іскрами в очах* (О. Олесь); *На обличчі рабство, туга, Безпросвітна мла... Де ж то гордість твого Духа — Вільного орла; О дух України! Орел! Дух вільний, смілий і високий* (О. Олесь).

Вільному духу не страшні ніякі перепони: ні тюрми, ні смерть: *Але і смерть була безсила вас спинити І вбить ваш вільний дух; В хмарах світлі зорі, в тюрмах вільні духом...* (О. Олесь). Якщо людина має цей дух, то він закликає її до боротьби за омріяну свободу: *Повстане всяк, хто краю друг, В кім кров живе і вільний дух, І груди зранені степів Обмиє кровію круків* (О. Олесь).

Волелюбність духу виявлялася у людей у найдраматичніші моменти в житті нації — часи революцій та воєн. Поява вільнолюбивого духу в одних народів може давати поштовх до його появи в інших, він (дух) ніби прокидався від довгого сну: *Ішов 1848 рік. Заворушилися французи і махнули свого короля геть з престолу. За ними піднялися німці, італіяни... Обхотив вільнолюбивий дух чехів, цесарів з ляхами. Скрізь червоніла пожежа вільного духу* (П. Мирний).

Вільний дух має крила, але може їх втратити під впливом чогось: *В борбі нерівній я знесилів, Знамено випустив з руки, І дух мій вільний обезкрилів, Круг мене носяться круки...* (О. Олесь).

Письменники у своїй творчості протиставляють два види духу: вільний і рабський: *Не гідна ти ж дочкою лісу зватися! Бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатний рабський!; Сей рабський дух і там служити буде не тільки зо страху, але й з сумління* (Леся Українка).

Рабський дух — отрута для людини: *Щоб своїх хоч діток малих Рабським духом не труїли...* (М. Старицький).

Дух також може репрезентувати внутрішній світ людини: *Людський дух побивається в горі, Людське серце ридає в журбі* (П. Грабовський); *Ніколи так душа ще не мужала! Ніколи так ще дух не безумів!* (П. Тичина); *Ну, й дух сміливості покинув мене, дух зневіри потягнув у болото, я став боязливцем, але ж не зрадником...* (М. Стельмах). Представляючи внутрішній світ людини дух може бути: відважним, врівноваженим, простим, твердим тощо: *Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати її його відважного духу, упертої думки, палкого серця* (П. Мирний); *Зрівноважений дух, мудра розсудливість Та весела ясність, що з верховин своїх На глупоту свою дивиться з осміхом — От супутники бідності* (Г. Сковорода); *Не спокуйшай його. Він простий духом, а царство боже для таких найближче* (Леся Українка); *Де ви, правди всенародної Та братерства сіячі? Де ви, мислі благородної Тверді духом сіячі* (П. Грабовський). Дух може відобразити суспільно-політичні погляди людини: *Але ж ніхто тоді не відав, що в нім революційний дух* (П. Тичина); *Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо* (І. Франко).

Дух може виступати сутністю чогось (*Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі* — І. Франко), а також відображенням внутрішнього стану (*Євгеній тим часом відзискав свою притомність духа* — І. Франко); *Дикі пристрасті щезали з його душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов оцей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духа* — І. Франко).

Отже, поняття дух є об'єктом дослідження релігієзнавства, філософії, міфології, мовознавства, що накладає свій відбиток на реалізацію відповідного поняття в мовній картині світу українців, у якій дух постає не лише як репрезентант внутрішнього світу людини, але й як відтворювач специфічного міфологічно-релігійного світогляду українців.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Войт. — *Войтович В.* Міфи та легенди давньої України / В. Войтович. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2008. — 392 с.: іл.
- СУМ — Словник української мови : в 11 тт. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. — К. : Наук.думка, 1970-1980.
- ССУМ — Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. — Т. 1. — К. : Наук. думка, 2001. — 1040 с.; Т. 2. — К. : Наук. думка, 1999–2000. — 960 с.
- ФС — Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. — Кн. 1–2. — К. : Наук. думка, 1993. — 980 с.

1. Булыгина Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. — М. : Школа „Языки русской культуры”, 1997. — 574 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В.А. Маслова. — М. : Academia, 2001. — 208 с. — (Высшее образование).
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика : [уч. пособие] / В.А. Маслова. — Минск : ТетраСистемс, 2004. — 256 с.
4. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — К.-Черкаси : Брама, 2004. — 276 с.
5. Скаб М.В. Концептуалізація сакральної сфери : дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук: спеціальність 10.02.01 — „українська мова”; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2008. — 620 с.
6. Урысон Е.В. Дух и душа : к реконструкции архаичных представлений о человеке / Е.В. Урысон // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. — М. : Индрик, 1999. — С. 11–25.
7. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. — М. : Индрик, 1999. — 424 с.
8. Религиоведение / Энциклопедический словарь. — М. : Академический Проспект, 2006. — 1256 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова ред.кол.); НАН України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.

Igor Davydenko (Kyiv)

CONCEPT ‘SPIRIT’ REPRESENTATION IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

The paper is devoted to the examination of the religious, fabulous, philosophic concept ‘spirit’s’ functionality as a component of the concept sphere “inner world of a Man”.

Key words: concept, linguistic picture of a world, concept sphere, spirit.

УДК 047.31+811.161.2

КОРОЛІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – ПАМ'ЯТКА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ

Наукова конференція на таку тему відбулася 30 листопада 2011 року у м. Виноградіві Закарпатської обл. Захід було приурочено до 610-річного ювілею Королівського Євангелія – найдавнішої збереженої кириличної книги, що була створена на Закарпатті.¹ Ініціатор відзначення ювілею Королівського Євангелія – професор В.В. Німчук.

На відкритті конференції з вітальними словами виступили голова Виноградівської районної ради **О.В. Любімов**, голова Виноградівської райдержадміністрації **Т.В. Граб**, депутат Закарпатської обласної ради, керуючий справами виконавчого апарату Закарпатської обласної ради **М.А. Попович**, генеральний консул Угорської республіки в м. Берегові **Іштван Тот**, єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії **Мілан (Шашік)**, єпископ Ужгородський і Закарпатський (УПЦ КП) **Кирил (Михайлюк)**, прес-секретар Хустсько-Виноградівської єпархії **Йоан (Шандра)** (УПЦ МП). Представники Закарпатського краєзнавчого музею привезли на конференцію Королівське Євангеліє, що створило особливу духовну атмосферу, адже через більше ніж 6 століть книга знову побувала поблизу місця створення.

¹ Королівське Євангеліє зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї в Ужгороді. Обсяг пам'ятки – 176 аркушів. Уперше докладний опис цього Євангелія здійснив 1957 р. ігумен Василь Пронін, який виявив книгу в бібліотеці Мукачівського монастиря [*Игумен Василий (Пронин)*. Закарпатское Евангелие 1401 года // Православная мысль. – 1957. – № 2. – С. 117–123]. На пам'ятку звертали увагу й філологи – В.Л. Микитась і П.П. Чучка, які встановили точне місце переписання книги – (селище Королеве Виноградівського району на Закарпатті) й проаналізували „Післямову” та „Дарчу грамоту Стефана Винца”, вміщені в кінці книги [*Микитась В. Л., Чучка П. П.* Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 62–68].

Пленарне засідання доповіддю *„Королівське Євангеліє 1401 року в підкарпатському та всеукраїнському контексті”* розпочав **В.В. Німчук**, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови Інституту української мови НАН України. Учений наголосив на тому, що Королівське Євангеліє треба розглядати в ширшому історико-культурному контексті, адже кирилична писемність на Підкарпатті відома принаймні з XI ст. (напис на надгробній плиті на могилі болгарського князя Пресіяна біля м. Михайлівці тепер). Переписувач Євангелія, Станіслав Граматик, міг приїхати на Підкарпаття разом із князем Федором Корятовичем. У післямові до пам'ятки В. В. Німчук виявив риси, які були характерні для живого мовлення закарпатців у час створення Євангелія. За спостереженням дослідника, в тексті Євангелія відбитий другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив.

Доктор філологічних наук, професор кафедри словацької філології Ужгородського національного університету **П.П. Чучка** в доповіді *„Свідчення найдавніших українських документів про мову і культуру Закарпаття”* докладно проаналізував уміщені в Королівському Євангелії „Післямову” та „Дарчу грамоту Стефана Винца”, обґрунтував думку, що ці пам'ятки й справді створено 1401 р. в закарпатському селі Королеві і вони є найдавнішими оригінальними пам'ятками, написаними українською мовою на Закарпатті. Дослідник відзначив, що в пам'ятці відбито окремі риси живого карпатоукраїнського мовлення кінця XIV – початку XV ст., зокрема й окремі його специфічні локальні особливості. Дослідник вважає, що „Дарчу грамоту”, післямову і саме Євангеліє написав Станіслав Граматик, який міг бути родом із Закарпаття. Південнослов'янські орфографічні риси „Дарчої грамоти” вказують на те, де міг навчатися цей писар.

У.Б. Добосевич, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Франка, у доповіді *„Роль і значення релігійного письменства у становленні української літературної мови”* зазначила, що ще в староукраїнський період у писемних текстах, написаних церковнослов'янською мовою, відбувалося проникнення питомо українських мовних ознак. Середньоукраїнський етап позначений помітним зрушенням у різних сферах суспільного, культурного і релігійного життя. Королівське Євангеліє 1401 р., поряд із низкою інших пам'яток із Закарпаття, гармонійно вписується в загальноукраїнський мовотворчий контекст. Текст Євангелія, післямова, дарчий запис цінні елементами живої української мови, зокрема й закарпатськими особливостями. У XV – першій половині XVII ст. спостерігається якісно нова тенденція у процесах українського літературнописемного мовотворення, у релігійну сферу потрапляє руська (українська) мова.

У доповіді *„Порівняльний текстологічний аналіз вибраних уривків Королівського Євангелія”* доктор богослов'я, викладач Ужгородської греко-католицької богословської академії ім. Теодора Ромжі

о. Владислав Ігнатишин зазначив, що переписувач був грамотний, але досить часто „ігнорував правила церковнослов'янської мови”: для пам'ятки характерне сплутування літер **о** і **ω**, написання типу **прѣдша** (замість **предша**) тощо. На думку дослідника, це Євангеліє прийшло із середовища, де букви **є** і **ѣ** вимовлялися як один звук [e]. Текстові особливості досліджених фрагментів пам'ятки показують, що, найімовірніше Євангеліє походить із болгарського або македонського середовища.

В.В. Шаркань, викладач Ужгородського національного університету, у доповіді „**Характеристика мови Королівського Євангелія в науковій літературі**” подав аналіз наукових праць, у яких згадується пам'ятка, наголосив на тому, що, допоки не здійснене докладне дослідження мовних особливостей усієї книги, недоцільно зараховувати Євангелія в немовознавчій науковій літературі до болгарських пам'яток, а його мову розглядати як болгарську (А. Турилов, І. Шпик, М. Крутова). Недостатньо обґрунтованим поки що є також твердження про наявність у власне євангельському тексті багатьох рис української живорозмовної мови і порівняння з мовою Пересопницького Євангелія (С. Міщенко, В. Микитась, Д. Данилюк та ін.).

Мистецтвознавчий аналіз пам'ятки в доповіді „**Оздоба Королівського Євангелія (до 610-ї річниці)**” здійснила **О.І. Долгош-Сопко**, завідувач кафедри дизайну Закарпатського художнього інституту. У пам'ятці є 11 заставок, виконаних у різних стилях, більшість — у балканському. Орнаменталістом міг бути як сам Станіслав Граматик, так і інша людина. Художні особливості книги засвідчують професійність каліграфа та художника. Станіслав Граматик як каліграф міг навчатися у Краківській академії або в Литовській колегії, у грецьких школах або прийти з Балканських країн — Болгарії чи Сербії. Міг бути вихідцем із Підкарпаття, працювати поряд із південнослов'янськими майстрами книги, які туди приїхали. Орнаменталіст походив із народного середовища або довго перебував у такому середовищі.

Кандидат історичних наук, завідувач археологічного відділу Закарпатського краєзнавчого музею **Й.В. Кобаль** у доповіді „**Угочанщина в часи Королівського Євангелія**” зазначив, що власниками Королівського замку в часи створення Євангелія були дуже заможні волоські воєводи, які могли замовити виготовлення книги. Воєвода Драг 1395 р. побував у Константинополі. Можливо, через зв'язки з патріархом Антонієм IV він міг привезти на Угочанщину релігійні книги. Виготовлення Королівського Євангелія в цих краях тоді не було чимось надзвичайним, церковнослов'янську мову добре знали в канцелярії угорського короля. Стефан Винц, який придбав Королівське Євангеліє, належав до відомої волоської дворянської родини. На початку XVI ст. він жив недалеко від сучасного Солотвина — там було село Вінцфолво („село Вінца”).

У різних аспектах Королівське Євангеліє та пов'язані з ним питання проаналізували єпископ Ужгородський і Закарпатський **Кирил (Михайлюк)** (УПЦ КП) („*Українські рукописні Євангелія — попередники*

Королівського Євангелія”), протоієрей **о. Олександр Монич** (УПЦ МП) („Архімандрит Василій (Пронін) як дослідник Королівського Євангелія”), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Ужгородського національного університету, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту карпатознавства УжНУ **І.А. Прохненко** („Результати археологічних досліджень Королівського замку”), доктор історичних наук, професор кафедри історії України УжНУ **С.Д. Федака** („Королівське Євангеліє в контексті культурної історії Закарпаття початку XV ст.”), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, декан історичного факультету УжНУ **В.І. Фенич** („Грамота Федора Коріатовича як вдала середньовічна підробка”), кандидат історичних наук, доцент, декан факультету міжнародних відносин, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ **М.М. Палінчак** („Державно-церковні відносини в країнах Центральної Європи як досвід для України”), викладач кафедри класичних та сучасних літературних мов Карпатського університету ім. А. Волошина **І.Ф. Яворська-Шаркань** („Дидактичне значення Королівського Євангелія”), старший викладач кафедри графіки та дизайну друкованої продукції Української академії друкарства (м. Львів) **Л. С. Дзендзелюк** („Збереження рукописних пам’яток з погляду реставратора”), викладач кафедри книжкової графіки та дизайну друкованої продукції Української академії друкарства (м. Львів) **Ю. С. Стемпіцька** („Реконструкція оправи як метод збереження художньо-образної виразності української книги та золотарської оправи XIV – XVIII ст.”).

Після конференції учасники взяли участь у відкритті пам’ятного знака в Королеві, присвяченого ювілею Євангелія. Мабуть, це єдиний в Україні пам’ятний знак такого типу, присвячений книзі.

В ухвалі конференції було запропоновано й надалі періодично збирати у Виноградіві наукові форуми, присвячені духовній спадщині українців Карпат; знайти кошти для реставрації та факсимільного видання Королівського Євангелія; рекомендувати Закарпатському художньому інституту створити макет пам’ятки, а органам виконавчої влади Закарпатської області – увіковічнити ім’я Станіслава Граматика та Королівське Євангеліє, відповідно назвавши вулиці, навчальні заклади й інші об’єкти; створити поштову марку, листівку й конверт із зображенням Євангелія; запропонувати Виноградівському краєзнавчому музею створити окрему експозицію, присвячену Королівському замку та Королівському Євангелію тощо.

Деякі із зазначених пунктів резолюції вже реалізовані: у червні 2012 р. в Королеві відбулася презентація поштової листівки із зображенням Королівського Євангелія (див. на обкладинці цього журналу); кафедра графічного дизайну Закарпатського художнього інституту на чолі з О. Долгош-Сопко створила макет оригіналу Королівського Євангелія. Народний художник України, академік Академії мистецтв України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка

Анатолій Гайдамака розробив проект музейного комплексу, присвяченого Королівському Євангелію. За планом, музей буде розміщений у Королеві і матиме форму свічки, буде виконаний у стилі традиційної закарпатської архітектури, а навколо може бути розміщено 365 каменів із зображенням сторінок Євангелія. Якщо проект буде реалізовано, то Королівське Євангеліє стане однією з небагатьох пам'яток, для яких збудовано цілий музейний комплекс.

Василь Шаркань (м. Ужгород)

Vasyl' Sharkan' (Uzhhorod)

THE KING'S GOSPELS IS A MONUMENT
TO THE PAST CULTURAL WEALTH OF ZAKARPATTYA

Мовна мозаїка

ЩО ОБРОБЛЯЄМО, А ЩО ОПРАЦЬОВУЄМО

Російському дієслову *обработывать/обработать* в українській мові відповідають дієслова **оброблювати, обробляти/обробити** і **опрацьовувати/опрацювати**, які нерідко помилково вживають як взаємозамінні. Ці дієслова розрізняються за сполучуваністю із залежними іменниками. **Оброблювати, обробляти/обробити** поєднуються з назвами конкретних предметів: шкурок, деревини, каменів, рослин, риб, металів, вовни, ґрунту тощо, виражаючи значення "певними діями, операціями надавати чому-небудь потрібного вигляду" та "готувати щось для вирощування рослин", напр.: *Камінь обробляють* — точать, пиляють, вистругують з нього всякі вироби (Панас Мирний); *Майстри на місці мусили занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново* (І. Франко); *Що краще — чи поділити землю між люди, чи, може, гуртом оброблять поле...* (М. Коцюбинський).

Із цими назвами сполучаються і відповідні віддієслівні іменники на **-ння** — **оброблювання, обробляння, оброблення**, напр.: *Були розроблені норми відходів продуктів при їх оброблянні* (Із журналу); *Хай кожний в країні виростить по одному плодовому дереву. Краще по два. Одне для себе, друге для невідомого друга, позбавленого щастя оброблення землі* (О. Довженко); *Староста був матеріал твердий до оброблення, мов жилаве та суковате дерево* (І. Франко).

Під впливом російської мови замість іменників **оброблювання, обробляння, оброблення** вживали іменники із суфіксом **-к-**, а саме: **обробка шкурок, обробка деревини, обробка ґрунту, обробка каменя, обробка льону, обробка металів, обробка сталі, обробка вовни, хімічна, фізична обробка** та ін. Деякі довідків видання, на жаль, і далі рекомендують їх використовувати.

Дієслово **опрацьовувати/опрацювати** й утворені від нього іменники **опрацьовування/опрацювання** поєднуються з іменниками — назвами абстрактних понять: тема, текст, стаття, інформація, дані (статистичні, бухгалтерські, планово-економічні), результати експериментів тощо і виражають значення "глибоко, докладно вивчати, досліджувати що-небудь", "готувати що-небудь, ретельно продумуючи в усіх деталях", напр.: *На останньому курсі академії він... уже опрацьовував наукову тему...* (І. Ле); *Михальчук уперше опрацював докладну класифікацію українських діалектів* (Із журналу); *Зміцнюється творча співдружність художників і народних митців. Вона виявляється насамперед у спільному опрацьовуванні проектів декоративного вишивання* (Нариси з історії укр. мистецтва); *Після опрацювання матеріалів члени гуртка активно приступили до дослідження зібраних зразків народної поезії* (Із журналу).

Отже, дієслова **оброблювати, обробляти/обробити** і **опрацьовувати/опрацювати** й похідні від них іменники на **-ння** в українській мові не рівнозначні. Вони мають своє коло поєднуваних іменників, що надають різних відтінків значенням цих дієслів.

Марія Ріпей

УДК 047.31+811.161.2

НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА ПИЛИПОВИЧА МЕДВЕДЕВА

10 жовтня 2012 року на філологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбулися Наукові читання, присвячені 100-річчю від дня народження професора Федора Пилиповича Медведева (1912 – 2012). Організатором заходу виступила кафедра української мови, яку Федір Пилипович очолював близько 30 років (з 1947 по 1975 рр.). У читаннях узяли участь викладачі кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, учні, колеги, аспіранти проф. Ф.П. Медведева, студенти факультету.

Вступне слово виголосив заступник декана філологічного факультету з наукової роботи, завідувач кафедри української мови, доцент **М.І. Філон**. Він нагадав усім присутнім основні віхи життя Федора Пилиповича, а також акцентував на важливості організації подібних заходів для збереження пам'яті про вчених факультету.

Із доповідями виступили доктори філологічних наук, професори В.С. Калашник і Л.А. Лисиченко. **Лідія Андріївна Лисиченко**, одна з найперших аспіранток Ф.П. Медведева, у своєму виступі наголосила на необхідності позитивної оцінки діяльності вченого, відзначила його студії, присвячені дослідженню граматичної системи української мови у діахронічному й синхронічному аспектах. **В.С. Калашник у доповіді «Етимологічні студії харківських лінгвістів у галузі ономастики»** проаналізував етимологічні праці І. В. Муромцева (гідроніміка). А.О. Свашенко (антропоніміка), А.П. Яреценка (топоніміка). Проф. **К.Ю. Голобородько**, характеризуючи науково-педагогічну діяльність Ф.П. Медведева, відзначив велику роль його праць і підручників з історії української мови.

© С.Г. БУТКО, М.І. ФІЛОН, 2012

Спогадами й теплими словами про свого Вчителя ділилися учні й колеги Федора Пилиповича професори В.С. Калашник, Л.А. Лисиченко, О.О. Маленко, О.Д. Міхільов, А.П. Ярещенко, доценти В.Г. Гончаренко, А.А. Сагаровський, С.Б. Стасевський.

Розповіді про науково-педагогічну діяльність Ф.П. Медведєва поєднувалися зі спогадами про його учнів – професорів Л.Г. Авксентьєва, А.О. Свашенко, О.С. Юрченка, світлу пам'ять про яких зберігає філологічний факультет, відзначивши цього року 75-річчя з дня їх народження.

Інформацію про всіх ювілярів кафедри української мови буде надруковано у рубриці «Пам'ятні дати» у Віснику філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Ліричну частину заходу склали виступи А.П. Ярещенка та В. Романовського, які прочитали вірші, присвячені пам'яті ювіляра та українському слову.

Софія Бутко, Микола Філон (м. Харків)

Sofiya Butko, Mykola Filon (Kharkiv)

SCIENTIFIC READING, DEVOTED TO THE 100th ANNIVERSERY
FROM PROFESSOR FEDIR PYLYP MEDVEDEV'S BIRTHDAY

Мовна мозаїка

УКРАЇНСЬКОМОВНИЙ, А НЕ УКРАЇНОМОВНИЙ

Дехто вважає, що людей, які розмовляють українською мовою, потрібно називати **україномовними**, подібно до *англомовних, іспаномовних* та ін., незважаючи на те що ці складні прикметники тісніше пов'язані з назвою країни, ніж із назвою її мови. Інші заперечують проти вживання **україномовний**, тому що немає *росіємовний, польщємовний*. Замість нього пропонують уживати **українськомовний**, бо він точніше відбиває зв'язок з українською мовою. За таким самим зразком утворені складні прикметники *російськомовний, німецькомовний, чеськомовний* та ін.

Отже, людей, які розмовляють українською мовою в Україні та за її межами, правильно називати **українськомовними**.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'282.2(477.44)

Марина Ткачук (м. Київ)

ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ПОДІЛЬСЬКОГО ГОВОРУ

І.В. Гороф'янюк. «Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови». — Вінниця, 2012. — 304 с.

Лінгвістика як наука, що істотно залежить від емпіричної бази, потребує для дослідження надійних і належних за повнотою джерел — насамперед живого народного слова в усіх виявах його семантичної палітри та просторових варіантів. Одним зі складників такої емпіричної бази є регіональні тематичні словники, які репрезентують фрагмент лексико-семантичної системи з проекцією на можливість картографування такого матеріалу; це своєрідне поєднання словника й атласу в українському мовознавстві започаткував М.В. Никончук, досвід якого продовжили І.В. Сабадош, В.М. Мойсієнко, В.М. Куриленко, Т.П. Терновська, В.Л. Конобродська та ін. До таких праць належить і рецензована робота І.В. Гороф'янюк «Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови» (Вінниця, 2012), яка продовжує традицію української діалектної лексикографії.

Книга відбиває флорономіацію говірок Центрального Поділля. Діалектний матеріал, укладений за принципом тематичного діалектного словника, зібраний авторкою за спеціальною програмою для дослідження ботанічної лексики, розробленою науковим співробітником Інституту української мови НАН України О.А. Малахівською. З одного боку, це дає змогу докладніше охопити окреслений сегмент лексико-семантичної системи порівняно з відповідними розділами «Програми для збирання матеріалів до *Лексичного атласу української мови*» Й.О. Дзендзелівського, з другого — готує зіставну базу для наступних досліджень флорономіації в загальноукраїнському контексті,

© М.М. ТКАЧУК, 2012

адже за цією програмою вже обстежено східнополіські, українські чорнобильські, південнобесарабські говірки¹.

Рецензоване дослідження повно охоплює тематичну групу рослинної лексики, репрезентуючи відповідні лексико-семантичні підгрупи в окремих частинах книги, зокрема назви сільськогосподарських рослин, плодових і ягідних рослин, дикорослих дерев і кущів, грибів, дикорослих трав і декоративних квітів, а в їхніх межах — окремі парадигми: як родові/видові назви самих рослин, так і лексеми на позначення їх частин, назв місця, де ростуть відповідні рослини, етапів їх зростання та виробів із рослинної сировини. Такий поділ матеріалу дає чітке уявлення про структурну організацію цього фрагмента лексико-семантичної системи, мотиваційні зв'язки між окремими сегментами семантичного поля «Рослини» та водночас вирізняє роботу І.В. Горюф'янюк з-поміж інших, побудованих за тематичним принципом словників². У працю логічно введено підрозділ про гриби, що відповідає народним уявленням про світ флори.

Кожна словникова стаття побудована за семасіологічним принципом — від значення до слова — із зазначенням локалізації кожного номена, напр.: 'анемона жовтцева, *Anemonoides ranunculoides* L.: *первоц'віт, раст, остечник, осокорики, жабл'ачки, морозник, сл'іпаки, сл'іпота, кур'ача сл'іпота, жоу'тен'к'і кв'іточки, л'ісов'і жоу'тен'к'і кв'іточки* (стор. 149). Як показує матеріал, окремі денотати мають понад 200 лексичних і формальних варіантів (напр., семема 'сорти яблук'), що, з одного боку, свідчить про значний номінативний потенціал ботанічної лексики, а з іншого — характеризує широту представленого матеріалу (понад 5500 номінативних одиниць без фонетичних та акцентних варіантів). Задля виявлення лексико-семантичної варіативності деяких назв у роботу введено словникові статті, які репрезентують флоронімени за принципом «від слова до значення», напр.: значення *бабка* (охоплює 24 семми — с. 132–133), значення *квітка* (охоплює 23 семми — с. 145–146), значення *ліска* (охоплює 9 семем — с. 113) тощо.

Вийшовши за традиційні лексикографічні береги, авторка задля розкриття мотиваційних особливостей поданих назв у деяких випад-

¹ Архів ботанічної лексики східнополіських говірок О.А. Малахівської, зберігається в автора; *Поїстогова М.В.* Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”. — К., 2005. — 23 с.; *Ткачук М.М.* Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”. — К., 2011 — 20 с.; Архів ботанічної лексики українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю О.А. Дакі, зберігається в автора.

² Напр., у «Поліській лексиці народної медицини та лікувальної магії» (упоряд.: М.В. Никончук, О.М. Никончук, В.М. Мойсієнко; Житомир, 2001) в одному мікротематичному розділі подано назви хвороби, назви суб'єкта — її носія та процесуальні назви; В.М. Бережнюк об'єднує в одну парадигму назви суб'єкта-виконавця дії, назви сировини, локативні назви, процесуальні назви (*Бережнюк В.* Лексика східнополіських гончарів // Український діалектологічний збірник: Кн. 3. Пам'яті Тетяни Назарової / [упоряд., ред., передм. П.Ю. Гриценка]. — К. : Довіра, 1997. — С. 459–468) тощо.

ках наводить коментарі інформантів; такі мікротексти несуть додаткову інформацію не лише про мотивацію назви, а й розкривають особливості семантики, функціонально-стилістичні характеристики, напр.: *їа зробила в'їника зам'їтати // кажут / не мети / не мона / бо це Боже з'їл'а // ї н'ому захоувалас' Божа Мат'їр з Ісусом Христом / с'в'ат'ат його // так колис' казали / шоб не робити в'їника //* (с. 166–168). Інформативно працю збагачують фразеологізми, які мають у своїй структурі фітономени, прислів'я, приказки, прикмети, пов'язані з рослинами: *с'їте ойїрки на Доїгого Івана / таї будут дуже добрі ойїрки квасити //* (с. 35), *захопити со'бі з'їл'а* 'невдало вийти заміж' (с. 143), *блекота блекотойу* 'про щось нехороше, неякісне' (с. 161); ремарки про функціональне навантаження лексеми в говірці (*заст.*, *рїдк.*), конотацію (*жарт.*, *зневаж.*).

Цінною для лінгвогеографічної інтерпретації є значна деталізація обстеженої мережі: охоплено 94 н. п. Вінницької обл., що представляють центральноподільські говірки.

Досягненням авторки вважаємо спробу експлікувати подану за тематичним принципом лексику на картах, що дозволило на матеріалі флорономіації удокладнити ареальні характеристики говірок на різних мовних рівнях. У книзі вміщено карти презентованого матеріалу. Частину з них дібрано так, щоб читач міг зіставити інформацію з відповідними картами «Атласу української мови»³ та «Атласу ботанічної лексики української мови» І.В. Сабадоша⁴. На картах відбито характерні риси подільського говору, зокрема фонетичні (Карта 2. Фонетичні варіанти лексеми *овес* (Овес посівний, *Avena sativa* L.), Карта 9. Фонетичні варіанти лексеми *часник* (Часник городній, *Allium sativum* L.); словотвірні (Карта 15. Словотвірні варіанти лексеми *кабачки* (Гарбуз звичайний, *Cucurbita pepo* L.), Карта 37. Словотвірні варіанти лексеми *щириця* (Щириця звичайна, *Amaranthus retroflexus* L.); більшість карт репрезентують лексичне різноманіття ботанічної лексики центральноподільських говірок.

Специфікою представлення інформації є те, що авторка подає карти у відповідних тематичних частинах словника, в такий спосіб ілюструючи лексикографічні статті. Це сприяє тематичній єдності матеріалу, репрезентованого лексикографічно та картографічно, хоча дещо ускладнює користування картами як цілісною лінгвогеографічною працею. Повнота зібраного І.В. Гороф'янюк матеріалу уможливорює ширше картографічне представлення фітономенів центральноподільських говірок; зазначене спонукає до публікування в майбутньому цілісного тематичного атласу цих говірок.

Дослідження супроводжує індекс номінативних одиниць із зазначенням сторінки та, за наявності, номера карти, де вміщено інформа-

³ Атлас української мови : [в 3-х т.]. — К. : Наук. думка, 1984 — 2001.

⁴ Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови / І.В. Сабадош. — Ужгород : Ужгородський державний університет, 1999. — 104 с.

Тематичний словник як джерело вивчення лексики подільського говору (рецензія)

цію про слово, що сприяє користуванню працею, а також реєстр карт та список респондентів.

Надійність і докладність представленого матеріалу, його логічний виклад та структурування засвідчують високу цінність праці, яка, удосконалюючи лексичний матеріал для широкого загалу, розширює емпіричну базу вивчення подільського говору, зокрема флорономіації в загальноукраїнському та загальнослов'янському контекстах. Праця може бути використана в суміжних мовознавчих галузях — історії мови, етимології, лексикології, під час дослідження фонетики, словотвору, меншою мірою — граматики й акцентології української мови. Тематичний атлас ботанічної лексики центральноподільських говірок, який, ми певні, буде укладений авторкою на основі опублікованих матеріалів до *Лексичного атласу української мови*, дасть докладнішу інформацію про географію багатьох мовних явищ та про внутрішньодіалектне членування подільського говору.

Тож уважаємо, що українська діалектологія поповнилася ще однією важливою і вартісною працею.

Tkachuk Maryna (Kyiv)

THE THEMATIC VOCABULARY AS A RESEARCH SOURCE OF THE PODILLIA DIALECT'S LEXIS

Book review on: *I.V. Horophyaniuk. Botanichna lexyka tsentral'nopodil'skykh hovirok: Materialy do Lexychnoho atlasu ukrayins'koyi movy. — Vinnytsya, 2012. — 304 p. (I.V. Горюф'янюк. «Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови». — Вінниця, 2012. — 304 с.)*

Мовна мозаїка

ЧЕКАЙТЕ В ПРИЙМАЛЬНІ

На кімнатах, де приймають відвідувачів, де відвідувачі чекають, щоб їх прийняли, донедавна були вивіски **ПРИЙОМНА** або **ПРИЙМАЛЬНА**. Їх замінили вивіскою **ПРИЙМАЛЬНЯ**, бо вона відповідає моделі творення назв кімнат за призначенням для чого-небудь, пор.: *вітальня, спальня, їдальня* та ін. А от уживають цю назву іноді неправильно, бо відмінюють її як прикметник *приймальна*, а саме: *сидіти в приймальній, зайти до приймальної, вийти з приймальної*. В українській мові слово **ПРИЙМАЛЬНЯ** потрібно відмінювати як іменник першої відміни м'якої групи, пор.: Р. в. *приймальні*, Д. в. *приймальні*, З. в. *приймальною*, О. в. *приймальною*, М. в. (у, по) *приймальні*. Отже, правильно вживати *зайти до приймальні, вийти з приймальні, бачу приймальною, чекати в приймальні*.

Катерина Городенська

УДК 821.161.2+8Г367:[141.78]

СИНТАКСИЧНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ НЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу / [за ред. К.Г. Горденської]. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 328 с.

Усучасний науковий обіг міцно ввійшло поняття «дискурс», ба навіть більше: воно стало чи не наймоднішим і чи не найуживанішим. Ним оперують філософи, логіки, культурологи, психологи, а з особливим пієтетом послуговуються мовознавці та літературознавці. Кожна наука по своєму витлумачує дискурс. Постала очевидна потреба зінтегрувати всі відомості, «розсипані» по різних сферах пізнання, а особливо тих, які сформувався на перетині наук — лінгвістики, соціології, когнітивної антропології, а також сучасних критичних досліджень культури. Як об'єктивну закономірність, а не як повів моди варт сприймати з'яву дискурсології, предметом якої є дискурс та конкретні форми його репрезентації. Це, однак, не пригасило пристрасті докруг дискурсу, а навпаки, розбурхало їх.

Проблеми, що стосуються художнього тексту як цілісного явища, художнього дискурсу, співвідношення понять текст / дискурс, дискурсивного статусу художнього тексту, художнього дискурсу класичної/некласичної парадигми, знайшли належне розв'язання в новаторській за змістом, а почасти й за формою монографії Наталії Кондратенко. Найхарактернішою ознакою розглядуваного дослідження є те, що воно побудоване на засадах діяхронності, переваги якої очевидні: автор зафільмовує всі етапи становлення — від першопочатків дотепер — модернізму, постмодернізму, дискурсу, відтворює історію лінгвістичних поглядів на ті або ті мовні явища, процес формування в українській літературі на тлі окласичненого реалізму художнього дискурсу некласичної парадигми, тобто раннього й розвинутого модернізму та постмодернізму.

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2012

Плюралістичність теоретичних позицій і моделей тексту змусили Наталію Василівну прийняти робочі дефініції основних понять, зокрема тексту й дискурсу. На її думку, текст, по-перше, — комплекс вербальних знаків природної мови, для якого характерними є формально-змістова цілісність та прагматично-комунікативна єдність, по-друге, «мовленнєве явище, що перебуває поза межами мовних рівнів, але складається з мовних одиниць, які на текстовому рівні є відмінними від власне синтаксичних» (там само). Це поняття, робить остаточний висновок авторка, «є комплексним явищем, що демонструє насамперед результативність мовленнєвої діяльності людини, представляючи її у формі вербальних утворень, побудованих на підставі відповідних параметрів» (с. 13). З-поміж категорійних параметрів художнього тексту вирізняє основні (інформативність та комунікативність), внутрішньотекстові (зв'язність, цілісність, членованість) та зовнішньотекстові. Текст, згідно з цією концепцією, викристалізовується і як внутрішня цілість та дискретність, і як елемент вербальної комунікації між мовцями або між текстами з референційністю, інтерсуб'єктністю, інтертекстуальністю. Кожну з вирізнених текстових ознак проаналізовано глибоко, конкретно адресовано на загальне концептуальне тло з аксіоматичними, дискусійними і власне авторськими теоретичними посилами. Одне з найскладніших понять текстології стає зрозумілим передусім завдяки тому, що дослідниця вміє толерантно дискутувати з мовознавцями, віднаходити в інших раціональне зерно й ненав'язливо пропонувати власне бачення проблеми, обстоювати свою думку.

Кваліфіковано висвітлено таке питання, як аспекти дослідження художнього тексту. До лінгвоцентричного, текстоцентричного, антропоцентричного та когнітивного підходів лінгвістичного аналізу тексту додано комунікативний, або дискурсивний, що є абсолютно виправданим для наукової ситуації, яку майстерно вимodelювала Наталія Василівна. Дискурсивний підхід, переконує вона, «скерований на актуалізацію прагматичного чинника в тексті як вияву комунікативного наміру мовця й реципієнта», що так само «важливо для дослідження дискурсивної природи художнього тексту, інтенційність якого потребує ґрунтовних лінгвістичних розвідок» (с. 37).

Позитивно оцінимо сміливе намагання авторки чітко окреслити поняття «текст» і «дискурс». Заглиблення в цю проблему доречно, оскільки багато вчених, не вдаючись до бодай поверхових лінгвістичних пояснень, ігнорують, «затирають» текст і возносять до небес дискурс, демонструючи цим свою нібито обізнаність, ерудованість, а насправді — некомпетентність. Наталія Кондратенко, як і її попередники, відштовхується від твердження Н.Д. Арутюнової, якому вже понад 20 літ, про те, що дискурс — це «мовлення, занурене в життя», й упевнено прямує далі, виформовуючи чіткі параметри розмежування дискурсу і тексту. Вони базуються на протиставленнях функційності / структурності, процесуальності / результативності, динамічності / статичності, актуальності / віртуальності. Текст, або вербальний компонент, наголошено в монографії,

є органічним складником дискурсу як мовленнєвої репрезентації комунікативного акту, що віддзеркалює певний фрагмент об'єктивної дійсності. Це визначення досить виразно ілюструє схема «дискурс = текст (вербальний компонент) + комунікативна ситуація» (с. 44).

Окремо зупинимося на проблемі дискурсивного статусу художнього тексту, яку порушує й успішно розв'язує дослідниця. Своєрідність її концепції в тому, що вона, крім традиційної лінгвістичної (граматико-стилістичної), має ще й комунікативну основу. Художній текст виступає одним із компонентів акту художньої комунікації, він «є процесом і результатом дискурсивної діяльності автора та читача», «перебуває в центрі дискурсивного утворення як повідомлення, що занурюється в комунікативну ситуацію» (с. 44–45). Одне з найпомітніших досягнень рецензованої праці — продумана до деталей науково-прагматична інтерпретація за допомогою функціонального методу, елементів дискурсивного та фреймового аналізу українського художнього модерністського й постмодерністського дискурсу неklasичної парадигми. Дискурс класичної парадигми аналізувати простіше й легше з огляду на те, що вона всією своєю непростюю ієрархією вкладається в традиційні схеми, зрештою, має стереотипну організацію, детерміновані наперед прогнозованими інтра- й екстралінгвальними чинниками видозміни. Некласична парадигма не корелює з якими-небудь канонами, а тяжіє до індивідуалізації, зазвичай виступає в закодованій формі. Зводити до спільного знаменника її лінгвістичну й комунікативну сутності — річ складна, до того ж ще й невдячна, бо майже завжди межує з гострою критикою, спричиняє появу кардинально відмінних поглядів. Ускладнює всю цю ситуацію суб'єктивний чинник: кожен реципієнт оцінює неklasичні дискурси-тексти по-своєму. Принагідно згадаймо про нескінченні модерністські й постмодерністські баталії, які ведуть літературознавці. Наталія Кондратенко, вирізняючи і дистанціюючи модерністський та постмодерністський напрями у сфері українського художнього дискурсу, обирає інший шлях, ніж літературознавці. Вона не протиставляє модернізму та прямує авангардизму, наголошує на «іхній типологічній близькості і принциповій відмінності від попереднього етапу — реалістичної літератури» (с. 45). Ця близькість передовсім у підвищеній метафоричності, інтертекстуальності, алюзійності тексту. Низку аргументованих узагальнень дала змогу зробити сумлінно обстежена мовна практика М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської, Б.-І. Антонина, В. Домонтовича, М. Йогансена, В. Підмогильного, О. Олеса, П. Тичини, М. Хвильового, Г. Тютюнника, а найбільше — Ю. Іздрика, Б. Жолдака, Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, Т. Прохаська, Ю. Покальчука, Л. Дереша й ін. Наталія Василівна досягає наукового успіху тому, що розмежовує модернізм і постмодернізм із позиції різних рівнів сприйняття: буттєвий, естетичний, мовний. Вона відчуває себе в багатьох питаннях першовідкривачем, тому й не претендує на вичерпність і незаперечність своїх висновків, мотивуючи це ще й тим, що «вивчати явище в процесі становлення й динаміці набагато важче, ніж

проаналізувати його цілісно в сталому, закріпленому вигляді» (с. 50). І справді, говорити про український модернізм і постмодернізм як самодостатнє явище зарано. Він ще переживає період «дитинства», однак уже вияскравлюється самобутніми характеристиками: наповнюється філософським змістом, зодягає на себе національне вбрання, що яскраво демонструють такі вияви структурування прози, як карнавалізація, іронія, мовна гра, причому «домінантна роль належить актуалізації ролі мови» (с. 55).

Висловимо й одне «але»: у роботі представлено авторську типологію текстово-дискурсивних категорій, яка перегукується з класифікацією Олени Селіванової. Цю типологію вдало використано для аналізу художнього дискурсу, вона сприяла успішному розв'язанню поставлених у монографії основних завдань. Категорія тексту, яку активно використовує дослідниця, потребує такої самої репрезентації типології текстових одиниць. Це питання, однак, вивчене недостатньо, належну увагу приділено чомусь лише таким одиницям, як абзац і період. Крім того, у лінгвістичній літературі немає однастайності стосовно статусу текстової одиниці, що засвідчує, наприклад, паралельне вживання термінів «надфразна єдність» і «складне синтаксичне ціле». У процесі текстового аналізу авторка послуговується термінами «надфразна єдність», «поліпредикативний комплекс», «мікротекст» тощо, але належно не трактує їх, не витлумачує їхнє співвідношення й роль у тексті. З аналізу не завжди зрозуміло, чому використано те або те поняття. Створення класифікації текстових одиниць подібної до типології текстово-дискурсивних категорій поліпшило й посилило б теоретичні підвалини роботи.

Складним і малодослідженим є питання текстотворення художнього дискурсу неklasичної парадигми. Цілком виправдано до основних конститутивних засобів уналежнено принцип лінгвістичної гри та діалогічний принцип. Ігровим граматичним маніпуляціям присвячено другий розділ монографії, а діалогічній взаємодії на рівні автор — текст, автор — читач, текст — текст і т. ін. — третій розділ. Погоджуємося з думкою про те, що «ці два принципи визначають своєрідність художнього дискурсу неklasичної парадигми саме на синтаксичному рівні, що найближче стоїть до мовлення і є його репрезентантом» (с. 58).

Кожен із цих розділів має чітку структуру, гармонійно єднає теоретичні положення з прагматичним коментарем, узгоджений зі змістом визначених завдань і послідовністю їхнього наукового втілення. Лінгвістичну гру вдало й оригінально схарактеризовано крізь призму таких її ознак, як часово-просторові параметри, вільність, умовність, норма / аномальність тексту, з проекцією на формальний і семантичний рівні експериментального тексту. Перші репрезентують такі індикатори, як відсутність / надмірність розділових знаків, усунення великої літери на початку речення та у власних назвах, підвищена фрагментація, представлення тексту цілісним знаковим ланцюгом, другий — логічно суперечливі утворення. Дослідниця йде в ногу з найновішими досягненнями сучасного синтаксису, розглядає речення як

багаторівневе мовне утворення, між ярусами якого існують симетрично-асиметричні зв'язки — одна з передумов появи в дискурсі семантично аномальних структур, представлених у монографії двома типами: аналітично хибні та абсурдні конструкції.

Сутність лінгвістичної гри в найширшому розумінні — це відхилення від прийнятих норм для створення естетичного ефекту. Наталія Василівна пристає до тих учених, які мовну норму пов'язують з дією лінгвальних законів і мовленнєвих процесів. Дослідниця послідовно ідентифікує власне українські риси модерністського й постмодерністського художнього дискурсу. З-поміж них — карнавалізація художнього мовлення, тобто «переодягання» мовних одиниць, «перекручування» значень і форм. Це явище яскраво маніфестується не лише на лексичному рівні, де необмежений простір для мовних ігор, а й на синтаксичному. Імпонує концепція про зв'язок між мовною грою й карнавалізацією: основа текстотворення художнього дискурсу — мовна гра, а карнавалізація — вияв здебільшого через полікодовість (полісеміотичність, полістилістичність) і поліфонію (мовленнєву маску «імітатора», «іонізатора», «критика», «творця») сміхової культури, реалізованої через мовну гру.

Протиставлення модерністського й постмодерністського дискурсів для вияскравлення їхніх індивідуальних характеристик системно здійснено впродовж усього дослідження, зроблено низку часткових серйозних висновків, як-от: «полікодовість повною мірою реалізована в постмодерністському художньому дискурсі, у модерністському її представлено обмежено» (с. 80); «якщо в модерністському художньому мовленні синтаксичний паралелізм слугував засобом репрезентації специфіки окремих фрагментів художнього світу, то в модерністському дискурсі він є одним із засобів мовної гри» (с. 92).

Вирізняємо ще один цікавий, до того ж із розряду непростих, фрагмент роботи — реконструкція й деструкція художнього мовлення (с. 85–112). Наталія Василівна, уміло полемізуючи з ученими, творчо інтерпретуючи їхні думки й погляди на ці поняття, установлює між виділеними різновидами художнього мовлення родо-видову залежність і докладно з'ясовує формально-синтаксичну, власне синтаксичну, графічно-знакову, структурно-семантичну, комунікативну деструкцію. Дослідниця впевнено перенесла лексичну гру на синтаксичний рівень, закріпила за нею ті або ті синтаксичні функції, з'ясувала внутрішньо-системні зміни у складі синтаксичних одиниць, схарактеризувала явища інформативної коректності / некоректності, змістової норми / змістової надлишковості тощо. Відчувається, що авторку зачарувала графічно-знакова деструкція, очевидно, тому, що вона являє собою всуціль аномальне явище, але, за її словами, не «витівку» митця, а його прагнення «відтворити усне мовлення через порушення граматичних, орфографічних та графічних норм української мови», намагання «віддати реципієнтові роль інтерпретатора» (с. 103). На одному подихові читаються підрозділи, де описано структурно-семантичну, комунікативну деструкцію, синтаксичну варіантність, або «ризому».

Реалізацію логічного принципу, як і принципу лінгвістичної гри, у модерністському й постмодерністському художньому дискурсі розкрито повно й різноаспектно. Теорія діалогізму, діалогічність як принцип створення та функціонування художнього дискурсу витлумачено з позиції неklasичної парадигми. Суб'єктно-текстову (автор — текст — читач) і міжтекстову (текст — текст — текст) діалогічності «вмонтовано» в лаконічні й місткі стосовно інформативної наповнюваності дефініційні рамки: «...суб'єктно-текстова взаємодія передбачає діалог між мовцем і реципієнтом не безпосередньо, як це відбувається в ситуації особистісного контакту, а через текст, текст тут став основним носієм комунікативного навантаження. Міжтекстова взаємодія сприймається як інтертекстуальність, що зумовлена актуалізацією міжтекстових зв'язків — алюзій, цитат, ремінісценцій тощо» (с. 139–140). Установленню дискурсивних властивостей художніх модерністських і постмодерністських текстів на комунікативно-прагматичному й текстово-синтаксичному рівнях у цьому розділі монографії, як і в попередніх, приділено виняткову увагу. Змістовно написаний підрозділ 3.2. «Інтердискурсивність як вираження міжтекстової діалогічності». На цій проблемі спинено погляд аж ніяк не випадково: інтертекстуальність, зокрема міфологізація, цитація, алюзії, — стрижнева ознака досліджуваних різновидів художнього дискурсу. Це помітить й інтелектуальний реципієнт, і кожний, хто навіть побіжно читатиме твори В. Домонтовича, М. Йогансена, В. Підмогильного, М. Хвильового, а особливо — Ю. Іздрика, Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, І. Карпи, Т. Прохаська, О. Ульяненка, В. Медведя та ін. Досить чітко розглянуто конститутивну специфіку інтертекстуальності. Важливо, що конкретні приклади-ілюстрації репрезентують риси індивідуального стилю того або того майстра слова й художнього дискурсу загалом.

Після ознайомлення з цим фрагментом роботи з'явилося ще двоє «але»:

1. Поняття лінгвістичної гри, витлумаченню якого присвячено підрозділ 2.1.2. «Лінгвістичні ігри в художньому дискурсі неklasичної парадигми», значною мірою корелює із загальноприйнятим у лінгвістиці поняттям мовної гри. В україністиці мовну гру як важливий принцип формування тексту вивчали на рівні різних дискурсів, зокрема й художнього. Дослідників цікавили передусім лексичні засоби вираження мовної гри (каламбур, параномазія тощо). Почасти вони зверталися до граматичного ресурсу цього важливого явища. Вважаємо не зовсім доцільним дублювання і аж ніяк не доречним ототожнення термінів «лінгвістична гра», «мовна гра», тобто зведення їх у єдиний ранг. І неозброєним оком помітно, що між ними існують суттєві незбіжності. Якщо введення нового поняття (лінгвістичної гри) зумовлене особливостями предмета дослідження, то потрібно додатково розтлумачити специфіку лінгвістичної гри, реалізованої в модерністському й постмодерністському тексті.

2. Діалогічний принцип текстотворення задекларовано одним із засадничих у художньому дискурсі неklasичної парадигми. Цю концепцію, проте, не послідовно проведено через дослідження: у його теоретичній частині діалогічність представлено як текстово-дискурсивну категорію, а в

інших розділах наголошено на діалогічності тексту як невід'ємного складника комунікативного акту. Установлення антиномії між внутрішньотекстовою діалогічністю та інтертекстуальністю як маркерами розглядуваного явища доводить універсальність означеної категорії. З огляду на це виникає питання, наскільки принцип діалогічності характерний саме для художнього дискурсу некласичної парадигми? Чи його універсальність слугує підставою виокремлення діалогічного принципу як загального принципу текстотворення або, можливо, діалогічності як однієї з основних текстових категорій, зрозуміло, разом з інформативністю й комунікативністю?

Узагальнювального характеру набуває останній розділ дослідження — «Новітні явища і тенденції в синтаксисі українського художнього дискурсу». Наталія Кондратенко, услід за Анатолієм Загнітком й іншими мовознавцями, справедливо твердить, що синтаксис найяскравіше відтворює художню картину світу. У ньому, продовжимо цю думку, найширші й найсприятливіші можливості для авторського мислення, експериментування, відображення всього того, що оточує людину, що вона створює і пізнає, зрештою, місця її самої в розмаїтому довір'ї. До новітніх граматичних явищ віднесено синтаксичну надмірність і синтаксичну компресію. Кількісно і якісно вагомий фактичний матеріал уможливив репрезентування корпусу їхніх конкретних реалізаторів (відповідно непередикативна сурядність, передикативна сурядність, поліпередикативна сурядність, текстова сурядність і текстова фрагментація, синтаксична лакунарність). Авторка вправно розставила в цій ділянці монографії основні акценти, розглянула кожне явище в єднанні його форми, змісту й комунікативної функції, тобто виявила спектр його мовних та мовленнєвих характеристик.

З синтаксичною компресією та надмірністю пов'язане ще одне явище — граматична автосемантичність. Аналізуючи його, дослідниця дистанціюється від традиційного потрактування комунікативної та змістової самостійності речень як текстових одиниць. Умотивованим є положення про відносну змістову комунікативну самодостатність висловлень. Абсолютну самостійність можуть мати перше і — не завжди — останнє речення тексту. Наталія Василівна ґрунтовно з'ясувала роль зовнішньої та внутрішньої автосемантичності у творенні дискурсу-тексту як виразника, продукту комунікативного акту. У тіні залишилася тільки абсолютна семантичність — річ глибоко індивідуальна, яка вимагає ретельної процедури декодування, прискіпливого інтра- й екстралінгвального коментування. Виформування за її безпосередньою участю текст, покличемося на Наталію Кондратенко, «справляє враження вербального абсурду» (с. 241). Про абсолютну семантичність повідомлено фрагментарно, до того ж без твердої опори на фактичний матеріал. Маємо такий собі теоретичний міні-каркас, який потребує суттєвого наповнення. Про функціональні можливості синтаксичних одиниць у художньому мовленні некласичної парадигми, спрямування їх на процес комунікації сказано також небагато, оскільки це не основне завдання дослідниці. Запропонованих відомостей, однак, досить, аби мати системне уявлення

про засоби міжфразового зв'язку, поведінку номінативних, інфінітивних та інших типів простих речень, різних складних синтаксичних конструкцій у структурі українського модерністського й постмодерністського дискурсів.

Уже було наголошено, що Наталія Василівна виявляє особливий інтерес до графічно-знакової організації дискурсу. Вона в стислій формі, але всеохопно схарактеризувала не тільки графічно-знакову, а й пунктуаційну деструкцію, найперше — діапазон «мовних ігор» на пунктуаційному рівні. Цей аналіз вимагав вдумливого опрацювання безпунктуаційних текстів, текстів із частковим усуненням пунктуаційних знаків, текстів із домінуванням крапки з комою, крапки, трикрапки, тире, двокрапки, знака питання, знака оклику. «...Пунктуація в художньому мовленні неklasичної парадигми, — висновує авторка монографії, — слугує елементом мовної гри, реалізованої як через безпунктуаційні тексти, так і домінування в них одного розділового знака» (с. 273).

До поданих вище «але» додаємо ще одне: не зовсім аргументованим видається зацентрування уваги на текстових девіаціях, деструктивних елементах, мовних експериментах. Безумовно, репрезентовані синтаксико-стилістичні прийоми та засоби визначають специфіку синтаксису художнього дискурсу неklasичної парадигми, але не лише вони виструктуровують його текстову тканину. Основою оповіді є синтаксичні одиниці, передусім речення, які виявляють індиферентність стосовно текстового рівня, проте активно функціонують у художньому тексті. На нашу думку, варто було б проаналізувати реалізацію всіх структурних схем простих і складних речень, що побутують у художньому модерністському й постмодерністському дискурсі.

Висловлені побажання не применшують наукового і практичного значення роботи. Вони лише наштовхують на дискусію, зобов'язують серйозно заглиблюватися у стихію художнього дискурсу неklasичної парадигми, щоб виробити механізм декодування його, змушують не критикувати безпідставно модерністський і постмодерністський напрями (для цього великого розуму й хисту не треба), а сприймати їх як бажане зло, зрештою, як плацдарм для мовного експериментування, для виявлення письменниками своїх мистецьких здібностей і уподобань. Отож роботу оцінюємо високо, вважаємо її етапною на шляху пізнання художнього новаційного дискурсу, синтаксису художнього тексту, лінгвістичної специфіки української прози ХХ — початку ХХІ століть.

Микола Степаненко (м. Полтава)

Mykola Stepanenko (Poltava)

SYNTACTIC PECULIARITIES OF UKRAINIAN FICTION DISCOURSE IN NON-CLASSICAL PARADIGM

Book review on: *Kondratenko N. V. Syntaksys ukrainskogo modernistskogo i postmodernistskogo hudoznyogo dyskursu / [za red K. G. Gorodenskoj]. — K.: Vydavnychi dim Dmytra Burago, 2012. — 328 s. (Syntactic peculiarities of modern and post-modern Ukrainian discourse.)*

УДК 378.011.3 – 057.175:811.161.2 (477.63)

УЧИТЕЛЕВІ, КОЛЕЗІ КРАСНІ ЦІ СЛОВА (до 85-ліття від дня народження професора В.О. Горпинича)

У статті розглянуто життєвий і творчий шлях професора В.О. Горпинича.

Ключові слова: В.О. Горпинич, ономастика, дериватологія, ад'єктоніми, катойконіми, слов'янські мови, давньогрецька мова.

З-поміж людей достойних, яких поважають і люблять, імена вчителів згадуються чи не найчастіше. Таким улюбленим учителем, наставником і другом для сотень своїх вихованців і є професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Володимир Олександрович Горпинич, 85 років якому виповнилося цього року.

Народився Володимир Горпинич 26 листопада 1927 р. в мальовничому куточку України (с. Варварівка Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.). Тут він пізнав перші перемоги й солодке відчуття слави в навчанні, наполегливо торуючи життєву путь. Середня школа, Гуляйпільське педучилище (1946), Станіславський (сьогодні Івано-Франківський) учительський інститут (1949), Дніпропетровський державний університет (1958) – це ті навчально-пізнавальні сходинки, якими впевнено піднімався майбутній учений-філолог.

Трудова біографія вчителя-словесника В.О. Горпинича розпочалася в сільській школі на Івано-Франківщині та в рідній Запорізькій області, де він працював учителем протягом 1946 – 1953 рр. і директував (1949–1952), Згодом працював завучем кількох шкіл м. Кіровограда (1958–1962).

У 1962 році в трудовій книзі В.О. Горпинича з'явився перший запис про викладання у виші – Глухівському педагогічному інституті (1962 – 1966). Далі в різних вищих навчальних закладах України

обіймав посади завідувача кафедри, декана факультету, проректора з наукової роботи, ректора Запорізького педагогічного інституту (1974 – 1979).

З 1996 р. він є професором кафедри української мови, науковий керівник науково-дослідної лабораторії фольклору, членом спеціалізованої ради для захисту кандидатських дисертацій при Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара.

Наукові погляди В.О. Горпинича, зосереджені на актуальних проблемах українського словотвору, словозміни, лексикології, лексикографії, орфографії, орфоепії, морфології, морфонології, синтаксису, лінгводидактики, ономастики тощо, сформувалися під

впливом праць відомих класиків вітчизняної – російської й української – лінгвістики В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, Я.О. Спринчака, М.А. Жовтобрюха, І.І. Ковалика.

Професор В. О. Горпинич зробив величезний внесок передусім у розвиток українського мовознавства, а також у науковий розвій індоєвропейстики, особливо славістики, загального теоретичного та зіставно-порівняльного мовознавства. Він першим із славістів у галузі ономастики описав давньогрецьку й українську антропонімію, ґрунтовно дослідив процеси формування та закономірності творення ад'ектонімів (прикметникових утворень від назв людей за місцем проживання) і катойконімів (назв людей за місцем проживання чи народження) у східнослов'янських мовах і в деяких інших слов'янських (чеській, словацькій, болгарській, македонській) та романських (французькій) мовах, по-своєму розробив основи теорії відтопонімного словотвору, розбудував і обґрунтував методику його вивчення, упровадив у практику дослідження динамічний аспект, заклав основи функціональної дериватології, висвітлив низку питань словотвірного синтезу, дослідив закономірності словотвору у зв'язку з інтернаціоналізацією топонімії деяких національних мов Європи та Азії (латвійської, естонської, грузинської, узбецької), виявив особливості функціонування українських географічних назв у російській мові, сформулював і теоретично обґрунтував правила вербальної деривації ад'ектонімів та катойконімів, літературні норми прочитання, наголошення і правопису аббревіатур в українській і російській мовах. Ще в 1967 році важливі проблеми відтопонімних прикметників В.О. Горпинич розглядав у кандидатській дисертації **“Словообразование имен прилагательных и названий жителей**

от топонимов в восточнославянских языках”, а пізніше і в докторській дисертації **“Відтопонімний словотвір української мови”** (1974).

У 1974 році ВАК присвоїв йому науковий ступінь доктора філологічних наук, у 1976 р. — наукове звання професора, а в 1995 році В. О. Горпинич став академіком Академії наук вищої школи України.

До свого 85-річчя Володимир Олександрович прийшов з набутком, гідним поваги: понад 350 наукових праць, у тому числі понад 50 книг (монографії, словники, навчальні й методичні посібники, підручники). Назвемо серед них найвагоміші — це **“Відтопонімні прикметники в українській мові. Питання теорії і словотвору”** (1976), **“Оттопонимические приизводные в белорусском языке”** (1978), **“Назви жителів в українській мові. Питання словотвору, слововживання та нормування”** (1979), **“Русская адъектомия XII — XIV веков”** (1997), **“Слов’янська ад’ектономія і катойконімія”** (2003), **“Нариси з контрактивної топоніміки”** (2004), **“Антропонімія давньогрецької мови”** (2006), **“Відтопонімна деривація в східнослов’янських мовах”** (2007), **“Топонімія давньогрецької мови”** (2009), **“Болгарські прізвища в антропоніміконі Бердянського регіону”** (2010), **“Нариси з пропріальної та апелитивної дериватології”** (2011).

Монографія **“Антропонімія давньогрецької мови”** (2006) містить насичені й ґрунтовно побудовані етимологічні словники давньогрецьких чоловічих та жіночих імен. Автор розглянув усі способи словотвору антропонімів, проаналізував усі використовувані суфікси та суфікси-флексії, особливості їх сполучуваності й уживаності.

Висока аргументованість і доказовість — невід’ємна ознака наукового стилю професора В.О. Горпинича.

Учений радить обережно ставитися до чужомовних термінів, поділяючи думку В. Самійленка, який писав: “У питанні про те, якою мірою чужомовні слова можуть увіходити в українську мову, можна прийняти такий принцип: не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без потреби”.

Володимир Олександрович Горпинич твердо переконаний, що словникова справа має надзвичайно велике значення не тільки для розвитку мовознавчої науки, але й для широкого громадського загалу, не байдужого до рідного слова. Доречно тут згадати слова Л.А. Булаховського: “Поза всяким сумнівом, величезне практичне значення має лексикографічна (словникарська) праця мовознавців. Словники різних типів для сучасної культурної людини — конче необхідний інструмент насамперед для оволодіння потрібними мовами як основним засобом контакту між народами й удосконалення культури свого слова на рідному ґрунті. Легко уявити собі, якою мірою важить, щоб словники були зроблені добре і задовольняли вимоги належної повноти включеного до них матеріалу та відповідної точності і тонкості його обробки. Задоволення цих вимог виключає дилетантський підхід до справи і вимагає підходу суворо наукового як в аспекті теоретичному, так і в конкретно-практичному”.

Протягом останнього десятиліття професор В.О. Горпинич особисто і разом із Ю. Б. Бабій, І.А. Корнієнко, Т.В. Тимченко упорядкував низку ономастичних словників: **“Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України”** (2000), **“Прізвища степової України”** (2000), який зафіксував близько 75 000 прізвищевих лексем степових говорів (Дніпропетровщини та Кіровоградщини), а також й говірки інших діалектів української мови, де чітко розмежовано українські прізвища, прізвища української мови, прізвища українців, прізвища України, прізвища громадян України, **“Словник географічних назв України”** (2001), **“Прізвища Дніпровського Припоріжжя”** (2003), **“Прізвища Середньої Наддніпрянщини”** (2004), **“Прізвища Правобережного Степу”** (2005), **“Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах”** (2007). Ці словники значно збагатили здобутки лексикографії, однак саме ономастикон української мови ще й донині чекає на уважну, доскіпливу польову роботу збирачів мовних скарбів у різних кутках України та на теоретичну систематизацію багатющого фактичного матеріалу в межах визначених типів власних імен і найменувань, дериваційно пов'язаних з ними.

Ідея створення словника **«Відтопонімний словотвір української мови»** (1974) зародилася в 60-х рр. минулого століття, про принципи його укладання Володимир Олександрович неодноразово доповідав на наукових ономастичних конференціях і нарадах. Він першим у слов'янському мовознавстві дослідив словотвірчі можливості топонімії, ад'ектонімії, катойконімії. Цю лексикографічну працю сам автор пропонує розглядати як наукову, а не мовно-нормативну.

Упорядкований професором В.О. Горпиничем **“Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України”** є першою спробою лексикографічного впорядкування зазначених найменувань. У ньому відображено стан творення і вживання ад'ектонімів та катойконімів у народнорозмовній українській мові кінця ХХ століття.

Схвально відгукнувся на перше видання словника (1994) професор Ю.О. Карпенко, який у рецензії на цю працю зазначив: *“...зібрані та систематизовані В.О. Горпиничем матеріали є дорогоцінним, неоціненним надбанням для науковців. Репрезентуючи всю Україну, вони кількісно достатні для аналізу багатьох проблем українського відтопонімного словотвору”*.

Започатковане професором В. О. Горпиничем лексикографічне дослідження ономастикону української мови знайшло своє продовження у працях його учнів, серед яких Ю. Бабій, С. Бондар, З. Валюх, Л. Гуцул, В. Єрмак, І. Корнієнко, В. Лучик, В. Манакін, Л. Тригуб, А. Чернецька, І. Шпілько та ін.

Великої уваги надає В. О. Горпинич проблемам викладання української мови у вищій школі та в середніх освітніх навчальних закладах. Він є автором низки підручників і посібників з української мови загалом та окремих її розділів для педагогічних училищ (сьогодні — коледжів) і філологічних факультетів університетів: **“Українська**

мова. Ч. 1 і 2. Підручник для педучилищ” (1976, 1988, 1993), “Будова слова і словотвір” (1977), “Русско-украинский орфоэпический словарь” (1992), “Українські власні назви в російській мові” (1998), “Географічні назви в українській мові” (1999), “Сучасна українська літературна мова: морфеміка, словотвір, морфонологія. Посібник для вищих навчальних закладів” (1999), “Морфологія української мови. Підручник для вищих навчальних закладів” (2004). Деякі з цих підручників і посібників написані у співавторстві.

Праця В.О. Горпинича “Морфологія української мови”, як зазначає, зокрема, А. Загнітко, може бути покваліфікована як така, що, з одного боку, узагальнює і репрезентує кращі здобутки класичного вітчизняного мовознавства, з іншого, вона висвітлює нові й новітні підходи до розгляду самої системи частин мови та вирізняваних у її структурі компонентів. Т. Розумник теж називає цей підручник посібником нового типу, підкреслюючи, що “при сучасному розмаїтті думок стосовно об’єктів морфології, наявності різних концепцій як у царині теоретичної, так і практичної морфології української мови, зібралось стільки проблем, що потреба в інтегруючій праці є безсумнівно актуальною”, а також наголошуючи на тому, що “праця В.О. Горпинича є особливою ще й за стилем викладу, який нагадує курс лекцій; цікава вона багатьма науковими проблемами, вирішення яких потребує значних зусиль для створення досконалого підручника. Монографія В.О. Горпинича є кроком у цьому напрямі”.

Усіх, хто знає професора Володимира Олександровича Горпинича, захоплює не тільки якась особлива притягальна сила вченого, а передусім уміння зробити повсякденну навчальну, педагогічну, наукову роботу радісною, захоплюючою.

Професор В.О. Горпинич належить до людей, які завжди вважають себе рядовими орачами творчої ниви, знаходять щастя в щоденній невтомній праці, а головне — щедро діляться своїми знаннями, досвідом, ідеями. Під його керівництвом підготовлено 17 кандидатів філологічних наук зі спеціальностей “українська мова”, “російська мова”, “слов’янські мови”, четверо з них захистили докторські дисертації. Учні Володимира Олександровича працюють у багатьох вищих навчальних закладах України, обіймають відповідальні адміністративні посади, продовжують і розвивають славні традиції свого наукового керівника й залишаються безмежно вдячними своєму Вчителю.

Понад десять років В.О. Горпинич був відповідальним редактором збірника наукових праць “Ономастика і апелятиви”, в якому публікували результати своїх наукових пошуків мовознавці всієї України. З дня започаткування цього наукового видання світ побачив понад 30 його випуски.

З 2000 р. В.О. Горпинича призначено науковим керівником науково-дослідної лабораторії фольклору, говірок і літератури Придніпров’я імені Олеса Гончара.

Володимир Олександрович Горпинич завжди займав активну життєву позицію, не залишався осторонь громадського життя України. Його обирали депутатом Запорізької обласної ради народних депутатів (1996), був делегатом XVI з'їзду профспілок СРСР (1977), IV з'їзду вчителів (1978), IX Міжнародного з'їзду славістів (1983).

Особисті заслуги В.О. Горпинича в розвитку українського мовознавства, національної освіти, у справі підготовки кадрів вищої кваліфікації відзначені численними знаками поваги та медалями.

Колектив викладачів, студентів, співробітників факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара сердечно вітає ювіляра. Хай кожний наступний день для нашого дорогого колеги буде переповнений світлими почуттями і щирою радістю, добрим здоров'ям, натхненням, новими науковими перемогами в ім'я розбудови української держави!

Від імені колективу Ірина Попова

Ірина Попова (Dnipropetrovsk)

THESE BEAUTIFUL WORDS ARE DEDICATED
TO OUR TEACHER AND HONOURABLE FRIEND
(to the 85th anniversary from the professor V.O. Horpinich's birthday)

Мовна мозаїка

МАЛОЛІТНІ ДІТИ ЧИ МАЛІ ДІТИ, ПІДЛІТКИ?

У педагогіці узвичаєний поділ на дітей дошкільного та шкільного (молодшого, середнього та старшого) віку. У загальномовному українському вжитку їх називають *малі діти, підлітки, дошкільнята, школярі, неповнолітні діти* тощо. А в оголошеннях нерідко чуємо *не залишайте без нагляду малолітніх дітей* чи *стежте за малолітніми дітьми*. Назви *малолітні діти, малолітка* не органічні для української мови, їх сприймаємо як переклад російських назв *малолетние дети, малолетка*. Звичнішою для українців є назва *малі діти*, що означає дітей невеликого віку. Її засвідчують українські народні прислів'я та казки, пор.: *Малі діти — мале горе (малий клопіт)* (Укр. прислів'я). Для офіційного вжитку доречніші назви *неповнолітні діти, підлітки, школярі* та ін., які використовують залежно від потреби.

Отже, українською мовою природніше звучатимуть назви *малі діти, зовсім малі діти* (якщо на цій віковій ознаці треба наголосити) та *підлітки* (діти 12–16 років) чи *неповнолітні діти*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'374'373(Паламарчук 092)

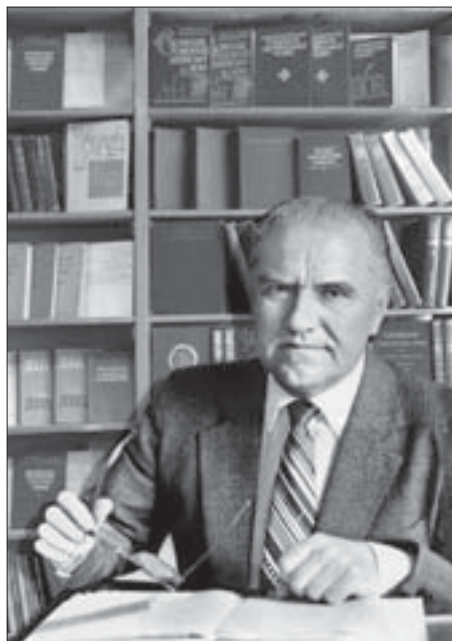
ДО 90-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л.С. ПАЛАМАРЧУКА, ВИЗНАЧНОГО ЛЕКСИКОЛОГА І ЛЕКСИКОГРАФА

9 серпня минуло 90 років від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука — провідного українського мовознавця, визначного лексиколога і лексикографа, доктора філологічних наук, професора, Заслуженого діяча науки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки та Державної премії СРСР у галузі науки, учасника Великої Вітчизняної війни. Плин часу невмолимий. 26 серпня 1995 р. скінчилася земна дорога Леоніда Сидоровича. Минуло вже 17 років з того дня, але “усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки”. Ріка часу впадає в ріку людської пам’яті. Ми пам’ятаємо нашого доброго і мудрого наставника, багатолітнього завідувача відділу лексикології та лексикографії— структурної одиниці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (1960 — 1987). Майже 10 років, з 1978 р. до 1987 р., Леонід Сидорович був незмінним заступником директора Інституту мовознавства. На цьому відповідальному посту, поряд із великою науково-організаційною та консультативною роботою, він особливо багато уваги приділяв координації лексикографічної роботи Інституту з науковими установами й вищими навчальними закладами України та інших країн слов’янського світу.

Леонід Сидорович Паламарчук народився 9 серпня 1922 р. в с. Мусіївка Вчорайшенського (тепер Ружинського) р-ну Житомирської обл. в селянській родині. Його батьки — Сидір Антонович і Дарія Кіндратівна — були хліборобами, працювали в колгоспі. У 1929 — 1933 рр. навчався в Мусіївській початковій школі, був зразковим учнем. З 1934 р. продовжив навчання в середній школі с. Верхівня, яке відоме тим, що в ньому, у маєтку графині Ганської, кілька років жив великий француз Оноре де Бальзак. Саме тут, у мальовничому українському селі, що розкинулося над берегами річки Верховенки, Леонід Паламарчук на-

© І.С. ГНАТЮК, 2012

вчався в школі, не раз, мабуть, проходив повз розкішний палац, названий Бальзаком маленьким Лувром, тут хотілося мріяти і любити, творити і бути щасливим. Навчався легко й охоче, закінчив школу 1939 р. з атестатом відмінника. Попри велике бажання продовжити освіту — зробити цього не міг і залишився працювати в колгоспі імені Шевченка в рідному селі. Через родинні обставини, дуже сумні й жорстокі... В юнацькі роки Леоніда Паламарчука спіткало лихо: в 1937 р. був репресований батько — Сидір Антонович, активіст селянсько-колгоспного руху, інструктор Вчорайшенської райспоживспілки. Лише після реабілітації батька 1958 р. стало відомо, що він помер у 1944 р. в Магадані, де відбував заслання.

Л. С. Паламарчук

Однак, попри ці трагічні для родини обставини, талановитий юнак прагнув учитися далі. З 1940 р., прослухавши педагогічний семінар-інструктаж, упродовж двох років працював учителем російської мови в Шпичинецькій семирічній школі Вчорайшенського р-ну. У середині липня 1941 р. район окупували фашистські загарбники, і Леонід змушений був працювати разом із матір'ю в с. Мусіївці на різних польових і сільськогосподарських роботах. У цей складний час родина Паламарчуків, ризикуючи життям, надавала допомогу матеріальну і в конспірації працівникам Київського обкому КП(б)У С.С. Міщенкові та І.П. Здоровцю, яких залишили для підпільної роботи в тилу ворога.

З визволенням у грудні 1943 р. Мусіївки Леонід Паламарчук відразу ж пішов до лав Радянської Армії, де перебував аж до закінчення війни, визволяючи країни Європи від фашизму. Очікувану перемогу гвардії старший сержант Л. С. Паламарчук зустрів у Златій Празі, де його як грамотного військовика залишили при штабі до вересня 1945 р. За участь у бойових діях нагороджений орденом Червоної Зірки та п'ятьма медалями: «За відвагу», «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною», «За взяття Берліна», «За звільнення Праги».

Жага пізнання, потяг до філології, до педагогічної праці взяли своє. Далися взнаки і довоєнна практика роботи в школі, і природжений хист до наставництва, дар Учителя. Допитливий юнак — учорашній фронтовик — інтуїтивно відчув, що саме в цьому його місія і що саме в такий спосіб він зможе найкраще прислужитися людям, нести їм свої знання, «працю рук, зусилля мозку, піт чола і серця кров». Леонід Паламарчук вступає у 1945 р. до Київського педагогічного інституту

ім. Максима Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), який закінчує з відзнакою в 1949 р. Попрацювавши рік учителем, Леонід Сидорович вступає до аспірантури Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН України. З цим Інститутом, з Академією наук України пов'язана вся його дальша наукова й науково-організаційна діяльність на посадах старшого наукового співробітника, завідувача відділу лексикології та лексикографії, заступника директора з наукової роботи, з 1987 р. — головного наукового співробітника Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, з 1991 р. — Інституту української мови НАН України. Після закінчення аспірантури в 1952 р. Леонід Сидорович постійно працював у галузі української лексикології та лексикографії. У 1953 р. він захистив кандидатську дисертацію з питань лексичної синоніміки в художніх творах М.М. Коцюбинського (науковий керівник — В.С. Ільїн), у 1977 р. — докторську дисертацію, присвячену теорії та практиці української лексикографії, в ній узагальнено досвід роботи над найфундаментальнішими словниками середини ХХ ст., в підготовці яких він брав безпосередню участь як автор, редактор, керівник наукового колективу лексикографів. Перу Леоніда Сидоровича належить понад 130 серйозних дослідницьких праць у галузі лексикології та лексикографії, а також понад 70 праць, переважно словників, монографій своїх аспірантів, збірників праць з лексикології та лексикографії, періодичних видань відділу лексикології та лексикографії, які він редагував.

Данину шани й любові до своєї малої батьківщини — Житомирщини, до столиці свого дитинства — рідного села Леонід Сидорович віддав, уклавши “Словник специфічної лексики с. Мусіївки Вчорайшенського району Житомирської області”, опублікований 1958 р. в шостому випуску “Лексикографічного бюлетеня”. Обсяг словника — близько тисячі лексем. Цей оригінальний словничок цікавий тим, що в ньому, крім тлумачень реєстрових слів “здебільшого.. за допомогою близького відповідника літературної мови з додатковою характеристикою його стилістичного вживання”, в окремих випадках за знаком трикутника наведено ще й “словосполучення чи фрази, що наближаються до фразеологізмів” [5: 22], напр.: *ни їсць, а бєбрає, кудї тибє биндєра нисє?; ходить гогиром* [бундючно — І. Г.]; *півна хата рєйваху; харманї плєсти (плисти)* — говорити дурниці, *мóкрий як хляк; брать на цўндри* — насміхатися; *вісох — їдна шабатўра* [оболонка] *остáлась; шибні-но в копирáцію за сїрникáми; ни янчі над вухом* та ін. Як і належить у діалектному словнику, реєстрові слова оформлено лише з використанням фонетичного принципу правопису, тому дуже багато слів наведено з літерою *г*, яка позначає задньоязиковий зімкнений звук [г], як-от: *гáблі* — вила з трьома зубами; *галадрїга* — непосида, вертихвіст; *гамбўритися* — дутися, супитися; *ганджá* — дурень, *гарувáти* — ходити по скопаному, мазаному і т. п., затоптуючи; *гольбпа вульг.* — стегно, *гўля* — особливий вид зачіски у жінок, коли скручується коса. Усього на літеру Г подано 52 реєстрових слова, серед яких майже половина (24) — зі звуком [г].

Символічно, що свою наукову діяльність Леонід Сидорович розпочинає дослідженням лексичних багатств української мови. Залюблений у слово, тонкий його знавець, він заглиблюється в секрети мовної майстерності іншого великого художника слова Михайла Михайловича Коцюбинського. Працюючи під керівництвом Василя Семеновича Ільїна, він — «одважний учень сміливого майстра» — продовжує справу свого вчителя: опис лексико-синонімічної системи української літературної мови. Ця робота потребувала зусиль не одного чи кількох, а великого колективу науковців. Щоб здійснити це завдання, слід було дослідити синоніміку окремих літературних творів, окремих авторів, а також аналіз окремих синонімічних рядів. Цей напрям започаткував в українській лексикології В. С. Ільїн дослідженням лексичної синоніміки поетичних творів Т. Г. Шевченка, переконливо довівши своїми студіями, з якою високою майстерністю Великий Кобзар використав народні мовні багатства, відшліфовуючи і вдосконалюючи їх. «Геніальний поет, — зазначає В.С. Ільїн, — знаходив усе найдоцільніше, найвлучніше в мові для передачі найтонших відтінків своїх думок, і одним з найкращих засобів у цьому є синонімічні багатства народної мови, у використанні яких Шевченко дав блискучі зразки для своїх послідовників і сучасних.. письменників» [1: 27].

Справу свого вчителя продовжив Леонід Сидорович. Монографія «Лексична синоніміка художніх творів М.М. Коцюбинського» (К., 1957) широко відома в наукових колах.

Особливе враження справляє наукова вправність та ретельність, з якою написано розділ дослідження, присвячений роботі М.М. Коцюбинського над словом. Відчувається, що все, про що писав Леонід Сидорович, усе, що він спостеріг, досліджуючи рукописну спадщину письменника, а вона зберігалася на той час у Чернігівському літературно-меморіальному музеї М.М. Коцюбинського, було близьке й суголосне поглядам на словесну творчість і самого дослідника. Адже зовсім не випадково в розділі процитовано лист М.М. Коцюбинського до В.М. Гнатюка від 11/24/.01.1912 р., в якому він писав: «Врешті не те мене тривожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, що треба б краще обробляти й виконувати речі, бо важна не кількість, а якість» [4: 73]. Або з іншого листа: «В роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках... Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу щільно, не більше 3-х — 4-х сторін вдень (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом — і робота готова» [4: 74]. Наведені уривки прочиняють двері до творчої лабораторії письменника, вони цікаві всім, хто працює зі словом, їх можна сприймати як настанови, ними можна керуватися в роботі над створенням будь-якого тексту. Леоніда Сидоровича як тонкого стиліста, вдумливого науковця зацікавило саме «виправлення мови». «Досліджуючи завершальний етап ро-

боти Коцюбинського над рукописами, — зазначає Леонід Сидорович, — чи, як він називає, «виправлення мови», бачимо правки не лише червоним чорнилом, але й виправлення чорнилом інших кольорів. Це дає підстави твердити, що письменник не обмежувався однією правкою і, в разі потреби, вдавався до неї кілька разів» [4: 75].

Далі Л.С. Паламарчук зупиняється на характеристиці найтиповіших лексико-стилістичних виправлень у рукописах письменника і виокремлює такі групи виправлень: 1) заміна слів першої редакції рукопису точнішими, влучнішими з погляду смислу в контексті синонімами, як-от: *темнота* на *темрява*, *метелиця* на *хуртовина*, *патик* на *кийок*, *розсміявся* на *зареготався*, *невесела доля* на *лиха доля*; 2) заміна стилістично нейтральних слів емоційно забарвленими, коли слово не тільки розуміють, а й переживають, як-от: *тріснув дверима* на *хрюкнув дверима*, *несуть утому тіла* на *волочать утому тіла*, *вдалині ледве виднівся Прут* на *вдалині ледве мрів Прут*; 3) заміна діалектних і розмовно-просторічних слів синонімами літературної мови. Якщо названі категорії слів уживаються необачно, без будь-якого вмотивування, без підпорядкування художнім завданням автора — вони значно знижують вартість художнього твору. З цим висновком автора не можна не погодитися. Тим більше, що він підтверджений переконливими прикладами заміни слів: *очуняти* на *одужати*, *врадуються* — *зрадіє*, *лучче* — *краще*, *прийдеться* — *доведеться*, *почоломкатися* — *поцілуватися* та ін. Інші, тонко простежені види лексичних заміни, свідчать про невтомну творчу працю письменника, сувору вимогливість до своєї творчості, прагнення надати викладові якнайбільшої точності, виразності й простоти — тих якостей художньої мови, що підносять її до рівня зразка, який заслуговує всебічного вивчення і творчого наслідування [4: 92].

Услід за працями В. С. Ільїна та Л. С. Паламарчука, які свого часу високо оцінив чеський лінгвіст Й. Філіпец, автор капітальної монографії з синоніміки [6: 47–48], з'явилися дослідження І.С. Олійника про прикметникову й дієслівну синоніміку в поезіях Лесі Українки [3], Л.М. Полюги (1961) — про дієслівну та прикметникову синоніміку в творах Івана Франка, Г.М. Колесника — про лексичну синоніміку поетичної мови М.Т. Рильського, що є одним із найґрунтовніших досліджень у цій низці праць [2], А.Т. Бевзенко — про синонімічне багатство мови Михайла Стельмаха (1968), М.М. Фашенко — про синоніміку в творах Олександра Довженка (1972), А.Л. Порожнюк — про лексичну синоніміку художніх творів Олеся Гончара (1981). Ці праці свідчать, з одного боку, про належний рівень опрацювання теоретичних питань синонімії в українській лінгвістиці, зокрема осмислення самої сутності синоніма, синоніміки, теорії синонімічного ряду, градації і стилістичного розмежування лексичних синонімів, контекстуальності та безконтекстуальності синонімії, а з іншого — мали велику практичну цінність, оскільки слугували надійним фактологічним підґрунтям для створення великих узагальнювальних праць, зокрема академічного

Словника синонімів української мови. Тому цілком зрозумілим є той факт, що саме Леонід Сидорович разом із І.М. Кириченком та С.П. Левченком стояли біля джерел створення цього словника і чому в Інструкції до укладання Словника синонімів української мови, видрукуваній у п'ятому випуску "Лексикографічного бюлетеня" (1958! рік) чимало є цитат-ілюстрацій з художніх творів М.М. Коцюбинського. На жаль, Леонід Сидорович не дожив до виходу в світ Словника синонімів української мови в 1999–2000 рр. Ця ошатна двотомна праця є на сьогодні найповнішим зібранням української синоніміки і нараховує 9200 синонімічних рядів.

Трохи згодом разом зі своїми учнями Л.С.Паламарчук продовжить традицію дослідження лексики української літературної мови за окремими лексико-тематичними групами, щоб здійснити системний опис словникового складу української літературної мови, піднявши рівень розвитку українського мовознавства на новий щабель і заклавши основи для створення фундаментальних синтезованих курсів "Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія" (К., 1973) та "Історія української мови. Лексика і фразеологія" (К., 1983). Леонід Сидорович не просто підготував проспект четвертої книги колективної праці "Сучасна українська літературна мова", а своїми дослідженнями з лексичної синонімії, динаміки словникового складу української мови, теорії лексикографії заклав надійні основи для її створення і разом з колективом однодумців — кваліфікованих філологів-лінгвістів А.А. Бурячком, В.О. Винником, М.А. Жовтобрюхом, М.П. Муравицькою, І.С. Олійником, Л.Г. Скрипник, Т.К. Черторизькою — створив взірцеву працю, з якої, як із гоголівської шинелі, вийшли всі без винятку підручники та посібники для вищої школи, у ній не лише узагальнено здобутки української лексикології, лексикографії та фразеології, а й накреслено шляхи розвитку цієї важливої царини мовознавства. Бо якщо раніше напрямки розвитку української лексикології диктували переважно практичні потреби словникарства, то з виходом цієї етапної праці з другої половини 70-х рр. ХХ ст. лексикологи зосереджуються й на суто теоретичних проблемах: системності й закономірностях розвитку словникового складу, типології лексичних значень, семантичній структурі слова, лексичних категоріях, фразеологічних сполуках.

Але найбільше енергії, сили й уміння віддав Леонід Сидорович копіткій, трудомісткій і надзвичайно складній лексикографічній праці, яка, за визнанням самого Вчителя, впродовж багатьох років була основною темою його наукової роботи. Як член редколегії, редактор IV тому, автор близько 100 аркушів матеріалів шеститомного Українсько-російського словника Леонід Сидорович робив усе можливе, щоб цей Словник став справжнім надбанням української мовознавчої науки, щоб він був корисним порадиником для широкої громадськості. За обсягом опрацьованої в ньому української лексики (121690 реєстрових слів) цей двомовний перекладний словник майже вдвічі перевершує загальновідомий «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка —

найвище досягнення всього попереднього розвитку української лексикографії.

Вихід у світ великого академічного «Українсько-російського словника» в шести томах значно полегшив справу підготування на його основі нових перекладних і загальнономовних словників різного призначення, зокрема загальнодоступного однотомника для широких кіл читачів. Такий українсько-російський однотомник, що охоплював близько 65 тис. реєстрових слів підготували співробітники Інституту мовознавства АН УРСР К.П. Дорошенко, В.С. Ільїн, С.П. Левченко, Л.С. Паламарчук, М.М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К.К. Цілуйко, Л.А. Юрчук. Опублікувало Словник видавництво «Наукова думка» в 1964 р. Потім він без особливих змін періодично перевидавався. Важливе місце в історії української лексикографії посідає «Російсько-український словник» у трьох томах, створений лексикографами Інституту в результаті кількарічної наполегливої праці й опублікований у 1968 р. видавництвом «Наукова думка». Як керівник авторського колективу Леонід Сидорович разом із редакторами Словника та відповідальними редакторами окремих томів — С.І. Головащук, М.М. Пилинським — був удостоєний Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки 1971 р.

За обсягом і опрацюванням лексики шеститомний «Українсько-російський словник» (1953–1963) і тритомний «Російсько-український словник» не лише перевершили всі попередні аналоги, а й потрапили до числа найбільших у світовій перекладній лексикографії. Засобами іншої мови вони всебічно розкривали значення й відтінки значень реєстрових слів, показували їхню сполучуваність, наводили цілу низку перекладних відповідників. Ці словники стали надійними порадиниками багатьох авторів і перекладачів, настільними книгами в редакціях, видавництвах, державних установах, наукових інститутах, вищій школі.

Успіхи двомовної лексикографії ніяк не знімали головного завдання академічної лексикографії — створення тлумачного словника української мови.

Ідея укладання великого українського словника цього типу виношувалась у колах передових діячів науки і культури нашої Вітчизни ще з ХІХ ст., але для її реалізації не було ні відповідних умов, ні потрібної бази аж до кінця 50-х рр. ХХ ст. Саме на долю відділу лексикології та лексикографії та його керівника випала дуже важлива й відповідальна місія — нарешті звершити цей задум. Як науковому керівникові цієї теми і заступникові голови редакційної колегії Словника Леонідові Сидоровичу постійно доводилося вникати в усі процеси надзвичайно складної і багатогранної роботи цілого колективу наукових та науково-допоміжних працівників на етапі укладання, редагування, редакційного оформлення і навіть друкування кожного із одинадцяти виданих упродовж 1970–1980 рр. томів Словника української мови. Обсяг кожного з томів до 150 і більше авт. аркушів. «Словник української мови» (т. 1–11,

До 90-річчя від дня народження ...лексиколога і лексикографа Л.С. Паламарчука

1970–1980) стає найбільшим здобутком тлумачної лексикографії. Він досить повно відбиває лексичний і фразеологічний склад літературної мови від І. Котляревського й до початку 1970-х рр. Частково охоплені в ньому й архаїзми, історизми, діалектизми, засвідчені писемними джерелами. До реєстрових одиниць подано докладні тлумачення, приклади вживання, граматичну та стилістичну характеристику. У цілому словник створено на високому науковому рівні. Донедавна він лишався найповнішим зібранням лексичних скарбів української мови.

З кінця 70-х рр. ХХ ст. очолюваний Л. С. Паламарчуком науковий колектив паралельно з виданням останніх томів «Словника української мови» приступив до опрацювання теоретичних основ для створення нових для української лексикографії типів словників — фразеологічного та синонімічного, та підготовки за угодою про двосторонню наукову співпрацю між АН СРСР та АН ЧССР «Чесько-українського словника».

Науково-дослідну роботу Л.С. Паламарчук постійно поєднував з науково-організаційною та громадською. Як член бюро республіканської Наукової ради з питань мовознавства координував лексикографічну роботу та лексикологічні дослідження в Україні, був членом Наукової ради з лексикології та лексикографії при ВЛМ АН СРСР.

Як відомий та авторитетний український мовознавець Л.С. Паламарчук неодноразово брав участь у роботі міжнародних, всесоюзних та республіканських лінгвістичних конгресів, конференцій і нарад, обирався членом Міжнародної лексикологічно-лексикографічної комісії при Міжнародному комітеті славістів, був учасником X Міжнародного лінгвістичного конгресу, IV, VII і VIII Міжнародних з'їздів славістів.

Доречно буде згадати тут бодай коротко про ще одну сторону діяльності Леоніда Сидоровича, якій він віддав чимало своїх сил, енергії та знань — це підготовка, виховання молодих кадрів, як він сам любив казати, філологів-лінгвістів найвищої кваліфікації. З особливою вдячністю звертаються до Леоніда Сидоровича в ці дні ті, кому пощастило бути його аспірантами, кому він так щедро передавав свої знання і уміння, перед ким розкривав свій широкий талант і добре людське серце. Близько двох десятків тих, хто став кандидатами і докторами наук, професорами і доцентами, керівниками установ і завідувачами кафедр, науковими працівниками і викладачами вищих навчальних закладів Києва, Донецька, Любліна низько вклоняються в ці дні своєму Вчителеві за високу науку і батьківську турботу, за людяність і тепло, за добре і чуйне серце. Ми свято бережемо в наших серцях світлу пам'ять про незабутню і дорогу нам людину, видатного ученого-лінгвіста, який був знаковою постаттю в українській лексикографії другої половини ХХ ст., котрий прокладав шлях, яким іде сучасна українська лексикографія, розвивається словникарська справа, українське мовознавство.

Ірина Гнатюк (м. Київ)

Гнатюк І.С.

1. *Львів В.С.* Лексична синоніміка Т.Г. Шевченка // Лексикографічний бюлетень. — К. 1955. — Вип. V. — С. 3–27.
2. *Колесник Г.М.* Слово крилате, мудре, прекрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М.Т. Рильського. К., 1965. — 224 с.
3. *Олійник І.С.* Дієслівна синоніміка в поезіях Лесі Українки // Наукові записки Запорізького педінституту. — Запоріжжя, 1954. — Т. 4.
4. *Паламарчук Л.С.* Лексична синоніміка художніх творів М.М. Коцюбинського. — К., 1957. — 96 с.
5. *Паламарчук Л.С.* Словник специфічної лексики говірки с. Мусявки (Вчорайшенського району, Житомирської обл.) // Лексикографічний бюлетень. — К. 1958. — Вип. VI. — С. 22–54.
6. *Filipes J.* Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexicologie. — Praha, 1961.

Iryna Hnatiuk (Kyiv)

TO THE 90th ANNIVERSARY FROM L.S. PALAMARCHUK'S BIRTHDAY
A PROMINENT LEXICOLOGIST AND LEXICOGRAPHER

Відомі постаті про мову

Зараз і нам приходиться вирішати такі питання, які близько стоять до минулого Галичини й Буковини. І у нас панство, інтелігенція одержувала освіту не в рідній, національній українській школі, а в московській. І у нас через те інтелігенція одірвана від самого народу і через те не знає народніх сил, не живе його життям, а де-хто не вірить у ті сили і ще вагається: чи треба дбати нам про свою національну школу, освіту, коли є готова московська і школа, і освіта?.. Мало хіба тих, що запитують: а чи є в українського народу ці свої національні сили, чи вистачить їх, чи не розгубив він їх зовсім, чи не прийняв цілком російську й освіту, й культуру?.. Національний рух українського народу за останній час — є краща відповідь на ці всі запитання. Відродження ж невеличкої частини нашого народу за кордоном серед ще гірших обставин боротьби з другими народами — є теж добрий показчик того, які ще національні сили має цей народ... На жаль, ні по школах, ні по російських часописах ми не чуємо правдивого слова про життя Галичини й Буковини.¹

Микола Дмитрієв, 1906

¹ Правопис оригіналу (журнал «Рідний Край», 1906. — Число 22. — С. 4–5) збережено.

УДК 811.161.2'38

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ КООРДИНАЦІЙНОЮ РАДОЮ «УКРАЇНСЬКА МОВА» ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 2012 році ¹

Докторські дисертації:

1. *Гірняк С.П.* Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX — початок XX ст.) (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка).

2. *Кушлик О.П.* Типологія словотвірних парадигм похідних дієслів в українській мові (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка).

3. *Масицька Т.Є.* Типологія семантичних залежностей у структурі синтаксичних одиниць (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

4. *Мельник І.А.* Синтаксична і морфологічна транспозиція в системі центральних частин мови (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

5. *Романюк Ю.В.* Типологія української дієслівної словозміни: регулярність і унікальність (Інститут української мови НАН України).

6. *Стасюк Т.В.* Терміносфера новітніх технологій: лінгвосоціокогнітивні чинники формування та розвитку (Дніпропетровський державний аграрний університет).

7. *Трифонов Р.А.* Метамова в дискурсивному позиціонуванні української мовної особистості (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

8. *Шарманова Н.М.* Семіотика і прагматика мовних кліше в українському новітньому мас-медійному дискурсі (Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізького національного університету”).

¹ Далі буде.

Кандидатські дисертації:

1. *Анікеєнко Ю.А.* Вербалізація категорії розділової сурядності в сучасній українській мові (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка).

2. *Багрійчук Н.В.* Евфемізми в українській художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть: структура, семантика, функції (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

3. *Вдовиченко Н.В.* Вербалізація концепту “гріх” в українській мовній картині світу (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

4. *Горбенко Н.В.* Динамічні процеси в сучасній медичній термінології (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

5. *Дейна Л.В.* Модальна кваліфікація суб’єктивної та об’єктивної оцінки в щоденниковому дискурсі (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка).

6. *Дубчак В.В.* Ергонімія Хмельницького: структура, творення і функціонування (Хмельницький національний університет).

7. *Зеніна А.В.* Адаптація англізмів у термінології української банківської сфери (Донецький національний університет).

8. *Ківшик С.М.* Функційно-семантична категорія мети в сучасній українській мові (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка).

9. *Ковтун В.В.* Семантичний та функційний потенціал прикметника в діалектному тексті (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

10. *Кравчук Л.В.* Слова-унікуми у мас-медійному дискурсі (Вінницький державний педагогічний університет імені М.М. Коцюбинського).

11. *Левенець О.Ю.* Локальне та інтерлокальне в українських східнословобожанських говірках (на матеріалі прислівника) (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка).

12. *Левченко К.І.* Мовленнєвий портрет українськомовного блогера: мовні, лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні характеристики (на матеріалі текстів сервісу “LIVEJOURNAL”) (Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка).

13. *Матулевська Т.В.* Функціонально-семантичні параметри часток у мові української преси початку ХХІ століття (Донецький національний університет).

14. *Музиченко Н.І.* Вербалізація внутрішнього світу персонажів в ідіолекті Григора Тютюнника (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).

15. *Новіцька О.І.* Побутова лексика Підгаєччини: семантика, способи номінації, ареалогія (назви взуття, їжі, кухонного начиння, господарських приміщень) (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

16. **Остренок І.В.** Семантико-стилістичні особливості етнономів в українській постмодерній прозі (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди).

17. **Перепічка І.М.** Вербалізація жанру “докір” в українській художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

18. **Полтавець Ю.С.** Мовна атракція в українській публіцистиці початку ХХІ ст. (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

19. **Тимошенко А.І.** Архаїчні форми в українській фразеології (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).

20. **Ткаченко Ю.В.** Дієслівна вербалізація градуальної семантики в українській мові (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

21. **Фандуль О.М.** Прізвища і прізвищеві назви Хмельниччини ХІV–ХVІІ ст. (Хмельницький національний університет).

Ніна Яценко (м. Київ)

Відомі постаті про мову

“Мало зробить та школа, в яку дитина переходить з дому, як з раю в пекло, з якої вона біжить до дому, як з пекла і в котрім все темне, чуже, незрозуміле, — в світлий рай, де все ясне, зрозуміле й близьке до серця. А трохи що не таке вражіння повинна робить школа на дитину українця, коли вона починає ходити в таку школу, в котрій одній тільки й балакають на незрозумілій мові. Така школа од народу: що вона значить з своєю сотнею погано завчених слів перед живою мовою, яку виробив, вистрадав собі народ на протязі тисячі років. Така школа безсильна, бо вона не будуватиме розвитку дитини на єдиному правдивому ґрунті — на народній мові і на відбившомуся в ній народнім чутті. Нарешті така школа нічого не стоїть: дитина вийшовши з чужої для неї атмосфери швидко забуває ті кілька десятків російських слів, що вивчалися у школі, а разом з ними забуває і їх значіння. Народня мова й народне життя знов беруть її в свої обійми і все, що школа їм дала зникає, бо воно зовсім чуже йому. Що-ж зробила школа? Гірше ніж нічого! Вона на декілька років задержала природний ход розвитку дитини; застається, правда, грамотність або, краще сказати на-півграмотність, і то не у всякого. Так годиться вона може хіба для того, щоб написати яку «ябеду», якоюсь ні російською ні українською мовою. Душу ж чоловіка така школа не розгортає, а псує. Російська грамота неодмінно загине без усякого доброго сліду в українським селі.»¹

Костянтин Ушинський, 1906

¹ Правопис оригіналу (журнал «Рідний Край», 1906. — Число 21. — С. 7–8) збережено.

ПРАВИЛЬНО ВЖИВАЙТЕ СКЛАДНІ УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА

Усі люди тепер мають прізвища. Вони переважно однослівні: **Шевченко, Куліш, Грушевський**. У деякого прізвище складне, бо утворене або з двох прізвищ, або з прізвища та псевдоніма. Проте такі прізвища сприймають як єдине слово і пишуть через дефіс. За морфологічним вираженням частин вони можуть бути прикметниковими (**Старицька-Черняхівська**), іменниковими (**Квітка-Основ'яненко, Антоненко-Давидович, Литвиненко-Вольгемут**), іменниково-прикметниковими (**Гулак-Артемівський, Нечуй-Левицький, Карпенко-Карий, Усенко-Чорна**) та прикметниково-іменниковими (**Білецький-Носенко, Красицька-Шевченко**). Як уживати (відмінювати) складні прізвища в українській мові? Їхні частини потрібно відмінювати за правилами відмінювання однослівних чоловічих і жіночих прізвищ прикметникового й іменникового типів. У складних чоловічих прізвищах обидві частини, незалежно від їхнього морфологічного вираження, відмінювані, пор.: Н. в. *Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький, Карпенко-Карий*; Р. в. *Квітки-Основ'яненка, Нечуя-Левицького, Карпенка-Карого*; Д. в. *Квітці-Основ'яненку, Нечуєві-Левицькому, Карпенку-Карому*; З. в. *Квітку-Основ'яненка, Нечуя-Левицького, Карпенка-Карого*; О. в. *Квіткою-Основ'яненком, Нечуєм-Левицьким, Карпенком-Карим*, М.в. *Квітці-Основ'яненку, Нечуєві-Левицькому, Карпенку-Карому*. Невідмінюваною в них може бути лише перша частина, якщо її не сприймають як самостійний іменник чи прикметник, пор.: Н. в. *Смаль-Стоцький, Кос-Анатольський*; Р. в. *Смаль-Стоцького, Кос-Анатольського*; Д. в. *Смаль-Стоцькому, Кос-Анатольському*; З. в. *Смаль-Стоцького, Кос-Анатольського*; О. в. *Смаль-Стоцьким, Кос-Анатольським*; М. в. *Смаль-Стоцькому, Кос-Анатольському*.

У складних жіночих прізвищах прикметникова частина завжди відмінювана, а іменникова буває змінною, якщо має закінчення **-а**, і незмінною, коли закінчується на **-о** чи приголосний. Залежно від поєднаних частин такі прізвища можуть бути відмінюваними в обох частинах, в одній частині (прикметниковій або іменниковій) та невідмінюваними. До перших належать прикметниково-прикметникові (Н. в. *Старицька-Черняхівська, Р. в. Старицької-Черняхівської, Д. в. Старицькій-Черняхівській, З. в. Старицьку-Черняхівську, О. в. Старицькою-Черняхівською, М. в. Старицькій-Черняхівській*), прикметниково-іменникові чи іменниково-іменникові (із закінченням **-а**) жіночі прізвища (Н. в. *Рудницька-Сорока, Середа-Шульга, Р. в. Рудницької-Сороки, Середи-Шульги, Д. в. Рудницькій-Сороці, Середі-Шульзі, З. в. Рудницьку-Сороку, Середу-Шульгу, О. в. Рудницькою-Сорокою, Середю-Шульгою, М. в. Рудницькій-Сороці, Середі-Шульзі*). Відмінюваними в одній (прикметниковій) частині є прикметниково-іменникові чи іменниково-прикметникові жіночі прізвища, у яких іменник закінчується на **-о** чи приголосний, пор.: Н. в. *Красицька-Шевченко, Кравчук-Хмельницька, Р. в. Красицької-Шевченко, Кравчук-Хмельницької, Д. в. Красицькій-Шевченко, Кравчук-Хмельницькій, З. в. Красицьку-Шевченко, Кравчук-Хмельницьку, О. в. Красицькою-Шевченко, Кравчук-Хмельницькою, М.в. Красицькій-Шевченко, Кравчук-Хмельницькій*. Одну іменникову частину змінюємо тоді, коли вона закінчується на **-а**, а друга іменникова частина – на приголосний або **-о**, пор.: Н. в. *Шабат-Савка, Р. в. Шабат-Савки, Д. в. Шабат-Савці, З. в. Шабат-Савку, О. в. Шабат-Савкою, М. в. Шабат-Савці*. Невідмінювані ті складні жіночі прізвища, перша іменникова частина яких має закінчення **-о**, а друга – основу на приголосний чи навпаки, напр.: *Литвиненко-Вольгемут, Бас-Кононенко*.

Отже, складні чоловічі прізвища в українській літературній мові відмінюються переважно в обох частинах. Складні жіночі прізвища бувають відмінюваними в обох частинах, в одній, прикметниковій або іменниковій, частині та невідмінюваними.

Катерина Городенська

ПЕРЕДПЛАТА НА УКРАЇНСЬКІ ТА ЗАРУБІЖНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ НА 2013 рік ТРИВАЄ

Оформити передплату можна
за «Каталогом видань України»
та за «Каталогом видань зарубіжних країн»
у будь-якому поштовому відділенні України

Дані про передплату
журналу «Українська мова»
знайдете
на 177 с. «Каталогу видань України»

Наш Індекс – 23920.
Вартість передплати на 3 місяці становить 26,43 грн.;
на 6 місяців – 52,86 грн.;
на 1 рік – 105,72 грн.
Видаємо 4 числа журналу на рік.

Можна скористатися послугою
«Передплата ON-LINE»
на сайті www.presa.ua
Це дозволить
сплатити рахунок за передплату періодичного видання,
не залишаючи дому чи робочого місця.

Зміст

Дослідження

- 3 *Світлана Соколова*
Мовна ситуація Києва: погляд зовні
- 18 *Пилип Селігей*
Науковець і його мова
- 29 *Михайло Гінзбург*
Про форми знахідного відмінка
в українських фахових текстах
- 41 *Юлія Романюк*
Типологія української дієслівної словозміни:
регулярність та унікальність
- 55 *Оксана Кушлик*
Специфіка структури та семантики
словотвірних парадигм відприкметникових
інхотативних дієслів
- 66 *Роман Лясковський,
Войцех Жетка, Вацлав Тварджик*
Вплив староукраїнської мови
на пізньосередньовічну польську мову
південно-східного порубіжжя:
розмисел Перемишлянський
- 82 *Руслана Коца*
Прикметники-композиції на *благо-*, *добро-*, *зльо-*
в пам'ятках української мови XI–XIII ст.
- 89 *Сергій Пономаренко*
Акцентні відмінності коротких прикметників
у львівському виданні Апостола 1574 р.
порівняно з московським виданням 1564 р.
- 100 *Ігор Давиденко*
Концепт “дух” як репрезентант
внутрішнього світу людини

Наукова хроніка

- 109 *Василь Шаркань*
Королівське Євангеліє —
пам'ятка духовної культури Закарпаття
- 114 *Софія Бутко, Микола Філон*
Наукові читання, присвячені 100-річчю
від дня народження професора
Федора Пилиповича Медведєва

Огляди та рецензії	116	<i>Марина Ткачук</i> Тематичний словник як джерело вивчення лексики подільського говору (І.В. Гороф'янюк. «Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови». – Вінниця, 2012. – 304 с.)
	120	<i>Микола Степаненко</i> Синтаксична специфіка українського художнього дискурсу неокласичної парадигми (Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу / [за ред. К.Г. Городенської]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.)
Ювілеї	128	<i>Ірина Попова</i> Учителіві, колезі красні ці слова (до 85-ліття від дня народження професора В.О. Горпинича)
Незабутні імена	134	<i>Ірина Гнатюк</i> До 90-річчя від дня народження Л.С. Паламарчука, визначного лексиколога і лексикографа
Інформація	143	<i>Ніна Яценко</i> Теми дисертацій, затверджені Науковою радою «Українська мова» за 2012 звітний рік
Мовна мозаїка		<i>Катерина Городенська</i>
	28	<i>За сприяння чи за сприянням?</i>
	54	<i>Кличте їх Лесю, Олесю, Орисю</i>
	115	<i>Українськомовний, а не україномовний</i>
	119	<i>Чекайте в приймальні</i>
	133	<i>Малолітні діти чи малі діти, підлітки</i>
	146	<i>Правильно вживайте складні українські прізвища</i>
	113	<i>Марія Рітей</i> <i>Що обробляємо, а що опрацьовуємо</i>
Відомості про авторів	152	

Contents

Researches

- 3 *Svitlana Sokolova*
Linguistic situation in Kyiv. A view from outside
- 18 *Pylip Selihey*
A researcher and his language
- 29 *Mykhailo Ginzburg*
About the accusative forms in the Ukrainian professional texts
- 43 *Iuliia Romaniuk*
Typology of Ukrainian verbal inflection: regularity and uniqueness
- 57 *Oksana Kushlyk*
Specific character of the structure and semantics of derivation paradigms of inchoative verbs motivated by adjectives
- 66 *Roman Laskowski, Woytsekh Rzepka, Watslav Twardzik*
The influence of the old Ukrainian language on the late-medieval South-Eastern Polish dialect: Przemysł meditation
- 82 *Ruslana Kotsa*
The compound adjectives with first component *blago-*, *dobro-*, *zlo-* in Ukrainian monuments of the 11–13th centuries
- 89 *Sergiy Ponomarenko*
Accentual variances in short form of an adjective of the Lviv edition of Apostol dated 1574 compared with the Moscow edition dated 1564
- 100 *Igor Davydenko*
Concept 'spirit' representation in the linguistic picture of the world

Science chronicle	109	<i>Vasyl' Sharkan'</i> The King's Gospels is a monument to the past cultural wealth of Zakarpattya
	114	<i>Sofiya Butko, Mykola Filon</i> Scientific reading, devoted to the 100 th anniversary from professor Fedir Pylyp Medvedev's birthday
Book review	116	<i>Tkachuk Maryna</i> The thematic vocabulary as a research source of the podillia dialect's lexis (Book review on: I.V. Horophyaniuk. Botanichna lexyka tsentral'nopodil'skykh hovirok: Materialy do Lexychnoho atlasu ukrayins'koyi movy. – Vinnytsya, 2012. – 304 p. /In Ukraine)
	122	<i>Mykola Stepanenko</i> Syntactic peculiarities of Ukrainian fiction discourse in non-classical paradigm (Book review on: Kondratenko N.V. Syntaksys ukrainskogo modernistskogo i postmodernistskogo hudoznyogo dyskursu / [za red K. G. Gorodenskoj]. – K.: Vydavnychiy dim Dmytra Burago, 2012. – 328 s.)
Anniversaris	128	<i>Iryna Popova</i> These beautiful words are dedicated to you, ours teacher and honourable friend (to the 85 th anniversary from the professor V.O. Horpinich's birthday)
Unforgettable names	134	<i>Iryna Hnatiuk</i> To the 90 th anniversary from L.S. Palamarchuk's birthday a prominent lexicologist and lexicographer
Information	143	<i>Nina Jatsenko</i> Theses subjects which were upheld by the Scientific council Ukrainian language during 2012 fiscal year
Linguistic miscellania	28, 54, 113, 115, 119, 133, 146	
Contributors	152	

Відомості про авторів

ГНЗБУРГ Михайло Давидович, доктор технічних наук, професор, голова Харківського осередку Українського Термінологічного товариства. Член Науково-технічної комісії з питань термінології при Держспоживстандарті України

ГНАТЮК Ірина Святославівна, кандидат філологічних наук, завідувач відділу лексикології та лексикографії, заступник директора з наукових питань, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ДАВИДЕНКО Ігор Юрійович, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії мови, Інститут української мови НАН України

ЖЕПКА Войцех Ришард, доктор габілітований, професор, багато років працював в Університеті імені Адама Міцкевича у Познані

КОЦА Руслана Олександрівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

КУШЛИК Оксана Павлівна, кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ЛЯСКОВСЬКИЙ Роман, доктор габілітований, професор Інституту польської мови Польської Академії наук, професор-консультант Ягеллонського університету в Кракові та Університету в Гетеборгу (Швеція), член-кореспондент Польської Академії Мистецтв, член Комітету мовознавства ПАН, Королівського Наукового Товариства в Гетеборгу, іноземний член Чеського Мовознавчого товариства

ПОНОМАРЕНКО Сергій Сергійович, кандидат філологічних наук, старший викладач, керівник секції української філології та загального мовознавства кафедри української філології, теорії та історії літератури, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

ПОПОВА Ірина Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РІПЕЙ Марія Володимирівна, асистент кафедри мови засобів масової інформації факультету журналістики, Львівський національний університет імені Івана Франка

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

СЕЛІГЕЙ Пилип Олександрович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, завідувач відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТВАРДЖИК Вацлав, доктор габілітований, професор Інституту польської мови Польської Академії наук, член-кореспондент Польської Академії Мистецтв, член Комітету мовознавства ПАН

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ШАРКАНЬ Василь Васильович, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови, Ужгородський національний університет